

શ્રીચીજ્ઞનાથકૃત

પૂર્વ અને પશ્ચિમ

[બંનેની સરૂતિ અને સમાજની થયા કરતા લેખો]

અનુસાધક

નગીનદાસ પારેખ

પ્રકાશક

ધ મહાગુજરાત પબ્લિશિંગ કં. લિ.

મુંબઈ - ૧.

પ્રકાશક

શ્રી સારાલાઈ લોગીવાલ ચોકસી,
મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર,
મ મહાયુજ્જ્વલ પબ્લિસિંગ & લિ
સર વિરોચરાદ મહેતા રોડ, મુંબઈ-૧

મુદ્રક

શ્રી મનિહાસ જ્ઞાનલાલ
ધી નવપ્રકાશ પ્રિ પ્રેસ
પીઠાટા રોડ, અમદાવાદ
[ગુલરાવ]

આવૃત્તિ ૧લી

જુલાઈ ૧૯૪૨

પ્રાપ્તિએવમિયા

રૂ. ૩-૦-૦

પ્રિય બાઈ શ્રીબળવતબાઈ મહેતાને

અનુક્રમણિકા

૧	આચાર્યનો અત્યાચાર	૧
૨	નિવાસનો ફાસો	૧૦
૩	નકલની વિદ્યમણી	૧૯
૪	પ્રાચ્ય અને પ્રતીચ્ય	૩૫
૫	અયોગ્ય ભક્તિ	૫૬
૬	હાગળ પત્ર	૬૮
૭	સમુદ્રયાત્રા	૧૧૦
૮	નૂતન અને પુરાતન	૧૧૯
૯	નવવર્ષ	૧૪૨
૧૦.	ભાગતવર્ષનો ઇતિહાસ	૧૫૯
૧૧.	દેરી ગળ્ય	૧૭૦
૧૨	પ્રાચ્ય અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ	૧૮૦
૧૩.	બાહ્ય	૧૯૦
૧૪.	સમાજભેદ	૨૦૮
૧૫	ધર્મબોધનું દષ્ટાન્ત	૨૧૬
૧૬.	ભાગતવર્ષીય લઘુ	૨૨૫
૧૭	સંસ્કૃતિનું સહદ	૨૫૬

પૂર્વ અત પશ્ચિમ

અનુવાદકનાં પુસ્તકો

૧ સુબન અને બીજી રાતો	૧૮૨૮
૨ મધ્યપરિચય ભા ૧-૨ (શ્રી ગ. રિ. પાઠક સાથે)	૧૮૨૯
૩ પરિણીતા (શ્રી શુભચંદ્ર)	૧૮૩૧
૪ ખાતીનું વ્યાપક અર્થશાસ્ત્ર (શ્રી જોશવાલ ગાંધી સાથે)	૧૮૩૧
૫ વિમર્શન (શ્રી ગ્વીન્ડનાથ)	૧૮૩૨
૬ પૂજનગિણી અને ડાકધર (શ્રી ગ્વીન્ડનાથ)	૧૮૩૨
૭ પશ્વીસમાજ (શ્રી શુભચંદ્ર)	૧૮૩૩
૮ ચંદ્રનાથ (શ્રી શુભચંદ્ર)	૧૮૩૩
૯ રંગેશી સમાજ (શ્રી રવીન્ડનાથ)	૧૮૩૪
૧૦ સામગ્રમની (સંપાદન)	૧૮૩૪
૧૧ ઘરે ગાદિરે (શ્રી ગ્વીન્ડનાથ)	૧૮૩૫
૧૨ ચતુર્ગ અને જો બહેનો (શ્રી ગ્વીન્ડનાથ)	૧૮૩૬
૧૩ સમાવન	૧૮૩૮
૧૪ નૌકા ફૂલી (શ્રી ગ્વીન્ડનાથ)	૧૮૩૮
૧૫ હિરેન્દની આત્મકથા	૧૮૩૯
૧૬ કંકડી (શ્રી ગાંધાકૃષ્ણન)	૧૮૩૯
૧૭ ગીતાગ્રંથ અને બીજાં કાવ્યો (શ્રી ગ્વીન્ડનાથ)	૧૮૪૨
૧૮ તીર્થસરિત (શ્રી દિલીપકુમાર ગાય)	૧૮૪૨
૧૯ પૂર્વ અને પશ્ચિમ (શ્રી ગ્વીન્ડનાથ)	૧૮૪૨

નિવેદન

‘સ્વદેશ’ અને ‘સમાજ’ એ બંને પુસ્તકોમાં સમદાયવાદી મોળા નિમંત્રણમાંથી ‘સમાજ’નો છેલ્લો નિમંત્ર ‘પૂર્વ અને પશ્ચિમ’ ‘સ્વદેશી સમાજ’માં લઈ લીધેલો હોઈ જાણીતા પદર નિમંત્રોમાં જર્મન સિત્ત દરમન દાદસિર્ગલિંગ-સપાદિત અથ ‘મુકુત્તોન મેરેજ’ માટે લખાયેલો નિમંત્ર ‘ભાગતવાર્ધિય લગ્ન’ અને વિવરના અતિમ વચનસમુદાયનુ વ્યાખ્યાન ‘મમૃતિનુ સમટ’ તેમાં ઉમેરીને આ સમગ્ર તંપાગ કર્યો છે

મૂળ પુસ્તકોના નામો સચવાઈ ગે છે એ દૃષ્ટિએ આ અનુવાદનુ નામ પહેલા ‘સ્વદેશ અને સમાજ’ ગણવા ધાર્યું હતું પણ એ નામનો ‘સ્વદેશી સમાજ’ સાથે ગોટાળો થતાં પૂરો સજન લાગતા બધા નિમંત્રોમાં જેની અર્થાંતરણોત્તર છે એના એક વિચારનુ નામ જ પસંદ કરેલું પશુ અને આખરે ‘પૂર્વ અને પશ્ચિમ’ એનું નામ ગણ્યું

નિબંધોની નીચે ડાબી બાજુએ લખેલો આપ્તો નિમંત્ર લખાણનું બજાગી વર્ષ દર્શાવે છે, અને જમણી બાજુએ મૈસમા મૂકેલો આપ્તો તેને મળતું ક્રિષ્ટી વર્ષ દર્શાવે છે ૧૪૩ મે પ્રાને છે તે મિત્રાવની પાદટોપો અનુસાદખ્તી ઉમેરેલી છે

અનુવાદ છપાના ગયો તે પહેલા તે વાચી જ્યાં માટે તે ભાઈ શ્રી ઉમાચંદ્ર જોડીનો આભારી છું

અમદાવાદ

૧૩ ૭ ૪૨

નગીનદાસ પારેખ

આચારનો અત્યાચાર

“અમેજમા પાડતું છે, સિલિંગ છે, પેની છે, ફર્નિચર છે—આપણે ત્યાં કપિયા છે, બાના છે, કડા છે, કાંતિ છે, દન્તિ છે, કાક છે, તિલ છે.....અમેજ અને બોજ પ્રજાઓ નાના નાના ભાગોને હિસાબમાં લેતી નથી; આપણે નાના કાનોને પણ હિસાબ રાખીએ છીએ, છાટતા નથીહિંદુ કહે છે કે ધર્મ—જગતમાં પણ કદાકાંતિનો વિચાર કરવાનો હોય છે, સ્વયં ભગવાન કદાકાંતિ પણ જોડી દેતા નથી એટલે જ કદાચ હિંદુઓએ સામાજિક અનુદાનમાં પણ કદાકાંતિ સુધ્ધા છાટ્યા નથી, કદાકાંતિનો પણ વિચાર તેઓ કરી નયા છે, અને તેના વિધિવિધાન પણ કરી ગયા છે.”—સાહિત્ય, ૩ એ જાન, ૭મો અંક

બુધી બાજુ સરખી રીતે મંલાળવી એ માણસને માટે દુઃસાધ્ય હોય છે. એટલા માટે માણસે કોઈને કોઈ બાબતમાં છૂટછાટ મૂકીને ચાલવું જ પડે છે.

કેવળ મિથરી—સિદ્ધાંતને જ ને વગળી રહેવાનું હોય, તો તો તમે કડા, કાંતિ, દન્તિ, કાક, સૂક્ષ્મ, અતિસૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ ટુકડા લઈને પણ ઘરમાં બેસીને, પાટી ગણિતના વિચિત્ર દાખલાઓ

ગણ્યા કરેા તો ચાને, પણ માર્યમા જિતગતાં જ અતિ સુહમ અંગેને છાડીને જ ચાનવુ પડે જ, નહિ તો હિસાબ મેળવનામાથી દામ ઝરવાનો વખત જ નહિ મળે

મગલુ સીમારેખા તો કાઢકે જગ્યાએ રોગની જ પડવાની તમે સુદમ હિસાબી હો, અને દન્નિ મક મુઢી તિસાબ ગણુના માગના હો, તો તમાગ કરતા સુદમતર હિસાબી જરૂર હી શકે કે મક આગળ જ શા માટે અટકી જવુ ? વિવાતાની દષ્ટિ ને અનન સુદમ છે તો આપણા જીવનનો તિમાગ પણ અનન સુદમની તિમાગ જ એવો નોઈએ નહિ તો તેમને પૂરેપૂરે મતોષ નહિ થાય—તેઓ કમા નહિ કરે

નિશુદ્ધ તર્કની દષ્ટિએ આની નિશુદ્ધ કાઈ કશુ મહી શકે એમ નથી—પણ માયની દષ્ટિએ જોના જઈએ તો, હાથ જોડીને વિનીત સ્વરે આપણે મ્દીએ — પ્રભુ અમારી પાસે અનંત શક્તિ નથી, એ તમે જાણો છો અમારે મમ પણ કરવુ પડે છે અને તમારી આગળ હિસાબ પણ આપવો પડે કે અમાગ જીવનનો સમય પણ અ પછ અને સંસારનો માર્ગ પણ મ્કિન છે તમે અમને દેર આપ્યો છ મન આપ્યુ કે આત્મા આપ્યો છે, ક્ષુધા આપી છે, શુદ્ધિ આપી કે પ્રેમ આપ્યો છે, અને એ બધા બોગ સાથે અમને મંસાગના દગ્ગરો લેખિના અને દગ્ગરો વિષયોના વમળમા નાખી દીધા કે આ ઉપરાંત પાછા પડિતો વળી ડર દખાડે છે કે તમે હિંદુના દેવ ખૂન કરોગ છા, તમે કડાકાંતિ, દતિકામ્નો હિસાબ પણ છાડતા નથી એમ જો હોય તો તો હિંદુને મંસા ના કાઈ સાચા કામમા માનવના માર્ધ મહાન અનજાનમા ભાગ લેવાનો વખત જ ન મળે તો તો તમારા મોટા માર્યમા ‘ગોટલી’ મારી કેવળ તમારો ક્ષુદ્ર હિસાબ ગણુ ગણુ મગેા પડે તમે જે મોલાસાઈર્વ—વૈચિત્ર્યમય સાગગમ્બગ પૃથ્વીમા અમને મોમ્લ્યા છે તે પૃથ્વીને તો મર્યટન કરીને જોવાય પણ નહિ તમે જે ઉતત

માનવયશમાં અમને જન્મ આપ્યો છે, તે માનવોની સાથે મમ્યક પરિચય કરવા, અને તેમનાં દુઃખનું મોચન કરવું, તેમની ઉન્નતિ સાધવા માટે વિવિધ પ્રયત્નો કરવા—એ તો અસાધ્ય ચર્ચા પડે. કેળવણી, શુદ્ધ પરિવારમાં, શુદ્ધ ગામમાં બધાઈ રહીને, ધરખૂણે બેસીને, ગતિશીલ વિપુલ માનવ-પ્રવાહ અને જગતભંસાર તરફ નજર પાડી નાખ્યા સિવાય પોતાના શુદ્ધ દૈનિક જીવનનાં કડાકાંતિ ગણવા કરવાં પડે. આને નહિ અફ, તેનો પડછાયો નહિ લઉં, અમુકનું ખાઉં નહિ, અમુકની કન્યા ન લઉં, આ રીતે ઝેડીશ, તે રીતે બેસીશ, દીકરી રીતે ચાલીશ, તિથિ, નક્ષત્ર, દિવસ, સળ, લગ્નનો વિચાર કરીને કાલ પગ દલાવીશ, એમ કરી કરીને કર્મકીન શુદ્ધ જીવનના હુકકા હુકકા કરી નાખી, રૂપિયાની બદામ કાઢી કરીને મોટા દગલો બનાવવા, એ જ શું અમારા જીવનનો ઉદ્દેશ છે? હે દિનદુના દેવતા, નગરી શું એવી આતા છે કે અમે માત્ર ‘હિંદુ’ જ બનીએ, માણસ ન બનીએ ?”

અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે—“પેની વાઈક પાઉક ફૂસિશ.” બંગાળીમાં એનો તરજુમો આમ રહ્યો છે—કાઢી છો નહિ ને રૂપિયો દેખે નહિ. એટલે કે કાઢી ઉપર વધારે પડતું ધ્યાન રાખવા જતાં રૂપિયો જતો દગલો પડે. એવું પશ્ચિમમાં એ આવે કે ‘વીટે વજની જેમ પણ ગાંડ સગડણી ગડી જાય’—જીવ પર આપીને આંટા મારવામાં જીવન નહિ પણ ગાંડ દીલી.

આપણા દેશમાં પણ એવું જ બન્યું છે. વિધિવ્યવસ્થા, આચાર-વિચાર તરફ અતિગંધ ધ્યાન આપવા જતાં, મનુષ્યત્વનાં સ્વાધીન ઉચ્ચ અંગ તરફ અવહેલા કરવામાં આવી છે.

મામાજિક આચારની ખાટીને ધર્મનીતિની ધ્રુવ આતાએ સુધી બધાંમાં જ એક સરખી કડકાઈ કરવાને લીધે, પરિણામ એ આવ્યું, કે આપણા દેશમાં સમાજનીતિ ધીમે ધીમે મુદ્દત અને કસણ બની ગઈ છે, પણ ધર્મનીતિ ગિથિય થતી જાય છે. કોઈ માણસ ગાય મારે તો

તેને સમાજની સજા ભોગવવી પડે, અને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે, પણ માણસનું ખૂન કરે તો પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા વગર જ સમાજમાં સ્થાન પામે એવા દાખલાની કંઈ ખોટ નથી. રૂબેને હિન્દુ વિવાતાના હિસાબમાં કડાકાંતિની જૂઝ પડે, એટલા માટે પિતા આડ વરસની અંદર જ કન્યાને પરણાવી દે છે, અને મોટી ઉંમરે પરણાવે તો ન્યાતબદ્ધ થાય છે; વિવાતાનો હિસાબ મેળવવાની બાબતમાં સમાજ જો આટલી બધી ઝીણી નજર રાખતો હોય, તો પેન્ને પિતા પોતાના ઉચ્છૃંખલ ચારિત્ર્યના સેંકડો દાખલા પૂરા પાડ્યા છતાંયે શા માટે સમાજમાં અમાન જાળવીને રહી શકે છે? આ તે કડકાંતિનો હિસાબ કોવાય? હું જો અસ્પૃશ્ય નીચ જાતને સ્પર્શ કરું, તો સમાજ મને તરત જ કો દંતિ-હિસાબ વિશે સાચ્યેન કરે છે, પણ હું જો જુદામ કરીને એ નીચ જાતનાં ઘરનાર ખેદાન મેદાન કરી નાખું, તો સમાજ મારી પાસે એ ‘ફિયા તો હિસાબ માગે છે ખરા? રાજ રાજ રામ, દેવ, લાલ, મોહ, મિથ્યાચરણ ધર્મનીનિના પાવાને ખોદી રહ્યાં છે, અને છતાં સ્નાન, તપ, વિધિવ્યવસ્થામાં તજભાર પણ ત્રુટિ પડતી નથી. આવું નથી નજરે પડતું?

હું એમ નથી કહેતો કે હિંદુ સાસ્ત્રમાં ધર્મનીતિમૂલક પાપને પાપ નથી કહ્યું, પરંતુ મનુષ્યકૃત સામાન્ય સામાજિક નિષેધોને પાપ તેની સમાન કક્ષાના ગણવાથી સાચાં પાપની શૃંખલા સ્વાભાવિક રીતે જ ચોટી ધઈ જાય છે. અત્યંત મોટી મેદનીમાં હિંમનીયનો વિચાર મુશ્કેલ બની જાય છે. અસ્પૃશ્યને સ્પર્શ કરવો, અને સમુદ્રયાત્રાથી માંડીને નરહત્યા સુધીમાં બધાં પાપ અને અપાપ આપણા દેશમાં ભેગભેગ ધઈ ગયાં છે.

પાપનિવારણના પણ એવા જ સેંકડો સહેલા રસ્તા છે. આપણા પાપનો બોલો જોમ જોત જોતામાં વધી જાય છે, તેમ જ્યાં ત્યાં તેને ફાળવી દેવાનાં પણ સ્થાન છે. ગંગામાં સ્નાન કરી આવ્યા એટલે

શરીરનો મેલ અને નાનાં મોટાં બધાં પાપ ધોવાઈ ગયાં. જેમ રાત્રીમાં મોટી મરડી ચાલે ત્યારે દરેક મરડાને માટે જુદી જુદી ધોર. ખોદવી અગત્ય થઈ પડે છે, અને અમીરથી માંડીને કુદીર સુધીના બધાને જ દગલો કરીને એક જ મોટા ખાડામાં નાખી દઈ મંદેપમાં અંત્યેષ્ઠિ સત્કાર પનાવવો પડે છે—તેમ આપણા દેશમાં ખાતાં, સૂતાં, ઊઠતાં, ખેસતાં એટલા બધા પાપ થાય છે કે દરેક પાપનું સ્વતંત્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા જઈએ તો અમર જ નહિ મળે; એટલે થોડે થોડે નખતે એક સામટા નાનાં મોટાં બધાં જ પાપોને બેગાં કરી અતિ મંદેપમાં એક સમાધિમાં નાખી આવવાં પડે છે. જેમ આંટા વળના જેવા સખત તેમ શકિ સરકણી

આની રીતે, પાપપુણ્ય એ મનના ધર્મ છે, એ વસ્તુ માણસ ધીમે ધીમે બહી જાય છે. મન ભણવાથી, હાજી માગવાથી, ડાણ ખાવાથી પાપ નાશ પામે છે એવી માન્યતા સ્વીકારવી પડે છે. કારણ, માણસને જે માણસ નરીકે ન મળીએ અને યંત્ર તરીકે ગણીએ તો તેના મનમાં પણ પોતે યંત્ર છે એવો ભ્રમ પેદા થાય છે. જે સામાન્ય લાભ નુકસાન, વપાર ગેબગાર સિવાય બીજા કંઈ પણ વિષયમાં તેને સ્વતંત્ર શુદ્ધિ ચલાવવાનો અવસર આપવામાં ન આવે—જે બિડવું, બેસવું, હાવું, મળવું, અડવું, ખાવું—એ બધું પણ જે તેને માટે હદ ભાવે નક્કી થઈ ગયેલું હોય, તો માણસમાં જે એક સ્વતંત્ર માનસિક ધર્મ હોય છે, તે ધીમે ધીમે ભુલાતો જાય છે. પાપ પુણ્ય બધું જ યંત્રના ધર્મ છે એમ માનતાં ગુસ્કેલી પડતી નથી, અને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ યંત્રમાધ્ય જાગે છે.

પણ અતિ સદમ નડે કહે છે કે જે માણસની સ્વતંત્ર શુદ્ધિ ઉપર સદેજ પણ આધાર મળવામાં આવે તો દૈવયોગે કાકદંતિનો હિસાબ ન પણ મળે. કારણ, માણસ ઠોકર ખાઈને શીખે છે—પણ રાહેજ ઠોકર ખાતાં જ જે પાપ થઈ જતું હોય તો તેને શીખવાની

તક આખા વિના નાદમાં નાદ પદેગીને ચનાવશે એ જ શુદ્ધિનંગત છે. ઊંઘાગને ચાવનાં શીખવું હોય તો પાંચ દેવ વંદેઈએ, તેના કરનાં તેને ધરેલા ચાવ ત્યાં મુખી કેટલકને કરવું એ જ સાદું. કોમ ફગીએ તો તે પડે પણ નહિ અને છતાં તેનું દર્યા કરવાનું પણ ચાલુ રહે. ધૂળની એક કણ પણ જો લાગી તો દિંદુના દેવના આગળ દિમાગ આપવો પડે છે, એટલે મનુષ્ય જીવનને નેવમાં નાખીને શીશીમાં નીતિમ્યજિમની પ્રદર્શનીય વસ્તુરૂપે ગળી મરતું એ જ અવાદતવું છે.

એનું જ નામ 'દાડી' હોય નહિ તે કપિયો જેવે નહિ. શુભાચર્યુ અને શુભાયુ તેના 'દાઈ' વિચાર કરવું નથી. 'દાઈકરનું'માં વાલિનત્ય વિનિમયમા આ પ્રમાણે લખ્યું છે.

શકુતાર બદલે મુક્તા દિને

ભેદાર બદલે મેદા

(છીપને બદલે માતી આપે ને વેદને બદલે ઘેડા)

આપણે પંડિતો બેગા ઘઈને ખૂબ અર્થો કરીને છીપના બદલામાં માતી આપવા તૈયાર થયા છીએ. જે માનસિક સ્વાધીનતા ન હોય તો પાપપુણ્યનો કોઈ અર્થ જ રહેતો નથી, ને સ્વાધીનતાનો ભોગ આપી આપણે નામ માત્ર પુણ્યને નમદ ગણીને તિજોરીમા ભર્યું છે.

પાપપુણ્ય, અને ઉત્થાનપતનમાં ઘઈને જ આપણું મનુષ્યત્વ ઉત્તરોત્તર પરિરુદ્ધ થતું જાય છે સ્વાધીન ભાવે આપણે જે મેળીએ છીએ તે જ આપણો આત્મ લાભ હોય છે; અવિચારપૂર્વક બીજાની પામેથી આપણે જે પ્રહાર કરીએ છીએ તે આપણને મળતું નથી હોતું ધૂળ કાદવમાં ઘઈને, આપાત ગંધાતમા ઘઈને, પતન-પગબરને વટાવીને આગળ વધતાં વધતા જે બળ મચવ કરીએ છીએ, તે બળ જ આપણું ચિરજીવનનું સાથી બની રહે છે ધગી ઉપર પગ સુદ્ધા માડમા વિના, દુર્ગંધેનશુભ્ર પુણ્યમ્યામાં શ્યામ રક્તીને દિન્દુના ફેરના આગળ જીવનનો અંતિ નિષ્કલક કિસાસ તૈયાર કરી આપી સમય—પણ તે

હિસાબ એટલે શું ? એક કોટું કટ ખાતુ. તેમાં કંઈ કે નહિ હોય અને આંકડો એ નહિ હોય. ગણેને કડકાતિ કાકડતિની બૂલ પડે એ બીક આવક નવક કે સિલક કશું જ રાખવાનું નહિ.

નિર્દોષ મંપૂર્ણતા માણસને માટે નથી. કારણ, મંપૂર્ણતામાં એક પ્રકારની સમાપ્તિ ગહેલી છે. માણસ આ જીવનમાં જ સમાપ્ત નથી. જેઓ પરલોક માનતા નથી, તેઓ પણ સ્વીકારશે કે એક જીવનમાં જ માણસની ઉત્પતિ-મૃત્યુના પૂરી ચર્ચ જતી નથી.

નીચલી ક્ષેત્રીનાં પ્રાણીઓ જન્મકાળે માનવશિશુ કરતાં વધારે પરિણત હોય છે. માનવશિશુ બિલકુલ અસહાય હોય છે. બકરીના બચ્ચાને ચાલવા પહેલાં પડવું નથી પડતુ. જો વિધાતા આગળ ચાલનારો હિસાબ આપવાનો હોય તો બકરીનું બચ્ચું કાકડતિ સુધ્ધાંનો દિમામ મેળવી આપી ગઈ, પણ માણસના પતનની કાલુગણના કમરે ?

પ્રાણીઓના જીવનની મર્યાદા મંકુચિત્ત હોય છે, તેઓ થોડે સુધી જઈને જ ઉત્પતિ કરતા અટકી જાય છે—એટલા માટે આગ લગાળથી જ તેઓ સક્રિયતાથી અને સમર્થ હોય છે. માણસના જીવનનો પરિધિ બહુ વિસ્તીર્ણ હોય છે, એટલે તે લાંબા વખત સુધી અપરિણત અને દુર્બળ રહે છે.

પ્રાણીઓ જે રાસાયિક નિપુણતા લઈને જન્મે છે તેને અંગ્રેજીમાં ‘ઇન્સ્ટિટ’ કહે છે. બગાળાગા આપણે તેને સહજ-મંદાર કહી શકીએ. સહજ-મંદાર, ‘અસિક્ષિત-પદ્ધત’ એકત્તમ જ સાચે ગતે ચાલી શકે છે, પણ સુદ્ધિ ખચાતી ખચાતી, બૂલોમાં ચર્ચને પોતાનો રંગો ગોધી કાઢે છે. સહજ-મંદાર પરુઓનો ધર્મ છે, સુદ્ધિ માણુમેનો. સહજ-સંસ્કારનું ગમ્યગ્ધ્યન સામાન્ય સીમામાં જ હોય છે, સુદ્ધિનું અતિમ લક્ષ્ય દલ સુધી ગોધાયુજ નથી.

આપણે માનવ સંતાન છીએ એટલે જ આપણી શારીરિક અને માનસિક દુર્બળતા લાંબા વખત સુધી રહે છે, લાંબા વખત સુધી

આપણ પરી જઈએ જીએ, લાંબા વખત મુઠી આપણે બૂનો દરીએ
છીએ આપણને સીખનાં લાભો રખત લાગે ૧—આપણે અનન્તના
સંતાન છીએ ગેરને ન મા વખત મુવી આપણી આધ્યાત્મિક દુર્મળતા
ગેરે ૨, ડગને ને પગને આપણે દુ ખ પડે ૬, મૃત્યુ વેદના પડે છે,
આપણુ પનન થાય ૮ પગગેજ આપણુ સોભાય છે, એ જ અ પણુ
ચિત્તનનનુ લક્ષ્ય ૯ એ જ આપણને મ્હે છે ૬ ૯૭ થે આપણી
ભુદ્ધિ અને નિમસનો અન આરી ગયો નથી

બાળપણમા જ ને માણુમનો ઉપમદ્વાર થતો હતો, તો માણુસના
જેવી અપરિગ્રહતા સમગ્ર પ્રાણી જગતમા દેખાય જોરા મગન નદિ,
અપરિગ્રહ પદ્મખતિત આ જીવનમા જ ને આપણી પશ્ચિમાત્મિક થતી
હોત તો આપણે તદ્દન દુર્ણલ અને હીન ગગાન એમા ગમ નથી
પરંતુ આપણો ધીમો નિમસ આપણી નુકિતો, આપણા સાપ,
આપણી સામે પડના મુગ્ધભરિધનુ સમન ૨૦ છે તે આપણને કહે
૩ ૨૧ કાનિ મા દનિ એ બધુ આપણે પાટા માધેના ધાણીના
બાળને માટે છે તે તેના પૂર્વવર્તીઓના પગનાથી અભયના એક
હુદ્ ગોળ કુડાળામા જ રોજ ગજ દરી દરીને સગસનમાંથી તેલ
પીનવા રૂપી ગો ખામ નીમેનુ મમ કરીને જીવનનિર્વાદ કર તેની
એકેએક ક્ષણનો અને તેના એકેએક નીપાનો હિમાન ચલી રામય—
પરંતુ જેને પોતાનુ સમગ્ર મનુષ્યન અપરિમેય નિમસ તરફ લઈ
જવાનુ હાય છે તેને પ્રુદ્ધ પચ્ચૂલુ દિસાન કાપી નાખવા પડે છે

ઉપમદ્વારમાં એક વાત શ્રી મૂકુ, એકિનિઝ અને કાયમો
નામો ન્યાયમા એ કુતર્થ આવે ૭ તેનાથી એવુ સાનિન કરવામા
આવે છે કે એકિનિઝ ગમે તેટલો ક્રાંતાભેગ દોડતો ૧૧૫ તો પણ
મદમતિ મચ્યો બિપત્તી વખતે ને સરેજ પણ આગળ રોય તો
એકિનિઝ તેને પકડી નાં શકે ૮ આ કુતર્થમા તાર્કિક અસીમ

૧ આ કુતર્થ હીનોએ તદ્દ કરેલા છે તે આ પ્રમાણે છે પ્રારો કે
કાયમો એકિનિઝ સાથે સત્ત દો છે પરંતુ કાયમો ધીમો છે તેથી સત્ત

ભાગ્યનો દિગ્ગજ દુર્ગો છે—કડા, કાંતિ, દતિ, કાક વગેરે વડે તેમણે
ધરમાં બેસા બેસા માગિન દર્શુ છે કે, કાચળો સમક્ષણ આગળ જ
રહેશે પણ આ તરફ આવી કર્મજનિમાં એકિલિત એક પગલામાં
બધાં કદાકાનિ દતિકાકને ઉત્તરીને કાચળાને પાછળ પાછીને ચાલ્યો
જાય છે.

૧૨૬૬

(૧૮૬૨)

હોદતા પહેલાં એને જાણ વહેતો સાધવામાં આવે છે. પછી એકિલિત દોડવાનું
શરૂ કરે ત્યારે નાચમે અચુક જગ્યાએ હશે, અને એકિલિત ત્યાં પહોંચે તે
દરમિયાન કાચી થોડું એક તો ચાલ્યો હશે જ પછી કાચળો ન્યાં બીજી વાર
હશે ત્યાં પહોંચવા માટે એકિલિતને જોડેલો વખત લાગે તે દરમિયાન વળી
કાચમે આગળ ચાલ્યો હશે .. અને એ રીતે એ બે વચ્ચેની રાક્ષસો
અત જ નહિ આવે, કાલ્પ એકિલિત દોડે તે દરમિયાન કાચળો કઈકે તો
આગળ ચાલશે જ. — ‘સેટાનુ આદર્શ નગર’ના ઉપોદ્ધાતમાં, પૃ. ૧૦.

નોંધ || કડા (ગીડી) = ૩ કાંતિ = ૪ કાક = ૬ દતિ = ૮૦ તિથ

વિલાસનો ફાંચો

- અંશજો આત્મનૃસિને ખાતર પહેનાના હગતા અનેશ્વજો વધારે ખર્ચ રૂંડે એ વિશે અંશજ પત્રોમા ચચા ચની જોરામાં આવે છે તેઓમાના થણા એ- વસ્તુ મહે રૂંડે રૂંડે રૂંડેનો આ મજૂરીનો
- હર આજકાન ઉચો હોવા છતાં તેમનો જીવનનિર્વાહ આજના જમાનામા પહેના હગતા અનેશ્વજો રધાએ મુશ્કેલ થઈ પડ્યો છે કેવળ તેમની બોગમજૂદા વધી ૭ એમ નથી આડબામિતના પણ અતિરાવ રધી ગઈ કે એના ઈંગત આ વે સમા વગસે સાકા નહુ લાખથી વધુ માલમોને દેવ ચૂની ન સમવાને કારણે અદાલતમા હાજર થવું પડે છે એ બધા દેવાનો મોગે લાગ આડબરતુ જ પગિલામ દોર કે પહેનાના વખતમા ચોડી આરખવાળા લોકો કપડા-લત્તામા અને ઘરેલાગામમા જોડતો ખચ મગતા તેના કરના આજે અનેશ્વજો વધારે ૨૦ કે ત્રિંશો ખર્ચે નીઓના મપકાનું દેવ વાગરામાં મુદત્ય દેરાગિયો થઈ જાય ૪ જે સી મોદીની દુકાનમા મામ મગની હોય તેના પગ રમને દિવસે કપડા જોવા હોય તો ને અમીગના ધગની હોય ગોષા કામ થાય એવા લાખના અનેક વાગ અને છે.

વિગાળ જમીનદારીમાંથી જે ડચીકાને પુણ્ડળ આવક થાય છે, તેમને પણ અનિ ખર્ચાળ ભોજનસમારંભો વખતે તાણુ પડે છે—જેમની આવક ઓછી છે, તેમની તો વાત જ શી ? આને લીધે માણસો પરણવા તૈયાર થતા નથી અને તેનાં અનેકવિધ ખરાબ પરિણામો આવે છે.

આ ભોજ અને આડંબરો શુભાળ આપણા દેશમાં પણ ચડવા લાગ્યો છે, એ વાત કોઈથી અનુભવી નથી. અને છતાં આપણા દેશમાં આવકના માર્ગો ઇંગ્વંડ કરતાં સાંકડા છે. એટલું જ નહિ—દેશની ઉત્પત્તિને માટે જે બધા કાર્યો આવશ્યક છે તે બધા આપણા દેશમાં પેસાને અભાવે અધૂરાં ગઈ છે.

આડંબરો એક હિંદેશ લોકોને મોઢે વાહવાહ પામવાનો હોય છે, આ વાહવાહ મેળવવાની તૃપ્તિ આજના કૃત્તાં પહેવાના જમાનામાં ઓછી હતી, એ વાત હું માની શકતો નથી. તે વખતે પણ લોક-સમાજમાં ખ્યાતિ મેળવવાની ઇચ્છા બેશક આજના જેટલી જ પ્રબળ હતી. જના કેર એટલો કે તે વખતે ખ્યાતિનો માર્ગ એક હતો, આજે ખ્યાતિનો માર્ગ બીજો છે.

તે જમાનામાં દાનખ્યાન, ક્રિયાકર્મ, પૂજનપાર્વણ અને પૂર્નકાર્યો દ્વારા મનવાન માણસો ખ્યાતિ મેળવતા. આ ખ્યાતિના પ્રલોભનથી પોતાના ગળ ઉપગ્રવટનાં કર્માનુદાન કરવામાં અનેક સંપત્તિશાલી મૃદચ્ચા ખાલી થઈ જતા એની વાતો પણ આપણે સાંભળીએ છીએ.

પરંતુ, મોટલી વાત આપણે સ્વીકારવી પડે છે જે આડંબરની ગતિ પોતાની ભોગવાવસાની તૃપ્તિ તરફ નથી હોતી, તે સાધારણ રીતે છેક જ અમર્યાદ થઈ જતી નથી, અને તેથી લોકોમાં ભોગનો આદર્શ ઉભો થઈ અને આજે કદાચ વિશ્વાસની મગ્ગી દેશમાં એવું થતું નથી ત્રાપવા તરીકે, જે મનવાનના ધરમા મેળ અતિથિએવા આણતી હતી, તેમને એ સેવામાં ખર્ચ ગમે તેટલો વધાડે થતો હશે તો પણ

અતિથિઓ જે આદ્ય પામતા તેનાથી વિનાશિનાની ૧૨ પડતી નહોતી વિવાદ સંગ મર્યામા ગ્રાહ્યો (પાતા ૧ નાભગીને આરેના) અને અનાદ્યોને આવશની મના નહોતી એ ખુ, પરંતુ તેને પરિણામે યવની તેવાગી રિશાગ દેવા છતા પૂરતી સાદાઈવાળી થતી હતી અને હીને સાવાગ્યુ લોકોની ગેરેણી ખર્ચાગ ચર્ચિત્તી નહોતી

આજે વ્યક્તિગત બેગનો આદર્શ રહી ગયો છે, એટલે વાદસાદનો પ્રસાદ તે તરફ જ વળ્યો છે આજે આદ્ય, વલ્લ, ધર, રાડી, ગાગી, અસમાન, ગચર, ચીલુ એ બધા વડે લેખ પેતાની મોટાઈની નહેગત કરે છે ધનરાનોમાં દમણાં એની જ દડી ઇ આલે છે અથી મરીને માત્ર એ લોકોની જ ગેરેણી ખર્ચાગ ચર્ચિત્તય છે એવું નથી, જોગોની શક્તિ નથી તેમની પણ ગેરેણી ખર્ચાગ થતી જાય છે અને હીને આપણા દેશમાં કેમકેટલા દુ ખો ઉત્પન્ન થાય છે, તે સરેજ વિચાર કરીશું તો જાણશે કારણ આપણા સમાજનું બધા જ દશ જે બદનાયું નથી આપણે મમાજ બહુ મંબધારો છે દુગ્ધના કે પાસેના અવજન કે પંજિન અનુચર કે પરિચર કાઈને પણ એ સમાજ અત્તીમાર કરતો નથી એટલે એ મમાજના ક્રિયામ્મ રિશાગ હોવાના જ પણ તે જ મરણે માત્ર હોય એ પણ અત્યત આવશ્ય- છે એમ જો ન હોય તો માણુમને માટે તે અસાધ્ય થઈ પડે પહેલાં મે મળ્યું છે કે અત્યાર સુધી આપણા સામાજિક મોર્મોમાં આ સાદાઈ અને રિશાનતાનું સામજત્વ હતું, આજે સાવાગ્યુ લોકોની ગેરેણી ખર્ચાગ ચર્ચિત્તય છતાં આજે આપણા સમાજો પરિધિ તેટલા પ્રમાણમાં નાનો ચરો નથી, એટલે સાવાગ્યુ લેખને માટે સામાજિક મોર્મો દુ માધ્ય થઈ પડ્યા છે

હું એના એમ માણુમને ઓગણુ છું જે રીસ રૂપિયાની નોકરી કરે છે તેના પિતાનું મૃત્યુ થયા પછી પિતાના વિચેર કરતા દા જતી સ્ત્રિતા તેને વધારે પીડના પામી મે તેને મૃત્યુ " નાગી આવમ્ના

આ સમાજના બહુ બંધનના ફાંસા હીઠા થઈ જઈ એટલે માનુસ સ્વાધીન બનશે. એમાં દેશનું કલ્યાણ રહેલું છે.

આ બધા તર્કોનો નિવેડો દેખ્યાં આવે એમ નથી. યુરોપમાં બોમ્બના તમામને કારણે અનેક માણસોને મારીને થોડા માણસોને શક્તિશાળી બનાવે છે. હિંદુ સમાજતંત્રમાં થોડા માણસોને અનેક માણસો મારે ત્યાગ કરવાની ફરજ પાડી સમાજને શક્તિશાળી ગણવામાં આવે છે. આ બંને માર્ગમાં સારું નરમું બનેજ રહેવાં છે. યુરોપનો માર્ગ જ જો એકમાત્ર એવું યુગ્વાર યયો હોત તો તો જો બાબતમાં કંઈ કહેવાપાછું જ રહેત નહિ. યુરોપના વિચારકોની વાત માંબળીએ તો જાણવા મળે છે કે આ બાબતમાં તેમની વચ્ચે પાણી મતભેદ છે.

કોઈ પણ કારણે છે, પણ આપણા હિંદુ સમાજની બધી મરિજો જો શિથિલ થઈ જાય, તો એટલું તો ચોક્કસ, કે હાલમાં વગરો થયા હિંદુ જાતિ જે અટલ આશ્રય ઉપર અનેકાનેક વાવાઝોડાં વેલીને ટકી રહી છે, તે નાશ પામશે. એને દેકાણે ખીજું કંઈ ઊંચું થશે કે નહિ, યને તો પણ તે આપણને કેવો આશ્રય આપી શકશે, એની આપણને ખબર નથી. આવી પનિચિતિમાં, આપણ જે છે, તેની વિનાસદશા નિશ્ચિત મને નહિ જોઈ શકાય.

મુસલમાન અમલ દરમિયાન હિંદુ સમાજને કોઈ જાનની હાનિ થઈ નહોતી, તેનું કારણ એ કે તે અમલ દરમિયાન ભારતનામાં આર્થિક ફેરફાર થયા નહોતા. હિંદુસ્તાનના કપિયા હિંદુઆનામાં જ રહેતા, તે બહાર ન જતા હોવાને લીધે આપણને અચની ખોટ નહોતી. જો કારણે આપણો સમાજવ્યવહાર સ્વાભાવિક રીતે જ ખૂબ વ્યાપક હતો. તે સમયે ધનોપાજ્ઞને આપણામાંની પ્રત્યેક વ્યક્તિના મનને આટલું બહુ આકર્ષ્યું નહોતું. તે સમયે સમાજમાં ધનનું માન ગર્જા નહોતું અને ધનજ સર્વોચ્ચ શક્તિ ગણાતી નહોતી. ધનવાન ઘરોને સમાજમાં ઉચ્ચ સ્થાન મળ્યું હતું એવું પણ નહોતું એ કારણથી,

ધનને શ્રેષ્ઠ આસન આપવાથી સામાન્ય લોકોના મનમાં જે હીનતા આવે છે, તે આપણા દેશમાં હતી નહિ.

આજે રૂપિયાની બાબતમાં સમાજમાંના બધા જ અત્યંત સહાન થઈ ગયા છે. એટલે આપણા સમાજમાં પણ એવા એક પ્રકારની હીનતા દાખલ થઈ છે કે રૂપિયા નથી એ વાતનો સ્વીકાર કરવો એ જ આપણે મન સૌથી વધુ ગરમાવવાનું થઈ પડ્યું છે. આને લીધે ધનાદમ્યરની વૃત્તિ વધી જાય છે, લોકો ગળ ઉપરાંતનું ખર્ચ કરે છે, અને બધા જ અમે ધનવાન છીએ એવું સાબિત કરવા ખેસે છે. વલ્લુક જાતિએ રાજસિંહાસન ઉપર બેસીને આપણને આ ધનદાસત્વના પ્રાર્થિની દીક્ષા આપી છે.

મુસલમાન સમાજમાં વિલાસિતા પૂરતી હતી, અને હિંદુ સમાજને તે લગારે સ્પર્શ જ નહોતી એમ પણ કહેવાય એમ નથી. પણ વિલાસિતા સામાન્ય લોકોમાં કેલાઈ નહોતી. તે જમાનામાં વિલાસિતાને 'નવાબી' કહેતા હતા. થોડા લોકોની જ એવી 'નવાબી' રહેણી હતી. આજે વિલાસિતાને 'બાણુગીરી' કહે છે; દેશમાં બાણુની ખોટ નથી.

આ બાણુગીરીની દરીકાઈ ઉત્તરોત્તર વધી જવાને કારણે આપણે ફટલી બાણુએથી ઢટલાં દુનખો પામીએ છીએ તેનો કંઈ પાર નથી. આનો એક પ્રાપ્તો શુઓ. એક બાણુથી આપણા સમાજના વિધાન પ્રમાણે કન્યાને અમુક હિંમરે પરણાવવાને બધા બધાયલા છે, બીજી બાણુથી પહેલાંની પેઢે નિર્મિતચિત્તે લગ્ન કરી ચક્રાંત નથી. ગૃહસ્થ જીવનનો ખોલો ઉપાડતાં યુવકા વ્યાલાવિક રીતે જ રહે છે. આવી રિયતિમાં, કન્યાને પરણાવવી હોય તો મરતિવાને વાંકડે આપી લોલાવવો પડે, એમાં નવાઈ જેવું શું છે? વાંકડાનું પ્રમાણ પણ જીવનનિર્વાહના આજના આદર્શ અનુસાર વધતું જાય, એમાં પણ કંઈ નવાઈ નથી. આ વાંકડા લેવાની પ્રથા સામે આજકાલ ખૂબ મર્યા આપે છે, ખરું જોતાં એને લીધે બગાળી ગૃહસ્થનું દુઃખ અત્યંત

વધી ગયું છે એ વિગે પણ લગારે સદા નથી—કન્યાના લગ્નની ચિંતા ન હોય એવા કન્યાના આપ આજે બંગાળમાં એાજા જ દેખે આમ છતાં, એને માટે આપણી આજની સાધારણ સ્થિતિ સિવાય કાંઈ વ્યક્તિને દોષ દર્શવ કાય મેમ નથી એ વાતથી ભોગનો આદર્શ જિએ સ્વાથી મંમાર વ્યવસ્થા ખૂબ ખર્ચાળ હોય અને બીજી વાતથી કન્યા માત્રને જ અમુક ઉન્નતમાં પગલાંની ટેરી પડતી હોય, તો મુક્તિયાનુ આર્થિક મૂલ્ય વધ્યા વિના ગદેજ નહિ અને છતાં એના જેવી સરમજનક અને અપમાનમગ્ન કાર્ષ પ્રથા નથી જીવનનો સદ્ગુથી વધુ ધનિષ્ઠ મંમધ દુક્ષનદાગીથી શરૂ કરવો, જેઓ આજે નહિ ને કાલે આપણા આત્મીય ગણાવાના, તેમની સાથે આત્મીયતાનો અધિકાર સ્થાપન કરીને નિર્વજ્જલાવે નિર્મમલાવે ભાવનાય ક્યાં કરવો,—એના જેની દુ સદ નીચતા જે સમાજમાં દાખલ થઈ કે, તે સમાજનું મ્હણાનું થવાનું નથી, તે સમાજનો વડો નાલ શરૂ થયો છે જેઓ આ અમમનને દૂર કરવા માગતા હોય, તેઓ નૂળમાં કુહાડો ન માગતા જે ગામપાદ્ય ડેદવાનો પ્રયત્ન કે તે તેથી લાલ શો ? દરેકે દરેક જાણુ જીવનને સગવડ બનાવે, મંગારના બોગને કમવો બનાવ, ભોગના આકબરને હથકો પાડે, ત્યારે જ માણુમેને મૃદુરથ થવું સહજુ થશે, રૂપિયાનો અલાન અને રૂપિયાની આકાક્ષા જ મર્વોઅય બની જઈને માણુમને આટલી દુ સુધી નિર્વજ્જ મનાવને નહિ મૂંઝવે જ આપણા દેશના સમાજનો ખામેસો છે, તે મૃદને જે આપણે સરલ ન બનાવીએ, મંગમય ન બનાવીએ, લાગ વડે તેને નિર્મલ ન બનાવીએ, તો અર્થોપાર્જનના દગરો નરા માર્ગો મોધામે તો પણ દુર્ગતિમાંથી આપણો ઉગારે નથી

જરા વિચાર કરી જુઓ. આજે નોકરીએ સમસ્ત બંગાળી લદ સમાજને ગમે કેવો ફાસો નાખ્યો છે ! એ નોકરી ગમે એટલી દુર્લભ થતી જતી હોય, એમાંથી મળતો ગમે એટલું એણુ થવું જતું હોય, તો યે આપણે એને જ ચરણે માથું ઝુમવીએ છીએ આ દેશબાપી

નોકરીની મારી આજે આખી ગંગાગી ગતિ દુર્ભાગ, લાંછિત અને આનંદહીન બની ગઈ છે. આ નોકરીની માયાને લીધે ગંગાગીના અનેક સુયોગ્ય શિક્ષિત માણસો દેવળ અપમાનને જ સન્માન ગણીને સ્વીકારી લે છે, એટલું જ નથી, તેઓને દેશ સાથેનો ધર્મગંબંધ તોડી નાખવાની ફરજ પડે છે. આજે એના દાખલા જુઓ. વિદ્યાતાના લીલા—સમુદ્રમાંથી જુવાળ આવતાં આજે ત્યાજે આખા દેશના હૃદય—પ્રવાહો આત્મશક્તિના માર્ગ તરફ મુખ ફેરવ્યું છે, સાર વિમુખ ક્યા લોકો છે ? એવે વખતે ગાસડી કરીને સાથાતું જૂઠું કરનાર ક્યા લોકો છે ? એવે વખતે ન્યાયાસન ઉપર બેસીને અન્યાયના કંડથી દેશપીડનમાં સદાય કરનાર ક્યા લોકો છે ? એવે વખતે, બાળકનો અતિ પવિત્ર ગુરુ—સંબંધ સ્વીકાર્યા છતાં તેમને અપમાન અને જુલમના હાથમાં અનાવામે મોપી દેવાને તૈયાર કરનાર ક્યા લોકો છે ? એમણે નોકરીનો કામો ગણ્યા પહેર્યો છે તેઓ. તેમને દેવળ અન્યાય કરનારી ફરજ પડે છે એમ નથી, તેઓ પોતાની જાતને બોળાવે છે—તેઓ જેવું સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે દેશના લોકો બુદ્ધ કંઈ છે. કહો નાનું, દેશના યોગ્યતમ શિક્ષિત-વર્ગને જો આ જો નોકરીની જાણનો કામો કે એ કેવા પ્રાણહાતક ફાંસો છે ! નવાબગીરી, માહેનગીરી, આલુચીગીને ગળ ગળ ઉમતર કરીને મનને વિદ્યાસનુ ગુલામ બનાવી પોતાના ગુલામખનની મુદત અને હડકાઈ આપણે વધારના જઈએ છીએ.

હવેનિર્વાહને ધગવા બનાવતા વેન આ દેરાબાપો નોકરીનો ફાંસો એક કણુમા ખૂલી જશે. સાર, ખેતી-સડી કે બીજા કોઈ આમાન્ય ક્ષેત્રમાં પડતાં પીક નહિ લાગે. લાગે આટલી બધી ન્યસ્તનાથી અપમાન સહન કરીને પડી મહેવાનું આભાવિક નહિ મહે.

આપણામાં વિદ્યાસિતા વધી છે એ ઉપરથી કણુ કલ્પના કે છે કે એ આપણી ધનશક્તિનું ચિહ્ન છે. પણ એ વસ્તુનો આપણે વિચાર કર્યો છેઈએ કે પહેલાં જે ધન સાધારણ લોકોના કામમાં

ખર્ચાતું, તે આજે વ્યક્તિગત ભોજનમાં ખર્ચાય છે. એનું પગિન્દામ એ આને છે કે દેશના ભોગવિવાસનાં મ્યાનો મમૃદ્ધિગાલી થનાં જાય છે— શહેરો ફૂલે ફૂલે છે—પણ ગામડાંઓમાં દાગિરનો પાગ નથી. સમસ્ત બ્રાહ્મણમાં ગામડાંના દેવમંદિરો ભાગનાં જાય છે, તળાવના પાણી સ્નાનપાનને અયોગ્ય થતા જાય છે, ગામ જંગલથી ભગતા જાય છે, અને જે દેશ બાકે માસ ઉત્સનોથી ગાજતો ગહેતો હતો તે દેશ નિગનદ અને નિન્તપ્થ બની ગયો છે દેશનું મોટા ભાગનું ધન શહેરમાં ખેચાઈ જઈને પાર્શ્વ મકાન, ગાડીવોડા, આજન્મગમ, આદાગનિદારમાં જ ગ્રીડી જાય છે, અને છતાં જેઓએ આપા ભોગવિવાસમાં અને આક્રમ્યમાં પોતાની જ્વતને વહેતી મૂકી છે તેઓમાનું કાઈ સુખી કે મંપજ નથી,—તેઓમાંના ધણાને તો તાણુનાણુ હોય છે, ઘણાને તો દેવુ હોય છે, ધણી તો બાપીકી મિલકત શાકુકાગના દાથમાંથી હોડારવાના પ્રયત્નમાં જ આખી નિંદગી વેડકાઈ જાય છે—કન્યાને પરણાવરી, પુત્રને મોટો કરવો, બાપીકી કર્તિ માથપીને ગહેવુ, એ પણ ધણાને ખૂન મુસ્કેવ થઈ પડ્યું છે. જે ધન મમસ્ત દેશની નાનાવિંધ ઊણપો દૂર કન્યામાં ચારે કાગ વપગતુ હતું, તે ધન મંકુચિત સ્થાનમાં ગોધાઈ ગઈને જે ઐશ્વર્યની માયા રચી ગયું છે તે વિશ્વાસપાત્ર નથી આખા શરીરને ઢેતરીને માત્ર મોટા ઉપગ જ જો હોદી ધમી આવે તો તે તકુરસ્તી ન કહેવાય દેશના ધર્મસ્થાનને, બધુસ્થાનને, જન્મગ્થાનને કૃશ કરીને દેવળ ભોગધાનને કુલાની મૂકીએ તો બદારથી તો એમ લાગે કે દેશની શીટદિ રતી જાય કે એટલા માટે જ આ હાવેશી સર્વનાસ જ આપણે માટે અતિશય લવાયદ કે મગજ કરવાની શક્તિ એ જ ધન, વિનાસ ધન નથી.

નકલની વિટંબણા

અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે 'સખ્યાધમ'થી હાસ્યકર્તા બહુ દુઃખથી ગાંઠાળ વ્યવહારમાં અદ્ભુત રસ જો અંગ્રેજી 'સખ્યાધમ'ના પ્રતિશબ્દ છે પણ અદ્ભુત એવું પ્રત્યક્ષ હોય છે—હાસ્યકર્તા અદ્ભુત અને વિરમવક્ર અદ્ભુત

મે વિનય દર્શનલિંગ કરના આ પો ત્યા આ મને જાતના અદ્ભુત ભેગા ભેગા મળ્યા એટલાજુ દેવતાત્મા નમ્રાધિગજ અને ખીજી બાજુ વિનાયતી કપડા પહેરેલો બગાળી સમ્બાધમ અને હાસ્યકર્તા બને જોડાવેલ

અંગ્રેજી કપડા જ હાસ્યકર્તા છે, એવું હું કહેવો નથી—બગાળી અંગ્રેજી કપડા પહેરે એ જ હાસ્યકર્તા છે, એ વાત પણ મારે કાઠી નથી, પરંતુ બગાળીના ગરીબ પર કરા મેળ વગરના વિનાયતી કપડા જે પ્રજ્વલતાત્મા ન હોય, તો નિર્મલ દારા હોય છે અને આશા છે કે આ બાળના કાઠી સાથે મતભેદ નહિ થાય

કદાચ મધ્ય એક જાતના અને ટોપી જુદી જાતની, નાચ કોચ હોય દારાનું હોય કદાચ જે રંગ અંગ્રેજીની આખને ભાગ્યમળે

લાગે તે જ મનુ પહેરણ હોય, કાચ જે અંધાવળખે ધ્રુવી બહાર પહેર્યા હોય તો અંગ્રેજ નવસા જ રહે, તે જ અર્થગત વસ્ત્રો પહેર્યા હોય ! આવા સમજ વગરના મુળભૂત શા માટે ?

જે આગળ મજીડી અને પાછળ પાટલી પહેરેને કાંઈ અંગ્રેજ બગાળી લતામાં ફેરવા નીકળે, તો તેણે મનમાન પામવાની આશા ન ગાપરી જોઈએ આપણા જે મગાળી બધુએ અદ્ભુત વિલાવતી વેશ પહેરીને ગિન્નિજની ગજસલામાં લાડ બનીતે ફરે, તેઓ ગાંધી ધૈસા ખેંચીને અંગ્રેજ પ્રેક્ષકોને ગમત પૂરી પાડે ?

નિયામ જરૂર પણ નુ ? અંગ્રેજ રીતગિવાજ તેઓ જાણે પાશ્વરી રીતે ! જે મગાળીઓ વિલાવત જઈ આવ્યા હોય ન, જેઓ અંગ્રેજ રીતે જાણે, તેઓને જ ગોતાના દેશબાઈઓના આ વેશવિગ્રમથી સૌથી મધારે શરૂમ લાગે ન તેઓ મૌઘી વધાને ત્રીજા વગર કહે ન, — જે આવડતું ન હોય તો પહેરના શુ કામ જાય છે ! અમને સુદ્ધ અંગ્રેજ આગળ દનકા પાડે છે !

શુ કામ ન પહેરે ? તમે જો પહેરો, અને પહેરેને દેશી વસ્ત્રો પહેરના ક્રમ પોતાને માતા માનો, તો તે ગર્વથી એ શુ કામ વચિત મદ ? તમારા જો એવો મન હોય કે આપણો વ્યવસ્થા પોતાકે ત્યાજ્ય છે, અને નિદેવી પોતાકે જ માલ છે, તો તમારા પક્ષમાં વવારે થાય એનો વિરોધ કન જે ચાલે નહિ.

તમે કહેશો, વિલાવતી પોતાકે પહેરવા હાય તો પહેરે કયુ સમ્ય કયુ અસમ્ય, કયુ ગોખે, કયુ ન શોખે, તે જાણો !

પણ એ કદી બનવાનું જ નથી જેઓ અંગ્રેજ સમાજમાં નથી, જેમના સગવડાવા બગાળી છે, તેમને અંગ્રેજ સમાજના રીતગિવાજના આદર્શ ક્યા જોવા મળવાના હતા ?

જેમની પાસે ધૈસા છે, તેઓ રેખિન દર્મનના દાયમાં આજ ખીચીને પોતાની જાનને સોંપી દે છે, અને મોટા મોટા એક હિપર

સાદી કરી આપે છે, અને મનમાં મનમાં સાંત્વન પામે છે, કે બહે બીલું કરું ન શક્ય પણ લોકો મને જોઈને કમમાં કમ બદ ફિરંગી તો માનશે જ, અંગ્રેજી રૂઢિ ચમકતો નથી એવો મૂર્છાકર અપવાદ તો કાઈ નહિ દર્શી શકે.

પરંતુ પંદરઆની બંગાળીઓને પેસાની તાણુ હોય છે, એટલે ચક્રવો જ તેમના બગાળી સહુગારનું ચરમ મોક્ષસ્થાન હોય છે, આથી ઉચ્ચ પાલટ અને જૂથવૂઢ ચલાવી જ. આવી ગિયનિમાં પારકાનો પોશાક પહેરવા જતાં, મોટા ભાગના લોકોનો વેશ ભ્રામણી વેશ જેવો થયા વગર રહેવાનો જ નહિ.

બે ચાર હાગડાઓ અમુક પરિસ્થિતિમાં મોગનાં પીઠા ગોમે એ રીતે કદાચ પહેરી પણ શકે, પરંતુ બાકીના હાગડાઓ કદી એમ કરી શકવાના નથી, હાગલુ, મોગના સમાજમાં તેઓ ભળી શકતા નથી—જોડી રિંગિનિમાં અમળ કાચકા જાતિને મસ્કરીમાંથી બચાવી લેવા માટે ઉપર કહેવા બે ચાર હાગ વેશીઓએ મોગનાં પીઠાના લેભ સંધમમાં રાખવો જ પડવાનો. તેઓ બે એમ ન કરે, તો પાગકાનાં પીઠાં વિદ્યુત રીતે પહેરીને ગેખી કરવાનું પ્રદક્ષન ચારેકાર ફેલાવાનું જ.

આ લજગતમાંથી, અંગ્રેજીભીરીના આ વિકાગમાંથી સ્વદેશનું રક્ષણ કરવા માટે આપણે શું પેલા સશક્ત નક્ષકારોને નમ્રતાપૂર્વક વિનંતી ન કરી શકીએ ? હાગલુ, તેઓ સશક્ત છે, બીજા બધા અશક્ત છે. એટલું જ નહિ. અમુક પરિસ્થિતિમાં તેમના યુવપૌત્રો પણ અશક્ત થઈ પડવાના છે. તેઓ જ્યારે ફિંગી લીલાના અધ્યતન રસાતલની ગલીએ ગલીએ સમાજે ફેટી દીધેલા કચરાની પેડે પડી રહેશે, ત્યારે શું રેકિનવિલામીના રેનાત્મા સાતિ પામી શકશે ?

રૂઢિ કાઈ જણ ઉપાયે પાગકાની નકલ ચારી ગીતે કરી શકતો નથી. નકલ કયામાં સામગ્રી બહુ જોઈએ છે, અને તે બધી બહારથી સાવધી પડે છે. જેની નકલ કયાની હોય તેના મર્ચમાં દમોલાં રહેવું

પડે છે, અને ગરીબને માટે એ જ સૌથી મુશ્કેલ હોય છે, એટલે એની નિમિત્તે નક્કી કરવા જતાં આદર્શબદ્ધ ચર્ચને કિંમત દિમાકાર જેવું બની જાય છે. બંગાળી દેવદાસીનું પહેરું એમાં કંઈ સરમાવાનું નથી, પણ દેવદાસી પાટલુન પહેરે એમાં સરમાવાનું છે. દારૂબુ, દેશ પાટલુનથી માત્ર એની અસજિબ પ્રગટ નથી થતી, પણ તેમાં સાદેશ બનવાનો જે પ્રયત્ન, જે ઘટના પ્રગટ થાય છે, તે નગીનામ્બી માથે લગારે નુકસાન નથી.

આઆગળવદાર, કપડાંવતાં એ વન-પતિના જેવાં છે, તેને ઉખાડી લાવીએ તો તે મુકાઈને સડીને બગડી જાય છે. વિલાયતી પોસાક, આચાર, રીત-રિવાજ એ ખર્ચાને ચોખ્ખા જમિ અર્થ ક્યાંથી હોય? તે ક્યાંથી પોતાને ફાવી મેળે? એ સ ખર્ચાને જીવંત રહેવાનાં દવાં ' કાઈ બક્ષિ ખર્ચ કરીને કૃત્રિમ ઉપાયથી માઠી મંગાવી શકે, અને ગત દહાડે પ્રયત્નમીલ અને જનમત રહીને તેને મને તેમ કરીને જોમા ગમી શકે, પણ એ તો કેવળ એચાર જાણીનો જ કરી શકે.

જેની મેંમાળ લઈને જીવનાં રાખી શકવાના નથી, તેને ધર્મ લાવી સડાવી દવા ખગળ કરવાની કંઈ જરૂર! એમાં તો પારકાનું મે બગડે અને આપણું એ બગડે. બધું જ ધૂન મેળવવાનો આ પ્રયત્ન આ બગાળ દેશમાં જ જેવા મળે છે.

ત્યારે સુ દેશાર કવો જ નહિ? જ્યાં જેમ છે, ત્યાં સદાકાળ તેમને તેમ જ આપ્યા કરશે?

પ્રયોજનના નિયમ પ્રમાણે દેશાર ચમે, અનુક્રમણ નિયમ પ્રમાણે નહિ. દારૂબુ, અનુકરણ થતું જાયે પ્રયોજન વિરુદ્ધ હોય છે. તે મુખશાનિરવાચ્યને અનુક્રમ નથી હોતું. આસપાસની પરિસ્થિતિની સાથે તેને મેળ નથી હોતો. તેને પ્રયત્નપૂર્વક લાવવું પડે છે, અને કંઈપૂર્વક સાચવવું પડે છે.

એટલે રેવેની મુસાફરીને માટે, ઓફિસમાં જવા માટે, નવાં પ્રયોજનને માટે, વેતરેલાં કપડાં કરાવી લેા. તે પણ પોતાનો દેશ, પોતાની પરિસ્થિતિ, પોતાની પરંપરા વગેરે નજરમાં રાખીને તૈયાર કરાવ્યાં! છેક જ ઇતિહાસવિરુદ્ધ, ભાવવિરુદ્ધ, મંત્રિવિરુદ્ધ અનુકરણ કરવા એવદ્ધની પેઠે દોડવું નહિ.

જૂનામાં ફેરફાર કરવામાં અને નવું નિર્માણ કરવામાં હોય નથી. આવશ્યકતા પ્રમાણે બધી પ્રગતિ જ હમેશાં એમ કરવું પડે છે. પરંતુ એવું દેશને પ્રયોજનને નામે પૂરેપૂરું અનુકરણ કરીએ એ ન યાલે. એ પ્રયોજનનું નામ કેવળ બહાનુ જ હોય છે. કાગળ પૂરેપૂરું અનુકરણ કદી પૂરેપૂરું ઉપયોગી હોઈ શકતું જ નથી. તેનો અમુક ભાગ કદાચ કામનો હોઈ શકે, બાકીનો નકામો હોય છે. તેનું દેકું પહેરણું કદાચ દોડવામાં ઉપયોગી હોઈ શકે, પરંતુ તેનો ચેરેટકોટ કદાચ નકામો અને બફાને કરનાર હોય, તેની ટોપી કદાચ ચંદ્ર દર્શને માથે પહેરવામાં સહેલી હોય, પણ તેનાં ટાઈકોલર બાધવામાં નકામો વખત જતો હોય.

જ્યાં ફેરફાર કે નવું નિર્માણ અગત્યનું અને અશક્ય હોય, ત્યાં જ અનુકરણ કમ્ય ગણાય. પહેરવેશની જાળતમાં એ તરત કદી લાગુ પડતી જ નથી.

વળી પહેરવેશ કેવળ અંતર દાંડવાનું જ કામ નથી કરતો, એના ઉપરથી તો સભ્ય-અસભ્ય, દેશી-વિદેશી, સ્વગતિ-વિગતિનો પણ પરિચય થાય છે. અંગ્રેજ પોળાકની સભ્યતા અંગ્રેજો સમજે. આપણા જ લોકોમાંના મોટા ભાગના લોકો તે ગણતો હોય એવો સભ્ય નથી. જાણવું હોય તો એ ખીર્તા ખીર્તા પારકાના મોં સામે તાકી રહેવું પડે.

હાર પછી સ્વગતિ-વિગતિની વાત. ઇર્ષ દાઈ કહે છે કે પોતાની જાત છુપાવવાને માટે જ વિલાયતી કપડાંની જરૂર પડે છે. આમ કહેતાં જેને લાજ આવતી નથી તેને લગ્નચાની દાઈની તાકાત

નથી. જેવેનાં ફિરંગી ગાર્ડ, ફિરંગી ગંધુ માનીને જે દેન બતાવે છે, તે દેનનું પ્રતોષણ જરૂર કરેલું જ સાકું. ઈર્ષ ક્રોધ જેવેનાં દેશી-વિચારણી લેખિને માંદ જુદા ડબ્બા મેલ છે, 'ક્રોધ' ક્રોધ દોરડામાં દેશી લેકિને નાખત થવા જેવા નથી, એટલા ખાતર વિચારને હટ પામવાની જો કુશળ હોય તો હટ અન્ન કરે, પરંતુ જન્મ છુપાવીને તે ડબ્બામાં અથરા તે દોરડામાં નાખવ શકાયી સન્માનમાં મો વડાંગ રાજ છે, તે અમરજી મુદ્દેય છે.

ફેફકાર કવા મુધી ગય તો અનુકરણ ગણાય એ ચાક્રમ કહેલું મુદ્દેય છે, તો પણ આધારણ નિયમ નગરે એક વાત હતી શકાય.

જેટલું લેવાથી બાકીનાની સાથે હલચુ નવાજે, તેટલાને અલગ કર્યું કહેવાય, જેટલું લેવાથી બાકીનાની સાથે મેળ ન આવે, તેટલાને અનુકરણ કર્યું કહેવાય.

મોજાન પહેરી એટલે કાટ પહેરવે જ પડે એવું નથી, ધોનિયાની સાથે પણ મોજાન પહેરવા હોય તો પહેરી શકાય. પરંતુ કાટની સાથે ધોનિયુ અથરા હોતી માથે અપકુન નહિ ચાલે. તિલ અગ્રેજી બાપમાં પણ વચમા વચમા કે અનુ મિશ્રણ ચાલે છે, એ અગ્રેજી વાચકોને ખબર છે, પરંતુ ફેટલે મુધી ચાલી ગઈ, એનો મેશક એક વાળુપખ્ખો નિયમ છે—એ નિયમ છુદ્ધિમાનને શીખવવાની જરૂર નથી હોતી, છતાં તાર્કિક હતી શકે કે તમે જો આટલે મુધી ગયા તો હું મહેજ આગળ જાઉં, કાણુ મને મેકનાર છે? વાત તો આવી છે! તમારી રુચિ જો તમને રાકતી ન હોય, તો કાના પિટ્ટપુરુષની વાકાન છે કે તમને રાકી ગયે?

નવા પ્રયોજનની સાથે જ્યારે પહેલ વહેલો ફેફકાર શરૂ થાય છે, સારે ચોક્ક પ્રકારની અનિશ્ચિતા જન્મે છે. તે વખતે કાણુ ક્યાં મુધી જવું, એની મર્યાદા નક્કી નથી હોતી. થોડા જિવસની ધક્કાધક્કી પછી પરસ્પર સમજૂતીથી સીમા નક્કી રહી જાય છે. આ અનિવાર્ય

અનિચ્છિતતા ઉપર દોષ ચકાવી જે પૂરેપૂરી નકલ કરવા તરફ જાય છે, તે અત્યંત ખોટો દાખલો બેસાડે છે.

કારણ, આજસ એપી હોય કે! પારકાની તૈયાર કરેલી વસ્તુને સોબે પોતાના સમસ્ત પ્રયત્નોને જતા કરવાનું બે દષ્ટાંત મળે તો લોકો તે તરફ આકર્ષાય છે. તેઓ જૂલી જાણ છે કે પારકા વસ્તુ કરી પોતાની કરી શકાતી નથી. તેઓ જૂલી જાણ છે કે પારકા પોતાક પહેરવેા કરી તો સફાકાળ પારકા તરફ જ નજર માંડીને બેસી રહેવું પડશે.

જકલ્ય જેનો આરંભ છે, તેનું પરિણામ વિકારજ આવવાનું. આજ જે આપણે એમ કહીશું કે કોણ એટલો ખર્ચ વિચાર કરે છે, એના કરતાં વિશ્વાસી કુદાને જઈને એક સદ્ગતો બોલે આપી આવીએ, તો કાલે આપણે એમ કહીશું કે પાટલૂન દૂંડું પડી ગયું છે, કોણ એટલી કટાકટ કરે છે, એનાથી જ ચકાવી લઈશું.

આશું તો જાણ છે, કારણ, બંગાળી સમાજમાં વસ્ત્રની અસંગતતા તરફ કોઈ નજર કરતું નથી. એટલા માટે જ વિશ્વાસ જઈ આવેલા માણસોમાં પણ વિશ્વાસી પોતાક વિશે સિધ્ધિતા બેવામાં આવે છે,—સૌધમાં કરવાના પ્રયત્નમાં અથવા આજસને લીધે તેઓમાંના ધણા એવી રીતે કપડાં પહેરે છે કે જે, રીતસર અસંભવ શબ્દાય.

એટલું જ નહિ. બંગાળી મિત્રને જેર લમ વગેરે શુભ પ્રસંગે બંગાળી ગૃહસ્થ બનીને આવવામાં તેઓ બેઠકારી બનાવે છે, અને વિશ્વાસી સભ્યતાના નિયમ પ્રમાણે નિમંત્રણ-પોતાક પહેરી આવવામાં પણ આજસ કરે છે. પરંતુ પોતાકમાં કોનો યોગ્ય અને કયો નિષિદ્ધ એ વિશે આપણામાં કોઈ મત પ્રચલિત ન હોવાને કારણે એ લોકો શિષ્ટ સમાજના રીતરિવાજોનું ઉલ્લંઘન કરતા જાય છે. અંગ્રેજ સમાજમાં એ લોકો સામાજિક ભાવે દરવા દરવા પામતા નથી, દેશી સમાજની તે લોકો સામાજિક ભાવે ઉપેક્ષા કરના હોય છે, એટલે તેઓના ખર્ચા નિયમો પોતાના ઘડેલા હોય છે, સગવડો મિત્રો.

હોય છે, એ નિયમમાં આજમને, હિંદીસીનવાને મેકનાઝ હન્ટ' હોતુ નથી. વિવાયતનાં આ બધાં ઊતરવાં કપડાં એમના વસતેના શરીર ઉપર ફેરાં બીજાસ લાગશે, તેની કપડા કરતા પણ ફેલાઈ જોઈ શકાય છે.

દેવળ પોશાકનેજ નહિ, પણ આચાર બજાવતે તો આ વાત એથી વિગેર લાગુ પડે છે. વિવાયતથી પાછા આનીને જેમણે પોતાને દેશી પ્રધાઓથી તફાવત જુદા પાડી નાખ્યા છે, તેમના આચાર બજાવતે સદાચાર અને સદ્વ્યવહારની મર્યાદામાં રાખનાર હઈ વગર છે. જે અંગ્રેજોના આચારો એમણે સ્વીકાર કર્યો છે, તેમની સાથે ધનિક સબંધ એઓ મળી રહતા નથી, દેશી સમાજનો ધનિક સબંધ એમણે બળપૂર્વક તોડી નાખ્યો છે.

અજીવ કાપી લઈએ તો એ ચાડી થોડી વાર તો ચાલે છે, વેગ એકદમ બંધ પડી જતો નથી. વિવાયતનો ધક્કો વિવાયતથી પાછા આવેલાઓને થોડા દિવસ તો પહેાએ, પણ સાર પડી શી રીતે ચાલશે ?

સમાજના દિલને ખાતર બધા સમાજોમાંજ ફેરવાઈ ફેરવ નિયમો આપોઆપ જ પ્રગટી નીકળે છે. જેઓ સ્વેચ્છાપૂર્વક પોતાના સમાજના લાભ્ય પુત્ર બન્યા છે, અને પ્રવલ્ન કમ્બા છતાં પણ પર-સમાજના પોષ્યપુત્ર થઈ શક્યા નથી, તેઓ આભાવિક રીતેજ બને સમાજના નિયમોનો લાભ કરીને કેવળ મુખજ લેવાનો પ્રયત્ન કરનારા આથી ક'વાવુ શક્ય ખરું ?

એમનું તો ગમે તેમ કરીને નભમે, પણ એમના પુત્ર પૌત્રો શુ કરશે ? અને જેઓ નકલની નકલ કરે છે, તેઓની કેવી અરાજ દશા થશે ?

દેશી ગરીબોનો પણ સમાજ છે. ગરીબ હોવા છતાં તે જરૂર ગણાઈ શકે છે. પણ સાહેબ બનેલા ગરીબને ક્યાંય ધ્યાન નથી બગાળી—સાહેબ કેવળ માન મનસપત્તિ અને અધિકારને જોઈ પોતાને

આપસિમાથી ઉઠાઈ રહે ન જૈયરેથી તટ રના વત ત માંદેયો
પુત્ર કોઈ પમુ મચના આધાર વચ ના અમાનમા વિગત યઈ ગય
કે સાન તેની પામે શક્તિ પલ દોની નથી, અમાજ પન દોના નથી
તેના નના મથરના આપીમ ગા નુ નામ નિશાન હોતુ નથી, તેમ
હા પ મારથી આનન આવતુ પિતામદના અમાનતુ અવરખન પમુ
દોતુ નથી સાન તેની થી ગાનરી ?

કેરશ માર અનુગ્રમ અને મજરકને ખાતર પાનાના અમાનતાથી
જેગો પોતાને વિષ્ણુ પાડી નાખે તેગમાના પુત્ર પોતે તેમને
પાલ નરિ મારે, એ ચોક્કસ કે અને જે ન રાગા મનના માખમે
ગેમન અનુગ્રમુ મવા દાકમ તેગો મધી ગીતિ નાન્યનન મધ
પકમ, એમા પમુ શમ નથી

જે રગમાના જેતુ દોવ તેને જ રિમ કાઈ ખામ મોન
અનઅવરા ખેગે તો મિત્રનુ અન્ય કે તેને ચેતારવા જે સાહેમનુ
અનુગ્રમ રૂ છુ એમ માનીરે મર અનુભવે કે તે ખરુ જોતા
માદખીનુ અનુગ્રમુ મ મ આદમીનુ અનુગ્રમ સનુલે મા મુ તે
બાલ અને જરક અવ કે સાહેમનુ અનુગ્રમુ મુદન કે મગમ તે
આનરિ મનુઅવ કે જે સાહેમનુ અનુગ્રમ મગની તેનામા શક્તિ
હોત તો સાહેમીનુ અનુગ્રમ ખી મગ જ નરિ એટલે જે કાઈ
શિવ મગવા જતા પોતાની પ્રકૃતિના શુપુતે લીવ હઈ બીજુ જ મધી
મેમે તો તે વિશે જાણી ફેરફાર ન મગ એમા જ એવ કે

આજમાન એક અહમુન દસ્ય આપણા દશમા જેતામા આવે
કે આપણમાના જેઓ વિનાયલી પોમા પહેર કે તેઓ જીગોને
સાડી પદગીને બદલ મગા નોકાય પામતા નથી એક જ આસન
ઉપર માડીની જમણી શબ્દમે દટકેટ અને લાળી બાજુએ મુ મગરી
સાડી નરિન રાગાના આ ન પ્રમાલ વ કાઈ વિનમગ દગમીરીપ
ચીતર તો ને કતવ્ય સખ્યાકમ ન શાય તો રે અમા મ સખ્યા
કમની પામે પામેનુ જ મધિ જરુ શાય

પશુપત્તીઓમાં પ્રકૃતિ ધણી વાન ન-માનના ડાગુઆરમાં એટલેઃ ખંધા ફર ગમે છે કે દેખાતે એક જાનના છે એમ વિગેર અનુભવ વગર ઓળખાવજ નહિ. કચ્છવાળીના અભાવને કારણે મિલકતને મિની પત્ની નર્મકે ઓળખનાં મુદ્દાથી પડે છે, અને કચ્છાપના અભાવને કારણે મધુરી અને મધુરો અબધ નક્કી કર્યો મુદ્દાથી પડે છે.

જંગલમાં પશુ જે કુદરતે નેરી કંઈક વ્યવસ્થા કરી હોય તે સ્વામી જે પોતાનાં પીઠાં મિનાગીને પોતાની મદદમિલકતને લગી કંઈ શક્યો હોય, તે તે કંઈ કહેવાપાતું જ નહોતું. પશુ ધરનો મુખ્ય માણસ જ છે પારકાના પીઠાં પૂંછટે ઓમી ધરમાં અનેકથ કંવાયે, તે તે ધરને માટે અકર્માત્મની વાન મહેરાય, એટલું જ નહિ, પશુ પારકાની નજરમાં તે લામ્બનો વિષય પશુ જની જાય.

ગમે તેમ હો, વગુ ગમે નેટલી અસંગત હોય તોયે એ ત્યાં જ બની જ છે, ત્યાં જ એમાં કંઈક અમન કામન હોય જ લેખકે.

અંગ્રેજી કપડામાં 'હલકા' હોય તો જેટલું હલકું અને જેટલું દીન દેખાય તેટલું દેશી કપડામાં ન દેખાય. તેનું એક કારણ એ કે અંગ્રેજી પોશાકમાં અગત્ય નથી, તેમાં આમત્રી અને પ્રયત્નનું બાદુલ્ય છે. અંગ્રેજી કપડા જે સગરે ફિટ (બધમેસના) ન આવ્યાં, તે તેમાં બેસાડેલ નજરે પડી તો તે ભદ્રતાની દૃષ્ટિએ અત્યંત બેઆત્મ કરનાર કંઈ પડે છે, કારણ, અંગ્રેજી પોશાકમાં પહેલેથી તે કંઈ મુખી સગરને બધમેસનું કપડાનો અનિમ ઉદ્દેશ, સરીગને જાયની પેટ વીંટી લેવાનો અમન પ્રયત્ન હોય છે. એટલે પાટલ જે જગા દેક પડે, કાટ જે જગા જાય ગટે, તો આપણને પોતાને જ મૌરવલાનિ થયા જેવું લાગે છે, એટલાથી જ આપણું અમાન દબાઈ જાય છે,—જે માણસ આ બાબત અજાણ હોય અને ખાતરી નિગત અનુભવતો હોય તેને વિગે બીજા લોકને ગમ લાગે છે.

આ વિગે બે વગુ કહેવા જેવી છે. પહેલી નો એ કે કદિ પ્રમાણે

કપડા પહેરવા જ નેઈએ એના કઈ ક્યમ થોડા જ આવેલા છે !
આ વચન ખૂબ મોટા માણસના જેવા છે ખરા સમાજનું નામત,
પ્રથાની સુવામી, એ અધી મુદ્દતાને રિક્કા હો ! પણ એ સતતતાની
વાણી જેણે શરૂઆતથી જ વિવામતી પોગાક પાંગરીને અનુકૂળનું
ગુલામખત માયાધી તે પણ મુઠ્ઠી લાખી મુઠ્ઠી છે તેને નથી ગોળની.
બકડો ને પોતાનો હોય તો તેને કાપવાની પણ સતતતા હોઈ નહિ.
પોતાની ફેરાન પ્રમાણે ને ચાલતા હોઈએ તો તેનું ઉલ્લખન કરીને
પણ આપણી મોટાઈ બનાવી શકાય પણ પાગલાને ગમે ચાલવું થે
ખરું, અને તેને સ્તુતિ કરવો—એ વીગતનું મહત્ત્વ સમજામાં
જોતરતું નથી.

ખીછ વાત એ કે, જેમ બાહ્યને જનોઈ, તેમ વિવામત જઈ
આવેવાને વિવામતી પોગાક, એ સામ્રાજ્ય સંસ્થાઓને જુદો પાડેલા
નેઈએ પણ એ નિયમ પણ નહિ આવે શરૂઆતમાં એવું જ હતું
એ ખરું, પણ આજના સમય પાડે ગયા વિના પણ અનેક જણે
શિલ્પ ધારણ કરના માણસ આપણા કળારૂપ દેશમાં મેલેગિયા,
ટેલેગ, વગેરે ને કાઈ પણ ગેર આવેલા તે દ્વારા વગર જ્યો નથી;
વિવામતી કપડાના પણ દિવસ આવ્યા જ, એને ફેરના કાઈ અમુક
લાગણ જ જુદો ગમી મકરાની કાઈની તાલત નથી

દીન ભાગ્યદર્શી જે દિવસે ઇતરુના જોતરના કાઢેલા વસ્ત્રોથી
શણગારાઈને કોમુ ગહેગે તે દિવસ નિર્જનીય મર્તિ ધારણ કરમે !
આજે જે માન મોત્રવહ છે, તે સાગે કેવું નિષ્કૃત હાવજનક બની
જશે ! આજે જે વિગત વસનની સગવડ નમ્રતાદાયક દેવવહુ છે, તે
તે દિવસે જુદું પહેરણના ઝિંકોમાંથી અર્ધ-આવરણની ધતમનામાં
એ નિર્વજ્યભાવે દેખાઈ આવશે ! સુણાગની જે દિવસે વિગતીલું
કાઈને સમજત લાગતરૂંને ગળસ આવશે તે દિવસે ભાગ્યદર્શી માત્ર
એક ડગલુ આગળ વધી પોતાના જ અમુકને ઘાટે પોતાના મર્તિન

પાટણની કઠેલી 'દારૂથી માંડીને બગેલી ટાપીનું' નળિયું સુદાં નીચાંત્ર શશિમાં નિલીન કરીને નારાયણના અર્ચનશયનનો ભાગ પામે તો મારું.

પણ આ તો 'સેન્ટિમેન્ટ'ની વાત યર્ષ, બાબુજીની વાત યર્ષ, સ્વરથ વ્યવહારૂ માણસના જેવી આ વાત ન કહેવાય. આ 'સેન્ટિમેન્ટ' એ, એ ખરું ! મરી જઈશું પણ અપમાન નહિ મદન કરીએ, એ પણ સેન્ટિમેન્ટ છે ! વિજ્ઞાપની પોગ્રાફ અમેરિકેનું મતીય ગૌરવચિહ્ન છે, એટલે તે હથેશ પહેરીને સ્વદેશને અપમાનિત નહિ કરીએ, એ પણ સેન્ટિમેન્ટ છે ! આ બધા 'સેન્ટિમેન્ટ' જ દેશનું સાચું ખગ છે, દેશનું સાચું ગૌરવ છે; નહિ કે ધન, નહિ કે રાજપદ, નહિ કે ડાકટરીની હોશિયારી અથવા વહિવટની સફળતા.

મને આશા છે કે આ સેન્ટિમેન્ટનો દેશ પણ આભાસ બાકી રહ્યો છે મારે જ વિજ્ઞાપની વેશધારીઓ અત્યંત અસંગત દોષા છતાં પોતાની અર્ધગિનીઓની સાડી સાચવી રહ્યા છે.

પુરુષો કાર્યક્ષેત્રમાં, કામની સમ્પત્તિને ખાતર ભારજોઈતું બલિદાન આપતાં ધણખરું અવગણ્યા નથી. પણ ત્યાં સ્ત્રીઓ છે ત્યાં સ્ત્રીઓ અને બાબુજીના રાહુદ્ધી કાર્ય આજે પણ પ્રવેશ કરી શક્યું નથી. ત્યાં હજી ક્ષેત્ર પેટવાળો ગાઉન આવીને આપણા દેશી લાવતું ગેય ચિહ્ન ગણી ગયો નથી.

સાહેબવેડાને જ એ ચરમ ગૌરવનો વિષય માનીએ, તો સ્ત્રીને મહત્ત્વ બનાવ્યા વિના તે ગૌરવ અરધું અધૂરું રહે છે. અને મહત્ત્વ ત્યાં સુધી બનાવી નથી ત્યાં સુધી સાડી પહેરેલી સ્ત્રીને હાથે પઠાએ બેસાડીને આપણે એ જ વસ્તુ જાહેરમાં કચ્છ કરીએ છીએ કે અમે જોઈએ છે તે સમ્પત્તિને ખાતર કર્યું છે:—જુઓ અમે ભાવનાનું પણ માન રાખ્યું છે, અમારા ઘરમાં, અમારી સ્ત્રીઓના પવિત્ર દેહમાં.

પરંતુ અમને આશંકા રહ્યા કરે છે કે એ લોકોમાંના ધણા-અણ આ પ્રમુખે એક અત્યંત નિષ્કૃષ્ટ વચન કહેશે. કહેશે, પુરુષોને

ઉપયોગી ગાંધીય પોગાડ તમારી પાસે છે ક્યા જે અમે પહેરીએ ? આતુ જે નામ પણા ઉપર પાટ ? એક તો પહેંગતી વખતે કેનગ છુટાને વગ ચઈનેજ વિનાયતી કપડા પહેર્યો, અને હાર પગી બોલતી વખતે બહાનુ દાદયુ કે તમારી પાસે કાઈ કપડા નહોતાં એટલે જે અમારે આ પોગાક પહેંગવો પડયો કે અમે પાગલનો પોગાક પહેર્યો છે એ ખટુ, પણ તમારે તો કાઈ પોગાડજ નથી, —એ તો વધારે ખગમ !

મગાળી સાહેબો બચના અરે અવતાપૂર્વક કહે છે, તમારો ગાંધીય પોગાડ પહેંગવો હોય તો પચમા સપાટ, ઘૂઠામૂની ઉપર સુધી દિતિયુ, અને ખારે એક ચાદર બાંધી પડે એ અમાગથી ઝડી નહિ અને આ સાબળીને કોલથી નિરુત્તર રીએ છીએ.

અગર જે કે કપડા ઉપર માણુમનો આધાર નથી, માણુસ ઉપર કપડાનો આધાર છે, અને એ દિસામે ગડા ધોતિયા અને ચાદરમા લેશ પણ શરમાનાનુ નથી. રિયાસામર, —એમ્વા વિદ્યા-સાગરજ નહિ—આપણા અનેમનેક ઝડી ચાદરધારી બ્રાહ્મણ પડિતોની સાથે મૌરવમા, ગાબીર્વમા, કોટ-અગત કાઈ પણ વિનાયત જઈ આવેયાની તુલનાજ ચઈ શકે એમ નથી જે બ્રાહ્મણો એક કાળે ભાગતવર્ષને સરકૃતિને ઉચ્ચ શિખરે લઈ ગયા હતા, તેમના વસ્ત્રોની નિતાત વિગતતા જગવિખ્યાત કે પણ ખારે એ બધી દલીનો નથી કરતી કાગલુ, સમય બજાઈ ગયો છે, અને તે ફેરફારની મિલકુલ વિરુદ્ધ દિસામા ચાલના જઈએ તો આતમગ્નજી કરનાનુ અસભવિત ચઈ પડે

એટલે આટલુ તો કળ્પ કરલુ પડશે કે નગાળમા જે રીતે ધોતિયા ચાદર પહેંગાય છે, તે આધુનિક કામકાજને અને ઓફિસ અદાલતને ઉપયોગી નથી, પણ અચકન ચપકન સામે એ આરોપ મૂકી શકાય એમ નથી

માહી વેશધારીગો મ્હે છે, એ તો પિંગી પોતા કે દહે છે ખગ પણુ ગે ખગ હલીન કે અર્થાત્ ગિરેલી કે એના ખાનગ તેમણે અપખન ડોક્યા નથી, સારેમ બનગમા કાઈ વિગેષ પ્રોત્ખન કે માટજ તેમણે તે પ્રાર્થા ॥

મગા જે અપખન આ કાટ બનેજ તેમને માટે મરખા નવા કોન જે તેમને ઓફિસમા દાખલ થતી વખતે અને રમાગીમા પગ મૂત્તી રખતે બનમાથી ગોમ્તી પટેના પસદગી મરી લેવાની હોત, તો આ મધી અર્થાત્ ખાનગ નહિ અપખન તેમના સરીગ પગ નાજ, તેમને તે મેનાના પિતા તરફથી મળ્યા હતા તેનો ત્યાગ મરીને જે દિવસ તેમણે મગા ગામમાં પ્રવેશ મરીને ગમે દાઈ બાધી તે દિવસે આન મા અા ગૌરમ તેમણે ગે દલીન નહોતી મરી કે પિતાને પણુ અપખન મારી મર્યુ હતુ

મરી સારી પગ નથી મગલ અપખનનો ખગ દનિયાસ તેમને પણુ ખાનગ નથી અને રાગુ ખમગ નથી કાણ કે મુસલમાનો સાથે વસ્ત્ર આબુમા સિસ્પ-સાદિલમા આપલી ગોટલી બધી આપને થઈ મિછ ? એમા ફેટન કેલુ કે તે નક્કી મુલુ મુસ્કેન કે અપખન હિંદુમુસલમાનનો સંયક્ત પ્રાશાક કે ગે જે જે પરિવર્તનોમા થઈને આજના કપમા ગિભર્યો છે તેમા હિંદુમુસલમાન બનેએ મદ ગી કે હુ પા ઉતાર હિંદુસ્તાનના લુભા જુદા ભરોમા અપખનતા અને અવરો જેના મગે કે એ બધા અવરો કેવળ મુસલમાનોનાજ કહેના કે એવુ નથી એમા હિંદુઓની પણુ સ્વાધીનતા બજેલી કે જેમ આપણ હિંદુઓની સગીન મુસલમાનોનુ પણુ કે હિંદુઓનુ પણુ કે તેમા બને કામના ગુણીઓનો હાથ છે, જેમ મુસલમાન રાજ્યપદ્ધતિમા હિંદુ-મુસલમાન મનેનુ સ્વાધીન અર્થ્ય હતુ

જેમ થતા વિના રહજ નહિ કારણ મુસલમાનો હિંદુસ્તાનના વતની તતા તેઓના રિલ્પવિનાસ અને નીતિપદ્ધતિના આદર્શોએ

હિંદુસ્તાનથી આધા ને આધા રહીને પોતાની આદિમના સાચી રાખી નહોતી અને મુસલમાનોએ જેમ જળદ્વારા હિંદુસ્તાનને પોતાનું કરી લીધું હતું, તેમ હિંદુસ્તાને પણ સ્વભાવના અગ્રોધ નિયમને અનુસરીને કેવળ પોતાની વિપુલતા અને નિગૂઢ પ્રાણશક્તિદ્વારા મુસલમાનોને પોતાના કરી લીધા હતા. ચિત્ર, સ્થાપત્ય, વસ્ત્રવણાટ, ભરતગૂંચણ, વાસણોની બનાવટ, હાથીદાંતનું કામ, નૃત્ય, ગીત, અને રાજકારભાર—એમાંનું કોઈપણ મુસલમાનોના અમલ દરમિયાન એકલા મુસલમાનોદ્વારા કે એકલા હિંદુઓદ્વારા થયું નથી, બનેએ અડઅડ ખેસીને કરેલું છે! તે વખતે હિંદુસ્તાનનું જે એક બદારનું આવરણ તૈયાર થતું હતું તેમાં હિંદુ અને મુસલમાન હિંદુસ્તાનના જમણો હાથ અને ડાબો હાથ બનીને તાણોવાણો વણતા હતા.

એટલે એ મિશ્રણમાં અપકનનું શુદ્ધ મુસલમાનત્વ જેએ ખેલે ખેલે સાબિત કરવા માગે છે, તેમને એટલું જ કહેવાનું કે, તારા શરીરમાં જો આટલું બધું ભેર છે તો કશું સાબિત કર્યા વગર જ એ શરીરબળને ભેરે જ હેટકાદ પહેર, અમે મનનું દુઃખ મગે મોટે મનમાં રાખીશું.

અત્યારે જો હિંદુસ્તાની રાષ્ટ્ર નામે એક રાષ્ટ્ર ખડું થાય, તો તે કદી મુસલમાનોને બાદ રાખીને થઈ શકવાનું નથી. જો વિદ્યાતાની કૃપાથી કોઈ દિવસ હજારો અનેકયોદ્ધારા છિન્નલિપ્ત થયેલા હિંદુઓ એક થઈ શકે, તો હિંદુઓની સાથે મુસલમાન એક થાય એમાં પણ નવાઈ નહિ રહે. હિંદુ અને મુસલમાનો ધર્મમાં એક નહિ થઈ શકે, પરંતુ માણુ માણસના સબધથી એક થશે—આપણું શિક્ષણ, આપણા પ્રયત્ન, આપણો વિશાળ સ્વાર્થ એ જ દિશામાં અનવરત કામ કરી રહ્યો છે. એટલે જ પોતાક આપણો રાષ્ટ્રીય પોતાક થશે, તે જ મુસલમાનોનો પણ પોતાક હશે.

અપકન અને પાવનમાં એ એકલા મુસલમાનોએ જ ઉપનવેલો.

પોશાક છે, એ વાત સાચી હોય, તો પણ ગળપૂત વાગિએ અને શીખ સગદારોએ એ પોશાક પહેર્યો છે, ગણા પ્રતાપ અને ગણનિત-સિંહે અપકન પાયગનમા વાપરીને તેને ધન્ય કર્યા છે, એ ન્યારે યાદ કરીએ છીએ ત્યારે મિસ્ટર ઘોષ, બોઝ, મિન, એટર્જ, બેનર્જ, મુખર્જ એ પોશાક પહેરે એમા કઈ વાધો દેખાતો નથી.

પણ સૌથી ભયકર વાત તો એ છે કે અપકન પાયગનમા દેખા-વમા ખૂન બેડોળા છે દલીલ ન્યારે અહીં આવે છે ત્યારે માનમાં ને માનમા ચૂપ ગહેવામા જ ક્રેમ છે દારણુ, રુમિની દલીલનો આખરે ઘણે ભાગે બાહુબળમા આપીને જ નિકાલ થાય છે.

પ્રાચ્ય અને પ્રતીચ્ય

હું બ્યારે યુરોપ ગયો ત્યારે મેં જોયું કે જહાજ ચાલે છે, ગાડી ચાલે છે, લેક્ટ્રી ચાલે છે, દુકાન ચાલે છે, થિયેટર ચાલે છે, પાર્લામેન્ટ ચાલે છે,—પણ જ ચાલે છે નાનીચી મોઝી મધી જ બાન તમા એક નિપરીત પ્રવલ્ન નવદિનસ અત્યંત ત્વરાપૂર્વક ચાલુ જ છે, માણસની ગમ્તિની અતિમ મીમાને મહોત્સવ ચારે મધ્ય મળીને અત્યાતભાવે દોડી રહ્યા છે.

આ જાઈને મારી દ્વિદુશ્તાની પ્રકૃતિને કોણેશ રમ્યો, અને સાથે સાથે વિશ્વવપૂર્વક તે બોલી,—હા, આ લેક્ટ્રી જ ગળતરનાં સગ્ગળ થના છે! આપણે મન જે પૂરતા કરતા પણ અનેમ્મણ વધારે હોય તે એમને મન તો અગ્નિવન પ્રગ્લિ લાગે કે એ લોકોની અતિ સામાન્ય સગરને માટે પણ, એ લોકોના અતિ ક્ષણિક આનંદને માટે પણ માણસની શક્તિ પોતાની પેશા અને ન્યાયુ નિમિત્ત હલ સુધી તાણી તાણીને મહેનાત કરી મરે છે.

જહાજમા મેં ૧ મેઝા હુ રિચાગ કર્યો કે આ પદાણુ ગત-દિનસ વેડાની છાતી કુવાનીને ચાલે છે, તૃત્ય ઉપર આપુરુમોમાથી

કોઈ વળી વિશ્રામ કરે છે, તો કોઈ વળી રમતગમતમાં મદમૂલ છે, પણ એના ગોપન જરૂરમાં ન્યાં અનંત અગ્નિકુંડ ભડભડી રહ્યો છે, ન્યાં કાળજીકાળા નિરપરાધ નાટકીઓ રાજ રાજ જીવનને બાળી બાળીને ટૂંકું કરી રહ્યા છે, ત્યાં કેવો ભયંકર પ્રવાસ, કેવો દુઃસાધ્ય પરિશ્રમ, માનવ જીવનનો કેવો નિર્દય અપ્રત્યય અશ્રાન્તભાવ ચાલી રહ્યો છે ! પણ શું થઈ શકે ? આપણા માનવરાત્ર ચાલવા મંડ્યા છે; ક્યાંય તેમને ચોલવું નથી; નકામો વખત બગાડવા કે માર્ગનાં કષ્ટો સહેવા તે તૈયાર નથી.

તેમને માટે અવિશ્રામ યત્નો ચક્રાવીને લાંબી વાટને ટૂંકી કરીએ એટલું જ બસ નથી; તેઓ મહેલમાં જે આરામમાં, જે અશ્વર્યમાં રહે છે તેમાં અહીં મુસાફરીમાં પણ એક તણપૂરે ઘટાડો થવો ન જોઈએ. સેવાને માટે સેંકડો નોકરો તથા રાક્ષસો છે; બોજનસાળા અને સંગીત-મંડપ સારી પેઠે શણગારેલાં છે, સોને ચીનરેલાં છે, સફેદ પથ્થરથી શોભાવમાન છે, સેંકડો વીજળીના દીવાથી ઝળાંઝળાં થાય છે. બોજન સમયે ચર્ચા, ગોખ, લેણ, પેયનો પાર નથી. જહાજ સ્વચ્છ સુધડ રાખવાને માટે કેટકેટલા નિયમો, કેટકેટલી વ્યવસ્થા ને. જહાજનું એક એક દોરકું સુધ્ધાં વધારવાને સુસોજિન રીતે ગોઠવી રાખવા માટે કેટકેટલી દેખરેખ.

જેમ જહાજમાં તેમજ રસ્તે ઘાટે દુકાને, નાટકસાળામાં, ઘરમાં સર્વત્ર જ સામગ્રીનો કંઈ પાર નથી. દશેદિશમાં મહામહિમાવાન માનવની પ્રત્યેક ઈન્દ્રિયની પોડશોપચારે પૂજા થાય છે. તેને કાળુભરતે માટે પણ સતોષ થાય એટલા ખાતર આજુ'વરસ પ્રવાસ ચાલે છે.

આણું મહા મહેનતે ચલાવેલું સભ્યતા-યંત્ર આપણા અંતર-મનસ્ક દેશી સ્વભાવને યંત્રણા જેવું લાગતું. દેશમાં જો એક જ સ્વેચ્છા-ચારી વિશ્વાસી રાજા હોય તો તેના શોખની સામગ્રી પૂરી પાડવા માટે અનેક અધમોને પોતાની જિંદગી ખરચવી પડે, પરંતુ ન્યારે

લાખો રાગઓ હોય ત્યારે માણસ છેક દુર્વહભારથી દબાઈ જાય છે. કવિવર હરિદાસ 'સાંગ એવ ધ રાઈ' એવા કલેશપ્રાપ્ત માનવનું વિલાપ સંગીત છે.

ખૂબ સ્પષ્ટિત છે કે દુર્દોલ રાગતના અમલ દરમિયાન ઇજિપ્તના પિગમીડ અનેક શિક્ષાઓ અને અનેક હતભાગી માનવોનાં જીવન વડે ગમ્યા હોય. આજની આ પરમ સુદર ગગનચુખી સમ્પત્તાને જોઈને એવું લાગે છે કે એ પણ ઉપર પાવાણુ, નીચે પાવાણુ અને વચમાં માનવજીવન મકીને ચણવામાં આવે છે. એ વસ્તુ અસ્પષ્ટિત રીતે વિશાળ છે, અને કારીગરી પણ અપૂર્વ અને ચમત્કારક છે, તેમજ 'ખર્ચ' પણ સાચે જ અપાર છે. આ વસ્તુ બહારના કોઈની નજરે ચડતી નથી, પરંતુ કુદરતના ચોપડામાં ઉત્તરેતર તેનો હિસાબ લખાતો જાય છે. કુદરતના કાયદા પ્રમાણે, ઉપેક્ષિતો યથાકાળે પોતાનો બદલો લેવાનો જ. જો રૂપિયા ઉપર ખૂબ વદાલ વગસાવે અને પૈસાનો ખૂબ અનાદર કરે તો તે અનાદર પામેલો નાનો તાંજાનો ઢુકડો બહુ લાડના પેલા ગૌરામ રૂપિયાનો નાશ કરી નાખે છે.

મને એવું યાદ છે કે યુરોપના કોઈ એક મોટા માણસે ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારી છે કે એક વખત કાકરા લેદિયા યુરોપ છૂટી બેશે. આફ્રિકામાંથી કાળી અમાવાસ્યા આવીને યુરોપના શુભ સ્વિસના પ્રકાશને ગળી જશે. હું તો પ્રાર્થના કરું છું કે એવું ન થાઓ, પણ યાગ તો નવાઈ શી ? કારણ પ્રકાશમા નિર્ભયતા હોય છે, તેના ઉપર હજારો આખ મડાયલી હોય છે, પરંતુ ત્યાં અધકાર એવો ચતો હોય છે ત્યાં જેમીને વિપત્તિ ગુપ્ત રીતે બળસચક કરે છે, ત્યાં જ પ્રલપની અધકારઘેરી જન્મભૂમિ હોય છે. માનવનવાણની નવાળી જ્યારે ઉત્તરેતર અસહ્ય બની જશે, ત્યારે દાગિંદના અપંગિયિત અધાગ ઇશાન ખૂણામાંથી જ વાવાઝોડુ રાડ ચલાવે સંભવ છે.

આની સામે બીજી એક વાત યાદ આવે છે, જો કે વિદેશી

સમાજ નિર્મિત કાર્લ પબ્લિસ વાત નિમગ્નપણે કહેતી તે પૃથ્વીના વખાવ, ખર્ચા ખર્ચા નવા નવા જેટલું ગમણું શકાય તેમના ઉપરથી લાગે છે કે યુગોપમા મળવાના જેમ જેમ આનંદ વધે છે તેમ તેમ સ્ત્રીઓ અગુખો થતી જાય છે.

સ્ત્રીઓ સમાજની કેન્દ્રાક્ષિયામી (Centripetal) શક્તિ છે, સમ્પત્તાની કેન્દ્રાપગામી શક્તિ સમાજને જેટલા પ્રમાણમાં બદલાતી તરફ ફેરે ફેરે, તેટલા પ્રમાણમાં કેન્દ્રાક્ષિયામી શક્તિ તેને અતઃ તરફ આપવી લાગી શકતી નથી. પુરુષો દેશમાં નિદેશમાં ચારકાત ફનાયલા છે, અજાર વડાની સાથે દમોદરા જીવનસમામમ્મા મળેલા કે નૈનિત્ત વધુ જોગત લઈને લડી શકતો નથી, મુસાફર વધારે મોજને લઈને આવી શકતો નથી, યુગપમા પુરુષ કૌટુંબિક જોગત મદાગુ કે વા એકદમ તેવાગ થતો નથી. સ્ત્રીઓનું ગત્ય ધીમે ધીમે ઉત્તરાર્ધ થવા બેઠું છે. મનુષ્યાની નાદ જોતી કન્યા લાગ્યા વખત મુધી બેઠી રહે છે, ગામી કામસગ આફો જાય છે, પુન ઉઠશે આવના પાંદો થઈ જાય છે. પ્રખર જીવનસમામમ્મા સ્ત્રીઓને પણ એમ્મે દાથે મુજરાની જરૂર પડે છે અને જના તેઓનું લાગ્યા કાગતુ શિક્ષણ, અભાવ, અને સમાજના નિયમ એમાં પ્રતિકૂળ નીવડે છે.

પુરોપમા સ્ત્રીઓ પુરુષોની સાથે સમાન અધિકાર પ્રાપ્ત થવા જે પ્રયત્ન કરે છે, તેનું કાન્યુ સમાજનો આ સામજિક નાશ જ લાગે છે નોવેના પ્રમિદ નાટકમાં રમેન ગચિન કેનાક સામાજિક નાટકમાં જોવામાં આવે છે કે નાટકમાં આવતી અને સ્ત્રીઓ પ્રચલિત સમાજજીવન પ્રત્યે અનિચર અમદિયુતા પ્રગટ કરે છે અને જના પુરુષો સામાજિક પ્રધાને અનુરૂણ હોય કે આવી રિપરીત વાત વાચીને મને થયું ખરેખર આજના યુગોપીય સમાજમાં સ્ત્રીઓની દશા જ ખૂબ અપમગ કે પુરુષો ન તો તેમને ઘર માડી આપના માગે છે, ન તો તેમને કર્મજોગ પ્રવેશ કરવાનો પૂર્વ અધિકાર આપવા

ખરૂં છે. રશિયાના નાઈલિલિસ્ટ પક્ષમાં આટલી બધી સ્ત્રીઓને જોઈને તત્કાલે તો નવાઈ લાગે છે. પણ વિચાર કરી જોઈએ તો સમજાય કે યુરોપમાં સ્ત્રીઓએ પ્રવલભૂર્તિ જનવવાનો સમય લગભગ આવી પહોંચ્યો છે.

આથી એકંદરે જોતાં લાગે છે કે યુરોપીય સભ્યતાને બધી બાબતમાં જ પ્રગળતા એટલી આવશ્યક થઈ પડી છે કે અસમર્થ પુરુષ શું કે અબલા રમણી શું—દુર્જોનાનું આશ્વસ્થાન એ સમાજમાં જાણે ધીમે ધીમે લોપ પામતું જાય છે. હવે કેવળ કાર્ય જોઈએ છે, કેવળ શક્તિ જોઈએ છે, કેવળ ગતિ જોઈએ છે; ઈલા આપવાને અને લેવાને, પ્રેમ કરવાને અને પામવાને જોએ. ચોગ્ય છે, તેમને જાણે બહોં પૂરો અધિકાર નથી. એટલા માટે જ સ્ત્રીઓ જાણે પોતાના સ્ત્રીસ્વભાવથી શરમાય છે. તેઓ રીતસર પુરવાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે, અમને કેવળ હૃદય જ છે એમ નહિ, અમારામાં બળ પણ છે. એટલે ‘હું તે કદી કંડુ સખી, ભિખારી રામથી* ?’ ક્લાય, આપણે અંગ્રેજશાસિત બંગાળીઓ પણ એ જ રીતે બોલીએ છીએ, “નથી શું બળ આ બુજમૂણાલે ?”

* આ બંને પંક્તિઓ શ્રી માઈકલ મુસુલ્મન દત્તના વિખ્યાત મહાકાવ્ય ‘પ્રેમનાદવધ’ના ત્રીજા સર્ગમાં આવતી હન્દ્રજિતની પત્ની પ્રમીલાની ઉક્તિમાંથી લીધેલી ■. લોકને ત્યારે કાશ્મી સમતા સાગરસમા સૈન્યે ઘેરી લીધી છે અને પ્રમીલા અને તેની સખીઓ રાહર બહારના એક ઉદ્યાનમાં રહી રહી છે. હવે લોકોમાં જતું રીતે ? એનો પ્રશ્ન એક સખી કરે છે તેના જવાબમાં પ્રમીલા કહે છે : ‘શું કહ્યું તે વાસતી ? પર્વતરૂપી ધરને ઘેરીને નદી ત્યારે સિંહુને મળવા બહાર આવે છે ત્યારે કોની તાકાવ છે કે તેની ગતિને રોકી રહે ? હું દાનવનદિની છુ, સક્તસ કુવમ્હુ છુ, રાવણ મારા સસરા છે, ગેલનાદ મારા સ્વામી છે. હું તે કદી કંડુ સખી, ભિખારી રામથી ?’ ત્યાર પછી પોતાની સખીઓને ઉત્તેજવાને માટે જે વચનો કહે છે, તેમાં એક જગ્યાએ કહે છે : ‘અમરે આપણે મનુ ખાસ કરીએ છીએ, અને લોચનમાં મરવ; નથી શું બળ આ બુજમૂણાલે ?’

આવી દગા જે પગતુ એટલામા જ્યાર ઇન્ડયામાં આ રાજી
 સ્ત્રીઓની દુગ્ધધાનો ઉપેક્ષ કરીને નમ્રાધાર આંધુનો વારાંચ થાય
 છે, ત્યારે આટઆટલી અજસ દયાને નમ્રી વેડફઈ જતી જોઈને
 મનમા ખૂબ દુઃખ થાય કે અંગ્રેજના ગળમા આપણને પુ' ન મળ્યા
 અને પુષ્કળ આતનો મળી ૬ મુનિયમ, મુલ્યવધા વિગે તો કઈ
 રહેવાનું જ રહ્યું નથી અંગ્રેજે આપણા આખા દેશને સ્ત્રીકીપટકીને,
 ધોઈ નીચેરી, અગ પાડી ઘડી કરીને ઉપર ઈલી ફરી દઈને પોતાની
 પેગીમા મૂકી તેની ઉપર મોગી ચિના થઈને ગોદાઈને ભેગ કે આપણે
 અંગ્રેજની સાવચેતી, પુરુષાર્થ, પ્રખરણદિ, ન્યાયિયન કાર્યપદનાનો
 ખૂબ પગિયય પામના ગઈએ જીએ, માત્ર જો કોઈ રમ્મનો અભાવ
 લાગતો હોય તો તે આ અર્ગોય કરુણાનો, નાચા અરે યમિમતના
 અરસામિદીન અનુન પ્રસન્નભાવનો આપણા ઉપર ઉપમાર તો ધણ
 કર કે, પણ દયા યમાર કરના નથી આથી જ્યારે એ દુર્લભ મુળાનો
 અરથાને અપવ્યય થતો જોઈએ જીએ ત્યારે દુ ખનો પાર રહેતો નથી

આપણે તો જાઈએ છીએ કે આપણા દેગની સ્ત્રીઓએ
 પોતાના સુગોગ કામન અને બાકુએ જગડી પહેરીને સેથીની વચમા
 સિદ્ધાંતી રેખા કરીને સદા પ્રસન્ન મુખે એક પ્રેમ અને કમ્યાણથી
 આપણા રંગે મધુર નનાન્યા છે અર્ધકાઈના અભિમાનના અશુ-
 જલથી તેમના નયનપન્થ લીં તઈ જાય છે અર્ધનાર વગી પ્રેમના
 ભારે અત્યાચારથી તેમના સરભ સુદ મુખની શ્રી ધર્મગભીર સમુજ
 વિવાદથી જ્ઞાન કાતિ ધાગણ કરે છે, પગતુ સ્ત્રીના નસીનરોગે અગમ
 ઘણી અને નગુણા પ્રેમ દુનિયાના બધા જ ભાગમા જોવા મળે છે,
 વિશ્વામપાન સાધનોદ્વાગ જલુના મળે છે કે ઇન્ડયામાં પણ એની
 ખોટ નથી ગમે તેમ હો, આપણી ગૃહનક્ષત્રીઓ માથે આપણે તો
 ખાસા મુખથી ગઈએ છીએ અને તેઓ પણ બહુ દુ ખી જ એવું
 તો મદી તેમણે આપણને જણાવ્યું નથી, તો વચમા આ દમ્નરે ગાઉ
 દૂના લોકાના ટૈયા પ્રેમ નમ્રમા ફાગી જાય છે ?

એકબીજાનાં સુખદુઃખ વિશે લોકો જ્ઞાણવિક રીતે જ અત્યંત ખોટી ધારણા બાંધી લે છે! માછલાંએ ઉત્તરોત્તર સખ્યતાના વિકાસને લીધે એકાએક માનવહિતૈષી બની જાય, તો આખી માનવજાતને એક પુષ્કળ સેવાજવાળા બોડા સરોવરમાં દુઆડ્યા વગર તેના કરુણ હૃદયની ઉત્કંઠા સમે ખરી? તમે બહાર સુખી રહો છો, અમે ઘરમાં રહીએ છીએ, હવે અમારું સુખ તમને સમજાવવું શી રીતે?

એકાદ ભેડી ડફરીન—સ્ત્રી ડાકટર આપણા અત પુરમાં દાખલ થઈને ત્યારે જુએ છે કે ઝોરડી નાની અને અસ્વચ્છ છે; બારીએ નાની છે; મિઝાનું લગારે દૂધના શીશુ જેવું નથી, દીવો માટીના કોડિયાનો છે, મચ્છરદાની દોરીએ બાધેલી છે, હાથિઓ આર્દ્રકોડિયાના રંગ ચોપડેલી છે, દીવાલો ઉપર દીવાની બ્યોતની મેશ અને અને ઘણા ભેટાના ધણા દિવસના મેલા હાથના ડાઘા લાગેલા છે,—ત્યારે તેને ધાપ છે કે આ તે કેવા સર્વનારા, આ તે કેવું જયકર દૃશ્યમય જીવન, એમના પુરુષો કેવા સ્વાર્થી છે, સ્ત્રીઓને પશુની પેઠે રાખે છે. તેને ખબર નથી કે આપણી દશા જ આ છે. અમે મિશ્ર વાંચીએ, સ્પેન્સર વાંચીએ, ગ્રિફિન વાંચીએ, આફ્રિકામાં કામ કરીએ, વર્તમાનપત્રોના લેખ લખીએ, પુસ્તકો છપાવીએ, પેલા માટીના કોડિયામા દીવો બાળીએ, પેલી સાદી ઉપર બેસીએ, મિતિ જરા સારી હોય તો ફસણુ લઈ બેસતી સહકર્મિણીને ધરણા ધડાવી આપીએ, અને પેલી દોડીએ બાધેલી જાડી મચ્છરદાનીમાં હું, અને મારી સ્ત્રી વચમાં એક નાનું બાળક લઈને તાડનાં પાદડાંનો હાથ પગો ખાતાં ખાતાં ગત પસાર કરીએ.

છતાં નવાઈની વાત એ છે કે, આમ છતાં અમે છેક અધમ નથી. અમારી પામે ક્રેચ, કાર્પેટ, આરામખુર્ચી નથી જ એમ કહીએ તો યે ગાલે, પણ છતાંયે અમારામાં દયા માયા અને પ્રેમ છે. પાટ ઉપર અગ્ધા સૂતા સૂતા એક હાથમાં જોસિકું પકડી રાખીને અમે

તમારું સાહિત્ય વાચીએ છીએ, તો એ અમે ઘણું સમજી શકીએ છીએ, અને અમને મુખ થાય કે, જાણેતે પ્રકિરે, ઉવાડ શરીર અમે તમારી ફિનલિશીનો અભ્યાસ કરીએ છીએ છતાં તેમાની એટલું બધું જ્ઞાન મળે છે કે અમાગ છોડીએ પણ તમારી જ પેર શ્રદ્ધા-હીન બનના જાય કે

વગી અમે પણ તમારી વાત અમજી શકતા નથી જાય, આગન ખુશી, ગમતગમત, એ જ તમને એટલા બધા ગમે કે કે ત્રી પુન ન હોય તોયે તમારુ અડધુ ન ગહે તમાર પહેલા આગમ, ત્યાર પછી પ્રેમ, અમારે પ્રેમ રંગ તો ચાલેજ નહિ, ત્યાં પછી જીવ કાઠી નાખીએ તો એ આ જીવનમા કેમે કયો આગમ મળતો જ નથી-

એટલે, અમે જ્યાર એમ ક્ષીએ કે અમે લગ્ન કરીએ છીએ તે કેવળ આધ્યાત્મિકતાની દૃષ્ટિએ પાર્શ્વિક મુખિત મેળવવા માટે જ, ત્યારે એ રચનો ખૂબ દમામગાર લાગે છે, પણ એ માન મેળવતી વાત હોય કે, અને તેની સાનિતી મેળવવા માટે અમાગ આજના સમાજને છોડીને પ્રાચીન પોથીઓના પાનામા લખન ચક્રને મદદ મહેનતે મોઢ કઠોરી પડે છે સાચી જાન એ કે કે એના રંગ અમને ચાલતુ નથી—અમાગથી ગહેવાતુ નથી અમે સિત્તમાગની પેરે કમ તરગમા ગનાટ ખાતા કરીએ ખગ, પણ ચટ દધિને તરત જ ગમે ત્યારે અત ખુશ દાસ કરીને દમ નહિ છોડી આવીએ તો અમાગથી જિવાય જ નહિ જેને જે મહેનુ રોય તે કહે પાર્શ્વિક સદ્ગતિને માટે તો અમે એ નથીજ કરતા!

આવી પશ્ચિમિનિમા આપણા સમાજનુ જનુ થાય છે કે ખૂરુ થાય કે, એનો અત્યારે વિચાર નથી કરતા, એ વિષે અનેક વાદ પ્રતિવાદ રહી ગયા છે અત્યારે નો વાત એ ચાલતી હતી કે આપણી સ્ત્રીઓ મુખી છે કે કુખી અને લાગે છે કે આપણા સમાજની જે પ્રકારની રચના છે, તેમા સમાજનુ જનુ ખૂરુ ગમે તે થતુ હોય,

આપણી સ્ત્રીઓ તો એક પ્રકારે ખાસી મુખમાં છે. અંગ્રેજોને ભલે લાગે કે 'લોન ટેનિસ' રમ્યા વગર અને 'બોલ'માં નાચ્યા વગર સ્ત્રીઓ મુખો થાયજ નહિ, પરંતુ આપણા દેશના લોકોને ખાતરી છે કે પ્રેમ પામવામાંજ સ્ત્રીઓનું સાચું મુખ છે. પણ એ એક વહેમ પણ હોઈ શકે.

આપણા પરિવારમાં નારીહૃદય જેમ અનેકવિધ પ્રકારે ચરિતાર્થતા પામી શકે છે, તેમ યતું અંગ્રેજ પરિવારમાં સંભવિત નથી, એટલા માટે એક અંગ્રેજ સ્ત્રીને માટે બાળકુવારી રહેવું એ ભયંકર કમનસીબ છે. તેઓનું સર્વ હૃદય ધીમે ધીમે નીરસ બની જાય છે, કેવળ કુરકુશિયાં પાળીને અને લોકલિતની મહાશીઓને પોપોને પોતાને મોકાવવાં રાખવા તેઓ મગ્ને છે. જેમ સંતાન મરી ગયું હોય એવી પ્રસૂતાનું સચિત દૃષ્ટ કૃત્રિમ ઉપાયે કાઢી નાખવું એ તેના આરોગ્યને માટે આવશ્યક છે, તેમ મુરખની બાળકુવારીઓના નારી હૃદયમાં સચિત યથેક્ષા રનેહરસને અનેકવિધ ઉપાયે નિષ્કળ ખર્ચી નાખવો પડે છે, પરંતુ તેથી તેમના આત્માને ખરો સતોષ મળતો નથી.

અંગ્રેજ 'એલડ મેઈડ'ની સાથે આપણી બાળવિધવાને સરખાવીએ તો તેમાં કંઈ ખોટું નથી. સખ્યામાં કદાચ અંગ્રેજ કુવારી અને આપણી બાળવિધવા સરખીજ હશે, અથવા સાહેબસાજ વત્તાઓછી હોય તો હોય. બાલ્ય સરખામણીમાં આપણી વિધવા મુરખીય ચિત્રકુમારીની સમાન હોવા છતાં એક મુખ્ય બાબતમાં ભેદ છે. વિધવાની નારીપ્રકૃતિ કદી શુષ્ક, સખ્ય, અને પડતર રહીને અનુવર્તર થઈ જતી નથી. તેનો ખોખો કદી સૂનો રહેતો નથી, તેના બાહુ કદી કામ વગરના રહેતા નથી, હજ્ય કદી ઉદાસીન રહેતું નથી. તે કાઈવાર માતા, કાઈવાર દુહિતા, કાઈવાર સખી હોય છે. આથી જીવનભર તે કામલ, સરસ, રનેહરીય અને સેવાતત્પર રહે છે. ધરતી

હામ ! તેનીજ આખ આગળ જન્મે છે, અને નેનાજ ખોગામા મોટા થાય છે ઘઠ્ઠી બીજી સ્ત્રીઓ આવે તેને લાગે મગો મુખ દુઃખમય પ્રીતિનો સખિત અનુધ હોય છે, ઘઠ્ઠી પુરો માથે એક ભક્તિપન્દિતસો અનેકરિધ નનધ હોય છે, ઘઠ્ઠીમનો ભાગ જે મનાવિધ રીતેજ સ્ત્રીઓને ગમતો હોય છે તેની પણ તેને ખોટ નથી હોતી અને એ મધામા ગમાયગુ મદાલાગત, એમ મે પુગલુ વાચરાનો અથરા સામગરાનો વખત ગહે છે, અને સાગે નાના નાના માગકાને ગોદમા લઈને વાર્તા મેરી એ પણ એ સ્નેહનુ જ કામ છે જીનકુ કાઈ પગેરી સીને મિનાડીના બચ્ચા અને મેના પાગનાનુ મન થાય છે અને વખત ગજે જ, પણ વિધવાના હન્યો તે વધાગનો ખૂબો પણ ખાલી ગેતો જાગે જોનામા આરતો નથી.

આ બધા કાગલાને લીધે, તમારી જ સ્ત્રીઓ પ્રમોના વમગમા ગતિવિસ ધૂમતી હોય છે અથવા પુરુષોની સાથે દરીકાઈ મનામા મહેલી હોય જ અથવા એમદ જે કુકુગિયા અને ચાગપાય સખા ખોગામા લઈને એકસી મૈમાર્થ અથવા વંધન્ય ગાજતી હોય જ, તેમના કગતા અમારી અતપુગાગિણીઓ દુખી છે, એ વાત મારે ગજે જિતગતી નથી પ્રેમહીન, બધનહીન શૂન્ય સ્વતત્રતા સીને માગે ભયક છે—મરુખૂમિમા મળવક સ્વાધીનતા મૃદચ્ચ માલુમેને માટે જેમ બીચલુ મનમાગાળી હોય જ તેમ

અમે મીચુ ગમે તે હઈશિ પણ અમે મૃદચ્ચ ગતિ છીએ, એને વિચાર મરીએ તો અમે અમારી સ્ત્રીઓને આમજેજ અતિયિ છીએ તેમજે અમને હમેશા ખૂન આદરપૂર્વક ગાખ્યા છે અને એ રીતે અમને એવા તો સપૂર્ણ રીતે વશ કરી લીધા છે કે અમે જા છોડીને રેશ ઠોડીને મે વિવસ પણ ગદી સમતા નથી આધી અમને પુષ્કળ નુકસાન થાય છે, એમાં શક નથી પણ તેથી સ્ત્રીઓ દુખી થતી નથી.

આપણા સમાજમાં સ્ત્રીઓની જાળતંત્રી કરવા જેવું નથી, આપણે સમાજ સર્વશ્રેષ્ઠ સર્વસંપૂર્ણ છે અને આપણી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ એની માનિતી છે, એવું કહેવાનો મારો અભિપ્રાય નથી. આપણી સ્ત્રીઓનું શિક્ષણ પામળું છે, અને ઘણી જાનતંત્રી તેમના શરીરને અને મનને સુખ થાય એમ કરવાને આપણે ઉપેક્ષા અને ઉપદ્રાસની નજરે જોઈએ છીએ એટલું જ નહિ, સ્ત્રીઓને ગાડીમાં એસાઈ આગેચક્ર હવા ખવડાવવાને પણ આપણા દેશના પત્રિકાસંગ્રહો પગમ દાખવેલો વિષય માને છે, પણ છતાંયે એકદરે આપણે કંઈ શરીરે કે આપણી સ્ત્રી અને કન્યાઓ સદા લગના મન્યતા વસતી નથી, અને તેઓ સુખી છે.

તેમના માનસિક શિક્ષણની વાત કરીએ તો એ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે આપણે યુરોપો પણ શું બહુ કેળવવાના છીએ ? આપણે શું અધ્યયન, આધ્યાત્મિકતાના વિચિત્ર પ્રાણીઓ નથી ? શું આપણી નિરીક્ષણશક્તિ, વિચારશક્તિ, અને વાગ્ધૃતિનો સારો મુખ્ય આભારિક અને ઉદાર વિકાસ થયો છે ? આપણે હમેશા નિરીક્ષણની સાથે અદ્ભુત કૃતિના બેઠી નાખતા નથી ? અને ખોટા વહેંચે શું આપણા વિવેકના સિદ્ધાંતનો અર્થ લાગ પડી મદદ અન અને દાહિકલાવે ત્યાં મેસી ગેતા નથી ? આપણી આવી દુર્બળ કેળવણી અને દુર્બળ આગિને લીધે હમેશા શું આપણી માન્યતા અને ધર્મ વચ્ચે એક પ્રકારની અદ્ભુત અસંગતતા જોવામાં નથી આવતી ? આપણે બગાડીઓના નિયમ અને મત અને કાર્યમાં એક પ્રકારનો વ્યવસ્થા અને સમય વિદોષો લાગે જોતાઓ નથી નજરે ચડતો ?

આપણે સુશિક્ષિત રીતે જોતા શીખ્યા નથી, નિયમ કરતા શીખ્યા નથી, કામ કરતા શીખ્યા નથી, એટલા માટે આપણા કથામાં જ ગિયતા નથી આપણે જે જોઈએ છીએ, જે રીતે

છીએ—મધુજી ગમન જેવું નાં છે, બધુજી ઈગ્ગમની ઈગ્ગીની પેઠે ખરી પડીને ધૂમમા મળી નવ છે આથી આપણી ગચના ચચાપગિ પદના નિમધ જેવી થઈ ગય છે, આપણા અભિપ્રાય સદમ તર્કચાતુરી પ્રગતિ ગવા પૂગતા હોય છે, જીવનના નવદાગને માટે નથી હોતા, આપણી બુદ્ધિ કુસાકુસ જેવી તીક્ષ્ણ હોવા છતાં તેમાં અચ્છન્ન ખગ નથી હોતું આપણીજ ને આ દશા કે તો આપણી સ્ત્રીઓનું શિક્ષણ હોઈ હોઈને કેટલું હોવાનું! સ્ત્રીઓ આભાવિષ રીતેજ સમાજના જે અદગના ગ્ધાનમાં અધિમાત્ર જમાનીને ખેરી ત્યાં છે ત્યાં પડતી થતા જગ વાગ લાગે છે યુરોપની સ્ત્રીઓની ગ્ધિનિને વિચાર રીતે તો ત્યાં પણ જોજ ગ્ધિનિ માનમ પડશે એટલે આપણા યુરોપી શિક્ષણ પામે તે પડેનાજ ને આપણી મોટા ભાગની સ્ત્રીઓનું શિક્ષણ સંપૂર્ણ હોય એવી આશા મળીએ તો તે થોડાને જુઓ મળી મળીને વાસ અવકાશના જવું થાય.

તો પગ એટલું તો કહેવુંજ પડશે કે અગ્ગેજ સ્ત્રીઓ અશિક્ષિત ગઈ તો તના સ્વભાવનો વિકાસ જેટલો અમપૂર્વ ગહે છે તેના કગના આપણી સ્ત્રીઓના જીવનનું શિક્ષણ આપણા પગિપૂર્ણ ઘગની કૃપાથી એધુ અસપૂજ ગહે કે

પગતુ આ વિચાર ઘગના ભાગને લીધે આપણી ગનિતો પડી વિગમ થઈજ ગમ્મો નરિ ગાર્હગ્ધ્ય ઉત્તરાત્તરએવું મોડું થઈપજી છે કે પોતાના ઘગની મહારને માટે કાર્ધની કદી શક્તિજ ખાકી રહેતી નથી ધગાજગ્મો એધન બેગા થઈને બધાનેજ સગખા ઈગરાધી મૂકે કે સમાજ અત્પત ગાગ જગન જેવો બની ગય છે તેના કમરો બાધામધનોમા કાર્ધ એધ જલને માટે માયુ ઊંચુ મરી ગાવુ ખૂન મુરકેન થઈ પડે કે

આ પનિષ્ઠ પગિગગના બધનપાસમા પડવાને લીધે આ દેશમા મહાગતિ પેા થી નથી દેશ ખડો થતો નથી વિધરિજી

મનુષ્યત્વનો વિકાસ થતો નથી. આપણે ત્યાં પિતામાતા થયાં છે, પુત્ર થયા છે, ભાઈ થયા છે, સ્ત્રી થઈ છે, અને આ નિષ્પિડ સમાજ-શક્તિની પ્રતિક્રિયાએ અનેક વૈરાગી મં-ચારી પણ થયા છે, પણ જદા મંસારને માટે કાઈ જન્મ્યું નથી;—પરિવારને જ આપણે મંસાર કહીએ છીએ.

પણ યુગેપમાં વળી બીજે જ એક પ્રકાર નોવા મળે છે. સુરોપિયનોત્તુ ગૃહઅંગન પ્રમાણમાં શિયિત્ર હોય છે, એટલે તેઓમાંના અનેક જણ જેમ સમસ્ત શક્તિ સ્વગતિના અથવા માનવના દિતમાં વાપરી શકે છે, તેમ બીજા બાજુ અનેક જણ મંસારમાં કેવળ પોતાનું જ લાલનપાલન અને પોષણ કરવાને પુષ્કળ કુરસદ અને સુયોગ પામે છે : એક બાજુ જેમ અધનડીન પરહિતૈવા તેમ બીજા બાજુ બાધા-વિહીન સ્વાર્થપરતા. આપણે ત્યાં જેમ દર વરમે પગિવાગ વધતો જ નય છે, તેમ એ લોકોનો દર વરમે આગમ વધતો નય છે. આપણે એમ કહીએ છીએ કે આપણે દારપરિગ્રહ ન થાય ત્યાં સુધી પુરુષ અર્ધો ગણાય, અગ્રેજો એમ કહે છે કે ત્યાં સુધી એકાદ દલખ ન મળે ત્યાં સુધી પુરુષ અર્ધાંગ ગણાય. આપણે એમ કહીએ છીએ કે મંતાનોથી ઘર ભરેલું ન હોય તો ઘર અશાન સમાન લાગે, અગ્રેજો એમ કહે છે કે ગચગચીલા વિના ઘર અશાન જેવું લાગે.

સમાજમાં એક વાર જો આ બાલ સપદને વધારે પડતી બહેકવા દીધી કે તગત જ તે શેક થઈ બેસે છે, અને પછી તેના હાથમાંથી સહેલાઈથી છટકી સદાય એમ રહેતું નથી. તે ધીમે ધીમે ગુણો પ્રત્યે અવગતા અને મદતતા પ્રત્યે કૃપા કટાક્ષ કરવાનું શરૂ કરે છે. હાલમાં આ દેશમાં પણ એનાં ધણાં દર્શિતા જોવા મળે છે. ડાક્ટરીમાં જો કાઈને આગળ વધતું હોય તો તેને સૌ પહેલાં વૈદ્યગાડી અને મોટું ઘર તો જોઈએ જ; એટલા માટે ઘણી વાર ગર્ભીને મારવાનું શરૂ કરવા પહેલાં નવો ડાક્ટર પોતે જ મગવાનું શરૂ કરે છે. પરંતુ

આપણા વૈદરાજ જે સપાટ અને ચાદર પહેરીને પાલખીમાં બેસીને આવળ કરે તો તેથી તેમના ધધાને વંધા આવતો નથી. પરંતુ એક વાર જે ગાડી, ઘોડા, ધડિયાળ, અઠોડાને સ્થાન આપ્યું તો પછી સમસ્ત ચરક સુશુભ ધન્યવંતરીની તાક્ષત નથી કે કાઈ એના હાથમાંથી બચાવે. ઇન્દ્રિય દ્વારા જડવન્તુઓની સાથે માણસનો એક પ્રકારનો ધનિષ્ઠ સંબંધ હોય છે, એ તકનો લાભ લઈને તે હમેશાં આપણો શેક ઘઈ બેસે છે. એટલા માટે પ્રતિમા પહેલાં છલ કરીને મંદિરમાં દાખલ થાય છે અને પછી દેવતાને દક્ષ્યા દેતી નથી. ગુણના બાહ્ય નિદર્શનરૂપ બનીને ઐશ્વર્ય આવે છે અને આખરે બાલાડબરના અનુચર તરિકે આવ્યા વિના ગુણનું કશું સંમાન રહેતું નથી.

વેગવતી મદ્રા નદી પોતે રેતી ભેગી કરીને લાવે છે અને પોતાનો માર્ગ ફેંધી બેસે છે. યુરોપિયન સભ્યતા કાઈકાઈ વાર એવી પ્રબળ નદી જેવી લાગે છે. તેના વેગના બળથી માણસને જે સામાન્ય રીતે આવશ્યક હોય એવી બધી વસ્તુઓ ચારે કારથી આવી આવીને ખડકાય છે. સભ્યતાનો દર વરસનો કચરો પર્વતાકાર બનતો જાય છે. અને આપણી સાંકેતી નદી જિજ્ઞાસુ ક્ષીણ પ્રવાહે વહેતી વહેતી આખરે રસ્તા વચ્ચે જ પારિવારિક ગ્રાહ સંવાળ જળમાં જડ બની જઈને ડંકાઈ જેવી મઈ છે. પરંતુ તેની પશુ એક પ્રકારની શાલા, સરસળા, સ્થામલતા છે. તેમાં વેગ નથી, બળ નથી, વિન્નાર નથી, પરંતુ મૃદુતા, મિન્યતા, સદિધ્ધુતા છે.

અને, જે મારી આશંકા સાચી હોય તો યુરોપની સભ્યતા કદાચ તળિયેથી જડવાની એક મદ્રાન મરુભૂમિ રચી રહી છે; પર, જે માણસના રોહ અને પ્રેમનું એકાંત વાસસ્થાન છે, કલ્યાણની ચિર મગોત્રી છે, મૃત્યુનું બીજું બધુ ય લોપ પામી જાય તો પશુ ન્યાં યોડી જગ્યા હોય એ માણસને માટે અત્યંત આવશ્યક છે, તે જ સ્થાન દમવાના દમવા બાલવન્તુઓથી વધારે ને વધારે ભરાઈ

જાય છે, અને હૃદયની જ-મબૂમિ જડ આવરણોથી કઠિન બનતી જાય છે

ગમે તેમ હો, માગ જેવા નાલાયક માણસને માટે મુશ્કેલીનું સમ્યક્તાનું પગલાં શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન થયે જાગે આદુના વેપારીએ જલ્દાજની ખજાર પૂછવા જેવો ચર્ચ પડે છે તો પણ એક વાતની નિર્ણયતા છે કે હું જાણે ગમે તે અનુમાન બાધુ તે સાચુ છે કે ખોટુ તેનો નિર્ણય થવાને એટલી બધી વાગ છે કે ત્યાં સુધીમા તો મેં અહીંના દડપુરકારના હાથમાથી છટકીને વિઘ્નપ્રતિબંધમા અજ્ઞાતનાસ સ્વીકાર્યો હશે આથી આ બધી વસ્તુ જેને જે રીતે લે-રી હોય તે રીતે લે, હું એના જવાબ દેવા માગતો નથી પરંતુ મુશ્કેલીની સ્ત્રીઓ ત્રિશે જે એક વાત હું મ્હેતો હતો તે છેક અનગણના કંવા જેવી મને લાગતી નથી

જે દેશમા ઘર નાશ પામીને ધીમે ધીમે દોરેલ વનતી જાય જ સૌ પોતપોતાનું માર્ગ લે ને અને પોતાનું ઘર આગમ ખુરસી, ફતરુ વોડો, બદ્દ, ચિરટની ચૂચી, અને જુગાર મમવાની ક્લબ લઈને નિર્વિઘ્ન આગમ કરવાના પ્રયત્નમા મશગૂલ છે ત્યાં બેસા સ્ત્રીઓનો મધપૂડો તૂટી ગયો હોવો જોઈએ પહેલા સેવક માખીઓ મધ શોધી લાવીને પૂજામા સવગતી અને ગણી માખીઓ હુમ્મ મલાવતી હવે સ્વાર્થીઓ પોતપોતાનો પૂડો જાડે લઈને સમારે મધ માર્ગને સાજ સુધી એકલા જ બધાનો ઉપભોગ કરે છે એટલે રાણી માખીઓને હવે બહાર નીકળવું પડે છે કે-નળ મધુપાન અને મધુપાન કરવાનો હવે વખત નથી રહ્યો વર્તમાન સ્થિતિ જી તેમને સ્વાભાવિક ચર્ચ ગર્ચ નથી એટલા માટે મોટે ભાગે અસહાયતાએ તેઓ આમતેમ બચુ-મચુ મરતી ફરે છે આખરે આપણી મદારાણીઓના રાજ્યમા ખાસ સુખમા છીએ અને તેઓ પણ આપણા અત્યુત એટલે કે આપણા પારિવારિક સમાજના મર્મગ્રાન પર અધિગ્રા જમાવીને બધાને લઈને ખૂબ સુખમા છે

પરંતુ હમણાં સમાજમાં જુદી જુદી બાબતમાં અન્યાય તરફ રહે છે. દેશની આર્થિક અન્યાયમાં એણે પરિવર્તન થયું છે કે જન-વાતની પદ્ધતિ જ નવું સ્વરૂપ ધારણ કરવા લાગી છે, અને તેને લીધે આપણે સમુદાય પરિનામ કાળક્રમે કઈક નિરિપજ થયો હોય એમ લાગે છે. તેની માથે ધીમે ધીમે આપણી સ્ત્રીઓની અવગણનામાં પરિવર્તન આવું આવસ્યક અને અસંભવની ચર્ચા કરીએ માત્ર મૃદુલકિત મમલ હૃદયરાશિ બની રહે નહિ ચાલે, મેરુદ્ધ ઉપર આધાર ગાળી ઠન ઉત્સાહી લાવે તેણે શ્રામીની પાર્શ્વચાંચિણી બનવું પડે.

આથી જીવનશૈલીને પ્રચલિત ન થાય તો આજના શિક્ષિત સમાજમાં પતિપત્ની વચ્ચે મેળ ગહેવાનો નથી આપણા દેશમાં વિદેશી કેળવણી પ્રચલિત થવાને લીધે, જેઓ અંગ્રેજી જાણે છે, અને જેઓ અંગ્રેજી જાણના નથી તેમની વચ્ચે એક પ્રભરના નતિભેદ જેવું જીવું થયું છે, ગેટને ઘણે ખરે ટેમણે આપણા વગડામાં ખરે અસરજી વિવાદ થાય છે એક જાણના વિચાર, વિચારની ભાષા, શ્રદ્ધા અને કાર્યનો ખીજાનાની સાથે પુષ્કળ ભેદ હોય છે એટલા માટે આપણા આધુનિક દામ્પત્યમાં અને પ્રદક્ષન અને સભવ છે કે અને 'ટૂંકડી' પણ બજવાઈ ગઈ કે પતિને જ્યાં જતાકાદાર સોડા વોટર નેઈલું હોય ત્યાં સ્ત્રી સુશીલતા તરેપાનું પાણી લાવીને હાજર રે છે.

આટલા માટે જ સમાજમાં સ્ત્રીશ્રવણી ધીમે ધીમે પ્રચલિત થતી જાય છે, કાઈના લાણુથી નહિ કર્તવ્યના યાનથી પણ નહિ, પણ આવસ્યમતાને વશ થઈને.

હવે, આ અંગ્રેજી શિક્ષણ અતઃમાં અને બહાર પ્રવેશ કરીને સમાજમાં અને ભાનાન્તર જીલા કરશે જ એમાં શકા નથી પરંતુ જેઓને આશંકા ગહે છે કે આપણે આ કેળવણીની અસરથી કુરોપિતન મમ્મતામાં પ્રાચલીયા સંકેતી લઈ પરમ પ્રાચાત્યનોકને પામીશું—તેઓની એ આશંકા મને આશા છે અને મને વિશ્વાસ છે કે બચ્ચ થવાની છે.

ગરબુ, ગમે એવી કેળવણી મળે તોયે આપણુ એકદમ રૂપાંતર થતુ મલવિત જ નથી. અંગ્રેજ કેળવણી આપણને ફક્ત કેટલાક ભાવ આણી આપી શકે, પરંતુ તેની બધી અનુકૂળ પરિસ્થિતિ આણી નહિ આપી શકે આપણને અંગ્રેજ સાહિત્ય મળગે, પણ ઇંગ્લેન્ડ કયાથી મળવાનુ હતુ ! બીજા મળે પણ માટી મળવી જ મુશ્કેલ છે.

હાખવા તરીકે આપણે બતાવી ગઈએ કે બાઈમિય જે કે ધણા કાળથી યુરોપનો પ્રધાન શિક્ષાગ્રંથ ગયો છે, તોપણ યુરોપ પોતાનો અસહિષ્ણુ દુર્દાન્ત વ્યભાવ સાચવી ગયું છે, બાઈમિયની ક્ષમા અને નમ્રતા હજી પણ તેમના અતરને પિગાળી શકી નથી.

મને તો લાગે છે કે યુરોપનુ એ પગમ મૌલાવ્ય છે કે તેને બાઈમિયથી એવુ એક શિક્ષણ મળે છે જે તેની પ્રકૃતિનુ અપૂર્ણપણે અનુવાવી નથી, જે તેના સદ્ગુણ વ્યભાવ આનળ નવો જ અધિકાર લાવીને ખડો કરે છે, અને હમેશા મધાતદ્વાગ તેને મહત્વને માર્ગે ભગત રાખે છે.

યુરોપને જે કેળવણી પોતાની પ્રકૃતિને અનુસરતી જ કેળવણી મળી હોત તો યુરોપની આજે આટલી ઉન્નતિ થાત નહિ. તો યુરોપની સભ્યતામા આટલી નિશાળતા ન હોત, તો એક જ ઉન્નત ક્ષેત્રમાં આટલાટલા ધર્મનીગ અને કર્મવીર પાકત નહિ ખ્રિસ્તી ધર્મ હમેશા યુરોપના વ્યર્ગ અને નગ્ન વસ્ત્રે, મન અને આત્મા વસ્ત્રે સમન્વય સાધી આપતો ગયો છે.

ખ્રિસ્તી શિક્ષણ માત્ર તળિયેથી યુરોપિયન સભ્યતામા આધ્યાત્મિક ગસનો અચાર કરે છે, એમ નથી, તેના માનસિક વિદાસને પણ તેજે એટલી મદદ કરી છે કે કાઈ કહેવાની વાત નહિ યુરોપના સાહિત્યમા એનો પુગવો મળે છે. બાઈમિયની માથે સાથે પ્રાચ્યભાવ અને પ્રાચ્ય કલ્પના પણ યુરોપના હૃદયમા ગ્ધાન પામી અને તેજે ત્યાં કેટકેટલુ કવિત્વ કેટકેટલુ સૌંદર્ય નિકળ્યું છે, ઉપદેશ દાગ નહિ, પણ અંપૂર્ણ

બિન પ્રમાણના જાણતી સાથે થનિદ નેપકંદાવ તે ૧૧ હવેનો સાર-
જાનીન અધિભાગ કેટલેક વિનુન કયો ૧૬, તે અજો કાનુ વિનુન
કરીને બાતરી સકે ૧

સામાન્યતાત્ આપજીને જે સિદ્ધિ મળે ૧૬ તે પણ આપજી
પ્રતિને પૂરેપૂરું અનુસરું નથી એટલે હું આજા ગ્રામ્ય છું કે આ
નથી યજ્ઞિના અમાત્રમથી આપજી લાંબા વખતનું વૈરિષ્યમ્વ ૧૭૫૫
લાગી સકીશું, નવજીવન ૧૧ વિલાસના અપર્યાયી સજીવના પામીને
કરીવાર નવપનપુષ્પે વિદસિત થઈ જઈશું, અને આપજી માનસિક
ગત્ય દુઃ દુઃ સુધી વિનુનગી સકીશ

કાઈ કાઈ કહે ૧ કે કુદાપનું જે સારું ૧૬ તે કુદાપને માટે જ
સારું ૧, અને આપજી જે મારું ૧૬, તે આપજી માટે જ સારું ૧૬
પરંતુ કાઈ પણ અજીવની સારી વસ્તુ કદી પગપગના પ્રતિયોગી
(વિરોધી) નથી હોતી, સદયોગી હોય ૧૬ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે આપજી
કાઈ એમન તે કાઈ બીજીને પ્રધાન્ય આપીએ છીએ, પરંતુ માનવના
સવાગીજી દિન તરફ નજર મળીને તે કાઈને દુઃ કરી સમય એમ
નથી હોતું એટલું જ નહિ બધી મારી વસ્તુઓમા એવા એક પ્રમાણે
કૌટુંબિક મેળબે હોય ૧૬ એમને દુઃ કાઢી મૂકીએ એટલે બીજી
દુઃખ પડી જાય છે અને અગતીન મનુષ્યત્વને ધીમે ધીમે પોતાની
ગતિ બધે મરિને અસાગના માર્ગની બાજુમા એક જગ્યાએ ઉજા
ગહેવું પડે ૧૬, અને તે નિરુપાય ઈચ્છિતને જ ઉત્તરિની પગદાશ માની
તે પોતાને બોગદવાનો પ્રવલ્લ કરે છે

જાડ જે એમએક શુદ્ધિમાન અથવા અલ્પત સહન્ય ગતી જાય
તો તે મનમા મનમા એવી દલીલ કુગે કે પૃથ્વીજ મારું જન્મ-
સ્થાન છે, એટલે કેવળ પૃથ્વીના રસ ખેંચીને જ મારે જીવ
આમરાના તરફ પાણી મને બોળતી મારી માતૃભૂમિથી મને ધીમે
ધીમે આમરા તરફ જ લઈ જાય છે, એટલે અમે તરુણ તરુઓ એક

સભા ભરીને આ સનત ચંચલ પરિવર્તનશીલ તડકા વરસાદ અને વાયુનો મંસર્ગ ખૂબ પ્રયત્નપૂર્વક ત્યાગ કરીને અમારી ધ્રુવ, અટલ, સનાતન પૃથ્વીનો જ એક માત્ર આશરો લઈશું.

અથવા તે આવી દલીલ પણ કરી રહે, કે પૃથ્વી ખૂબ ઘૂલ છે, હેય છે અને નીચી છે, એટલે તેની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ ન રાખતાં હું ચાતક પંખીની પેઠે કેવળ મેઘની સામે તાકી રહીશ—આ બને જાતની દલીલમાંથી એટલું જ પ્રગટ થાય છે કે જાડમાં ભેઈએ તે કરતાં ઘણી વધારે શુદ્ધિનો સચાર થયો છે.

તે જ પ્રમાણે આજે જેઓ કહે કે અમે પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં બદ્ધ-મૂલ થઈને બહારની કેળવણીથી પોતાનું રક્ષણ કરવા માથેમેાટે ઝોડીને ખેસી રહીશું, અથવા જેઓ એમ કહે છે કે એકાએક કેળવણીને ભેરે અમે આતશબાજીની પેઠે એક ક્ષણમાં ભારતની ભૂમિને છોડીને સુકર ઉત્તરના જ્યોતિષ્ઠ લોકમાં પહોંચી જઈશું, તેઓ બને જ નકામી રૂપના કરીને વધારે પડતું શુદ્ધિકૃત વાપરે છે.

પરંતુ સહજ શુદ્ધિને તો આભાવિક રીતે જ લાગે કે ભારત-વર્ષમાંથી ભૂમિમાં ઉખાડી નાખીને પણ આપણે જીવતા રહેવાના નથી, અને જે અંગ્રેજ કેળવણી આપણી ચારેકાર જુદે જુદે સ્વરૂપે વરસી અને વહી રહી છે તેને પણ આપણે માથે ચડાવવી જ પડવાની છે. વચમાં વચમાં કદાચ એકાદ બે વજ્ર પણ પડે, અને કેવળ વરસાદ જ વરસશે એવું કઈ નથી, કોઈકોઈ વાગ કરા વરસવાનો પણ સંભવ છે, પરંતુ વિમુખ થઈને જવાના ક્યાં ? વળી એ પણ માત્ર ગખતું ઘટે કે આ જે નવા વરસાદની જળધાગ પડે છે, એ પણ આપણી ખેલી પ્રાચીન ભૂમિમાં જ નવજનનનો મંચાર કરે છે.

એટલે અંગ્રેજ કેળવણીથી આપણું શું થશે ? આપણે અંગ્રેજ નહિ બનીએ, પરંતુ આપણે સખળ થઈશું, ઉન્નત થઈશું, જીવન્ત થઈશું. એકંદરે આપણે જીએ એરા મૃદગ્રિય, શાંતિગ્રિય જ રહેવાના

છીએ, તો પણ અલાટે જેમ ધરતી આગણુ પગેશ લાગે છે, તેવું નહિ રહે આપણી બદ્ધ પણુ વિશ્વ કે, તેવું આપણને લાન થશે આપણી સાથે ખતની તુનના મી આપણી જે માર્ગ બામમાં અણુ આવડત કે આમ્યના અથવા અનિશયતા હશે તો તે અલુન અને હામ્યજનક અથવા નિંદાપાત્ર ગણીને મારી સફીશુ આપણી લાખા વખતની બધ મારીઓ ખોલી નાખી બદ્ધગતો પવન અને પૂર્વપશ્ચિમ મનો પ્રકાશ વગમા સારી સફીશુ જે બધા નિર્જીવ મંગકાશે આપણુ ધરતી હરા મગાટી ગણા કે અથવા હુરફેરમા બાધાકષ બની ડગને તે પગને જીક મી જમ્યા મેકીને પજા કે, તેમા આપણા વિચારની વિગત સિખા કમમરો કરીને કેનામને બાળી નાખમે અને કેટલામને પુનર્જનિત મી હમે આપણે મુખ્યત્વે કરીને સૈનિક વણુ કે પશ્ચિમ જનિત ન પાણુ થઈ સખીએ, પરંતુ આપણે સુચિસિત, પશ્ચિમતણુદિ, સહુદય ઉદામ્યજાન માનવકિર્તી ધર્મપગવણુ મુદ્દય તો થઈ સફીએ અને બને પુ કળ ધનમન ન હોય તોયે સદા પ્રવલસીત રાન અને પ્રેમ પડે સાધાગ્ય માનનને પૂગતી મદદ મી સખીશુ

પણુને આ 'આઈડિયલ' જોઈએ એવા ઉચ્ચ ન પણુ લાગે- પરંતુ મારે મન એ ખાસો સગવ લાગે કે એટલુજ નહિ મને તો લાગે કે કે પહેનવાન થવુ એ આદર્શ નથી, તદુરસ્ત થવુ એજ આદર્શ છે મમનમેદી મૃતિસ્તલ અથવા પિંગાગિઃ આઈડિયલ નથી દદા અજવાણુ આવે અને મી સમય એવું મજબૂત મગનજ આઈડિયલ કે

એ સૌમિતિક રેખાને મમે તેટલી લાખી અને મચી કરવામાં આવે તોયે તેને આકૃતિનો ઉચ્ચ આદર્શ ન મી સમય તેજ પ્રમાણે માનવની વિવિધ વૃત્તિઓ સાથે સમન્વય રહિત એકાદ એગએ મગન રપર્થો વિશેતાને મુખ્યત્વે આઈડિયલ ન મી સમય આપણા અતરનો અને બાહ્યનો સારી પેડે વિમલ સાધી આપણી વિશિષ્ટ

શક્તિને નીચાળી અને સુંદર રીતે સાધારણ પ્રકૃતિમાં અંગીભૂત કરી દેવી એ જ આપણો સાચો વિકાસ છે.

મને આશા છે કે આપણે અનેકવિધ ભ્રમ અને આધાત પ્રતિ-
ધાતમાં થઈને પૂર્ણ મનુષ્યત્વ તરફ જ જઈ રહ્યા છીએ, હજી એ
આપણે જો વિપરીત શક્તિઓની વચ્ચેમાં ઝોલાં ખાઈએ છીએ; એટલે
અંતે બાકુલું સત્ત્વ અનિશ્ચિત ટાપા જેવું અસ્પષ્ટ દેખાય છે; માત્ર
કોઈકોઈ વાર હલોકને સારુ વચ્ચા આશ્રયનો અનુભવ થાય છે, અને
ભવિષ્યને માટે એક ચિંતર આશા જન્મે છે. મારી આ અસંબદ્ધ
અસંપૂર્ણ રચનામાં વાગદોશી તે આશા અને આશંકાની વાત જ
પ્રગટ થઈ છે.

૧૨૯૮.

(૧૮૯૧)

અયોગ્ય ભક્તિ

હજિ અને પુરોહિત
 જેના પર સર્વસ્થિત
 તેઓ કદી આવે જ્યારે ઘર,
 ખાલી હાથે પ્રણમતા
 મન ખૂબ ભારે થતા,
 મુખે દ્વારકા, અતરે તો રોષ
 તલુ રૂપિયા રોક દેતા
 માયા પર તલુ મૂકી
 પ્રસન્ન વદને આપે વર

ઉપરના તલુ મોઠા રૂપિયા સળધીએક એકમ્ભાભાથી ઉતાર્યા
 છે એના છદ, પ્રાસ અને મિત્ર નિશ્ચે ! કશી જાનવારી ગ્રીહારવા
 તૈયાર નથી

માન જોવાની વસ્તુ એ છે કે એમાં જે સત્ય વર્ણવ્યું છે તે
 આપણા દેશમાં લોભસમાજમાં પ્રચલિત છે, એ નિશ્ચે સૌ સમત છે

રૂપિયાની કેવી આશ્ચર્યજનક શક્તિ છે, તેના જ અને દષ્ટાંતોમાં
 આપણા પ્રજાત પ્રિયે ઉપાનુ દષ્ટાત તલુ લખન મેલું છે, પરંતુ

એ દૃષ્ટાંતમાં કપિયાની શક્તિ માણસના મનની તે આશ્ચર્યજનક શક્તિને પ્રગટ કરે છે જેના પ્રભાવે તે એકી વખતે એકના એક માણસ પ્રત્યે એકી સાથે ભક્તિ અને અથહા સેવી શકે છે.

આધારણ રીતે ગુરુ પુરોહિત સાધુ પુરુષો નથી હોતા, સામાન્ય સસારી માણસોની પેઠે જેમનો તેમને ભારે લોભ હોય છે, એ વિશે આપણે લગભરે અધાગમા છીએ જ નહિ, તોપણ તેમના અગણની જન માથે ચાલીને આપણે કૃનાર્થ થઈએ છીએ, મરણુ ગુરુ ધક્કા છે આની ભક્તિદ્વાગ આપણે પોતાને અપમાનિત કરીએ છીએ, અને યોગ્ય અક્તિને માન આપનામા જ આત્મસન્માન છે એ વસ્તુનો આપણે ખ્યાલ પણ મળતા નથી.

પરંતુ આધળી ભક્તિ આધળા માણસની પેઠે અભ્યાસને માર્ગે થઈને અનામાસે ચાલી જાય છે જ્યાં દેશેમા જ એના દાખના ગળી આવે છે રિનાયતમા કોઈ લોહનો એમ્સે બધી રીતે નમ્સે હોય તોયે બહુ જ સહેલાઈથી લાયક માણસોની અદ્ધા આકર્ષે છે.

જેની અનેક માણસો અનેક વગ્મો થયા પૂજા ગતા આન્યા છે, તેની ભક્તિ કરવાને માટે કોઈ ભક્તિજનક ગુણ અથવા શક્તિ છે કે નહિ એનો નિર્ણય કરવાની જરૂર પડતી નથી એટલું જ નહિ, એવે સ્થળે અજાનિત પ્રત્યક્ષ કાણુ હોય તોયે અર્ધ આપોઆપ એ આઈને આવે છે.

આ પ્રમાણે આપણા મનમા ગ્વાભાવિ રીતે જ મોટે ભાગે જડધર્મ ગ્રહેતો છે એને લીધે આપણુ મન અભ્યાસની આતુ ધરેડમા મોહના આકર્ષણથી આપોઆપ જ પથ્થરની પેઠે ગમડી પડે છે, ફલીલ તેમા વગમા અમ્મવરા આવે તો તેના ચૂરેચૂગ થઈ જાય છે.

ભક્તિદ્વાગ જે નમ્રતા આવે છે, તે નમ્રતા હમેશા બધા જ પ્રસંગોમા શોભતી નથી એ નમ્રતા, કેવળ મહણુ કરવાને માટે, શીખવાને માટે, માહાત્મ્યના પ્રભાવ આગળ પોતાની પ્રકૃતિને સાધુએ

અનુકૂલ કરવાને માટે હોય કે પરંતુ પાયા નબળી નમ્રતા, અગ્ધાને નમ્રતા એ જ દારણે માણુમની દુર્જિતિ કરે કે તે હીનની ભક્તિ કરીને હીનતા પામે છે, તે અયોગ્યતી આગળ નમીને અયોગ્યતાને માટે પોતાને અનુકૂલ બનાવી શકે કે

ભક્તિ આપણને ભક્તિભાજનના આદર્શ તરફ આપોઆપ જ ખેંચે છે, એટલે જ સજીવ સખ્ય સમાજમાં ટેલાર ટોર નિર્ણયો પ્રચલિત હોય છે ત્યાં જે માણુમમાં એવી કોઈ શક્તિ હોય જે લોકોની દૃષ્ટિ અને મહા ખેંચે એમ હોય તે બધી બાબતમાં નિષ્ઠા હોય એવી સમાજ આશા ગમે છે જે માણુસ ગળદાગળમાં શ્રદ્ધા હોય તે ધર્મની બાબતમાં હેય હોય તો સામાન્ય દુતાનિપગાયણ માણુસ કરતાં તેને અને મગણી વધારે નિદા સદન દગવી પડે

આ દિસામે એમાં થોડો અન્યાય ગહનો છે મગણી, શક્તિ સર્વતોન્માપી હોતી નથી ગળદાગળમાં જે વિચક્ષણ હોય, તેની શક્તિ અને આગ્નિની બીજી બાજુ સામાન્ય માણુસોના ક્રોધા ઉત્પન્ન થશે જ એવો કોઈ કુદગતી નિયમ નથી—એટલે સામાન્ય માણુમનો આપણે જે આદર્શથી વિચાર કરીએ છીએ તે જ આદર્શથી ગળદાગળ સિવાય બીજી બાબતમાં એ રાજકાગળમાં વિચક્ષણ માણુસનો પણ વિચાર કરવા બેઠીએ પરંતુ સમાજે કેવળ આત્મરક્ષાને ખાતર એ બાબતમાં થોડે અંગે અન્યાય કરવો પડે છે

મગણી મે પહેલા જ કહ્યું કે જે ભક્તિભાજન મન મહાણુ કરવાને અનુકૂલ દશામાં આવે છે એક અસ લેવો અને બીજો અસ ન લેવો એવો વિવેક ત્યારે તેનામાં હોતો નથી

પરંતુ જે બાબતમાં કોઈ પણ માણુસ અસાધારણ હોય, બગાડ તે જ બાબતમાં તેનું અનુકૂળ કરતું સામાન્ય માણુસોને માટે મુશ્કેલ હોય છે આથી જે બાબતમાં તે સામાન્ય માણુમો કરતાં ઓછો નથી હોતો, એટલું જ નહિ, જે બાબતમાં તેની નમગાઈ હોય છે, તે

બાળતમાં જ તેનું અનુકરણ જોતજોતામાં ફેલાઈ જાય છે અને સફળ પણ થાય છે. એટલા માટે જે માણસ એક બાળતમાં મદાન હોય, તે માણસ બીજી બાળતોમાં હીન હોય તો સમાજ પહેલાં તો તેના એક બાળતમાંના મહત્વનો પણ અસ્વીકાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે,—તેમાં જો ન ફાવે તો તેની હીનતા પ્રત્યે સામાન્ય હીનતા કરતાં વધારે ગંભીર દક્ષકનું આરોપણ કરે છે. આત્મરક્ષણને માટે સભ્યસમાજ આવા પ્રયત્ન કરે છે. જે માણસ અસાધારણ હોય, તેને સુધારવાને માટે જોટલી ચિંતા નથી હોતી તેટલી ચિંતા જેઓ સામાન્ય માણસો હોય છે, તેમને ભક્તિનાં કૃષ્ણમાંથી જાચાવી લેવા માટે હોય છે.

અદાકારનાં ખરાબ પરિણામ વિશે બધાં જ નીતિસારનો આપણને ચેતવે છે. અદાકારથી માણસનું પતન શાથી થાય છે? પહેલું કારણ, પોતાની મોટાઈ વિશે વધારે પડતી શ્રદ્ધા હોવાને કારણે તે બીજાને બરાબર જાણી શકતો નથી; જે સંસારમાં પાંચ માણસ સાથે રહેવાનું અને કામ કરવાનું હોય, ત્યાં પોતાની ટુલનામાં બીજાને યથાર્થ રૂપે જાણી શકીએ તો જ બધી બાળતમાં સફળતા મળી શકે. સીન દેશ આત્માભિમાનની પ્રવ્રજતાને કારણે જનપાનને ઝોળખી શકતો નહિ. તેથી તેની આમ એકએક ખરાબ દશા થઈ. જર્મનીની સાથે યુદ્ધ થવા પહેલાં ફ્રાંસની પણ એ જ સ્થિતિ થઈ હતી, અને અતિ દુર્વે બળી લંકા, એ વચન આપણા દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે. અંગ્રેજમાં એક કહેવત છે—જ્ઞાન એ જ બળ છે. શું ઘરમાં કે શું કાર્યક્ષેત્રમાં પારકાને વિશે ચોક્કસ જ્ઞાન એ જ આપણું મુખ્ય બળ છે. અદાકાર એ બાળતમાં આપણને અજ્ઞાન રાખીને આપણી નબળાઈનું પ્રધાન કારણ થઈ પડે છે.

અદાકારની એક બીજી પણ આફત છે. તે સંસારને આપણને પ્રતિકૂળ કરી મૂકે છે. કોઈ માણસ ગમે તેટલો મોટો કેમ ન હોય. છતાં તે સંસારનો અનેક બાળતમાં ગણી હોય છે; જે માણસ.

વિનયપૂર્વક તે કશું સ્વીકારવા નથી માગતો તેને માટે એ કશું બ્રેજવણું મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

પણ સાંધી મોટી મુશ્કેલી તો વળી બીજી જ છે. મોટાને મોટા તરીકે ઓળખવામાં એક પ્રકારનો આધ્યાત્મિક આનંદ હોય છે. એ આનંદનું કારણ આત્માનો વિસ્તાર છે. અહંકાર આપણને પોતાની સંકુચિતતામાં બાંધી રાખે છે; જેનામાં ભક્તિ નથી તેને ખગર નથી કે અહંકારનું રાજ કેટલું નાનું હોય છે; જેનામાં ભક્તિ હોય છે, તે જ જાણે છે કે પોતાની બહાર જે વિસાગતા, જે મહત્તા રહેલી છે તેનો અનુભવ કરવો એમાં જ આત્માની મુક્તિ રહેલી છે.

એટલા માટે સાંસારિક તેમજ આધ્યાત્મિક બંને દૃષ્ટિએ જ અહંકારની આટઆટલી નિંદા કરેલી છે.

પરંતુ અયોગ્ય ભક્તિ પણ અહંકારની માફક જ બધી રીતે નિંદવા યોગ્ય છે, એ વાત પણ નીતિશાસ્ત્રમાં નોંધવા જેવી છે. અધભક્તિ પણ પારકાની બાબતમાં આપણા અજ્ઞાનનું કારણ થાય છે. અને અયોગ્ય ભક્તિ જે આપણને આપણા ખરોખરિયા અથવા આપણાથી હલકા માણસો આમળ નમાવે તો તેથી જે દીનતા આવે છે તે અહંકારની સંકુચિતતા કરતાં ઓછી હોય નથી, એટલા માટે અંગ્રેજ સમાજમાં અભિમાનને અહંકાર જેટલું નિંદાપાત્ર ગણતા નથી. અભિમાન ન હોય તો મનુષ્યત્વને હાનિ થાય છે, એ વાત તેઓ કબૂલ કરે છે.

જેને મનુષ્યત્વનું અભિમાન છે તે કદી પણ અયોગ્ય સ્થળે પોતાને નમાવી શકતો નથી. તેની ભક્તિની વૃત્તિ જે સાર્થકતા હાવી હોય તો તે અને ત્યાં ઓળોટી નહિ પડે,—તે નેમ્પતો તપાસ અને સાચિની મેગરી ખરા ભક્તિપાત્રને શોધી કાઢે છે.

પણ આપણે ભક્તિપ્રવણુ ગતિ છીએ. ભક્તિ કરવી એને જ આપણે ધર્માચરણ કહીએ છીએ;—કાની ભક્તિ કરીએ છીએ એનો વિચાર કરવો એ આપણે માટે જરૂરનું નથી.

આપણી સત્પ્રવૃત્તિનો જે માર્ગ અત્યંત નિર્વિધ્ન હોય તો તેનું પરિણામ સાદું આવતું નથી. તેનું બળ, તેની પ્રબળશીલતા, તેની આધ્યાત્મિક ઉજ્જવલતાનું રક્ષણ કરવાને માટે, તેને અગોષ બનાવવાને માટે વિધ્નો સાથે તેને મૂઝવું પડે એ આવશ્યક છે.

જેમ વૈજ્ઞાનિક સત્યનો નિર્ણય કરવાનો હોય તો હમણે ને પગલે સંશય પડે તેના માર્ગમાં વિધ્ન નાખવાં પડે છે, પહેલી નજરે આખા જગતમાં જે વ્યસંદિગ્ધ સત્ય તરીકે પ્રખ્યાત હોય તેને પણ કઠોર પ્રમાણોદ્ધાર વારંવાર જુદી જુદી રીતે કસી બોવું પડે છે. જે માણસ અતિશય ઉતાવળો ઘર્ષને ઝટઝટ પોતાના પ્રશ્નો ઉત્તર મેળવવા ઇચ્છે છે તે મોટે ભાગે ખોટા જ ઉત્તર પામે છે. ગમે તેમ, કરીને જિજ્ઞાસાવૃત્તિનું નિવારણ કરવું એ જ મુખ્ય લક્ષ્ય ન હોવું ઘટે, સત્ય નિર્ણય એ જ જિજ્ઞાસાનું સાચું પરિણામ છે.

તે જ પ્રમાણે ઝટઝટ કાઈ પણ પ્રકારે લક્ષિતવૃત્તિની પરિવૃત્તિ સાધવામાં જ લક્ષિતની સાર્થકતા રહેલી નથી. બલકે, ગમે તે પ્રકારે પોતાને પરિવૃત્ત કરવાની વધારે પડતી ઉતાવળમાં તે પોતાને ખોટા માર્ગે ભડાવે છે. એવી રીતે તે ખોટા દેવ, આત્મવંચના, અને સહેલી સાધના બિના કરે છે. મહત્વની ધારણા એ જ લક્ષિતનું લક્ષ્ય છે, પછી એ ગમે એટલું સુસ્થેષ કેમ ન હોય; આત્મપરિવૃત્તિ લક્ષ્ય નથી, પછી એ ગમે એટલું સહેલું અને સુખકર કેમ ન હોય ! જિજ્ઞાસાવૃત્તિના માર્ગમાં શુદ્ધિવિચાર જ પ્રથમ આવશ્યક વિધ્ન છે. તેની સાથે ચોટું અભિમાન પણ હોય છે. અભિમાન હોય છે, મને તકિ ઉતરી શકે. હું એવું નમાણુ નથી. ગમે તેને હું સત્ય તરીકે માની લઈ શકતું નથી. પહેલાં મારા બધા સંસારને પરારત કરો, તો જ હું સત્યને સત્ય તરીકે સ્વીકારી શકું.

લક્ષિતના માર્ગમાં પણ એ શુદ્ધિવિચાર અને અભિમાન જ અત્યાવશ્યક વિધ્નો છે, તે વિધ્ન હોય તો જ સાચા લક્ષિતલાભને.

ચરણે જઈ ભક્તિ પોતાને આર્થિક કરે છે, અભિમાન અદેશમાં માથું નમવા દેવું નથી. તે જ્યારે આત્મસમર્પણ કરે છે ત્યારે ભક્તિ-ભાવનની પરીક્ષા થઈ ચૂકી હોય છે, રામચંદ્રે ત્યારે ધનુષ ભાંગીને પોતાના જગની સાગિની આપી દોય છે, એ વિધિ ન હોય તો ભક્તિ આગરુ બની જાય, આંધળી બની જાય, પંચઆશિસ પૂનજાની પેઠે વચર વિચારે કાણે કાણે માથું નમાવી તે પોતાને કૃનાર્થ માની છે એવી રીતે તો ભક્તિ આધ્યાત્મિક શક્તિ મટીને મોદમાં પડિયમે.

ધાની વચતે આપણે જોઈું સમજાવે ભક્તિ કરીએ છીએ. જેને મદાન માનીએ છીએ તે દલાય મદાન ન પણ હોય, પરંતુ જ્યાં સુધી મારી દરખનામાં તે મદાન હોય ત્યાં સુધી તેની ભક્તિ કરવામાં નુકસાન થવાને બદલે ઓછું કારણ રહે છે.

નુકસાન થવાને કંઈ કારણ નથી હોતું એમ નથી. પદેસાં જ એ કશું કે જેની મદાન ગણીને આપણે ભક્તિ કરીએ છીએ તેનું જાણતાં કે અજાણતાં આપણે અનુકરણ કરવા માંડીએ છીએ. જે માણસ ખરેખર મદાન નથી હોતો, માત્ર આપણી દરખના કે મદાને જોરે જ મોટો હોય છે, તેનું આંધળા થઈને અનુકરણ કરીએ એ આપણને મારે ઉત્તતિકર નથી.

પરંતુ આપણા દેશમાં નવાઈની વાત એ છે કે આપણે જૂઠું સમજ્યા છતાંયે ભક્તિ કર્યાં કરીએ છીએ. આપણે જેને હીન તરીકે ગણીએ છીએ તેની ચરણરજ અકૃત્રિમ ભક્તિપૂર્વક માથે ચડાવવા પડાપડી કરીએ છીએ.

આપણા દેશમાં મહંતને મદાન, પુરોહિતને પવિત્ર અને દેવ-ચરિત્રને ઉત્તમ ચવાની જરૂર જ પડતી નથી, કારણ, આપણે ભક્તિ લઈને તૈયાર જોડેલા છીએ. જે મહંત જેસમાં જવા લાવક હોય તેનું ચરણામૃત પીને આપણે આપણી આત્મે અપમાનિત માનના નથી, જે પુરોહિતનું ચરિત્ર વિશુદ્ધ ન હોય, અને જે માણસ પૂજનુદાનના

મંત્રોના અર્થમુદ્ધાં જાણતો નથી હોતો તેને ઇટ મુરુદેવ તરીકે સ્વીકારવામાં આપણને એક ક્ષણનો પણ સંકેત થતો નથી,—અને આપણા જ દેશમાં જોઈએ છીએ કે જે બધા દેવોનાં પુરાણોમાં વર્ણવેલાં આચરણોની આપણે વાતચીતમાં અને પ્રચલિત કાવ્યોમાં અને ગીતોમાં અનેક સ્થળે નિંદા અને મરકરી કરીએ છીએ, તે જ દેવની આપણે પૂર્ણ ભક્તિભાવથી પૂજા કરીએ છીએ.

એટલે એવે પ્રસંગે સહેજે મનમાં પ્રશ્ન જોડે છે કે આપણે પૂજા શા માટે કરીએ છીએ ? એનો એક જવાબ એ કે, દેવને લીધે, અર્થાત્ મનની જડતાને લીધે; બીજો જવાબ એ કે, ભક્તિજન્ય શુણને લીધે નહિ પરંતુ શક્તિની કક્ષતા કરીને અને તે શક્તિમાયી કૃપાની કામના કરીને.

મેં ઉતારેલા શ્લોકની સરખાતમાં જ છે કે ‘ધૃષ્ટિ અને પુરોહિત જેના પર સર્વ ઘિત.’ એ ઉપરથી જ સમજી શકાય છે કે ગુરુ અને પુરોહિતમાં આપણે એક પ્રકારની મૂઢ શક્તિ કદ્દપીએ છીએ; તેમનું શિક્ષણ, ચારિત્ર અને આચરણ ગમે તેવા હોય, તેઓ જ આપણા સામાજિક કલ્યાણના મુખ્ય કારણ છે, અને તેમની પ્રત્યે ભક્તિ રાખવામાં લાલ અને અભક્તિ રાખવામાં નુકસાન છે, એવી માન્યતા જ આપણાં માથે તેમને ચઢે નમાવી ગયે છે. કાઈ કાઈ સપ્રદાયમાં આ માન્યતા એટલે સુધી ગઈ હોય છે કે તેઓ મૂઢધર્મનીતિનો સ્પષ્ટ બલિચાર કરીને પણ ગુરુભક્તિને ખોટી રીતે બહેકવા દે છે.

દેવો વિશે પણ એ જ વાત લાગુ પડે છે. દેવોનું ચરિત્ર આપણું આદર્શચરિત્ર હોવાની કશી જરૂર નથી. દેવભક્તિમાં કંઈ છે, કારણ, દેવતા શક્તિમાન છે.

આદ્ય વિશે પણ એમ જ. આદ્યનું દુશ્ચરિત્ર નરાધમ હોય તોપણ તે આદ્ય છે એટલા ખાતર જ પૂજ્ય છે. આદ્યમાં કટલીક

શુભ શક્તિઓ ગ્રહેલી છે તેમના પ્રસાદથી અને વિંગાગથી આપણું સારું માનુ થાય છે આવી ભક્તિથી ભક્ત અને ભક્તિપાત્ર વચ્ચે આધ્યાત્મિક સબંધ ગ્રહેતો નથી, આપણેના સબંધ જ ઊભો થાય છે એ સબંધમાં ભક્તિપાત્રને પણ ઉચ્ચ ચતુ પદ્ય નથી અને ભક્ત પણ નીચતાને પામે છે

પરંતુ આપણા દેશનો દેવભક્તિની બાબતમાં આજકાલના વિશિષ્ટતામાના ધણા અત્યંત સદ્ગત તર્ક ચલાવે છે તેઓ કહી છે કે ઈશ્વર જો સર્વજ્ઞ સર્વવ્યાપી હોય તો ઈશ્વર તરીકે આપણે ગમે તેને પૂજીએ તોયે ઈશ્વર જ તે પૂજા મદલ કરે ઈ એટલે એવી ભક્તિ નિષ્ફળ જતી નથી

પૂજન જાણે કે આપણા જેવી વાત ન હોય, ખુદ ગમનના હાથમાં આપણે કે તેમના તેહસિવદાનના હાથમાં આપણે, એ બધું એક જ રાજભક્તમાં જમા થવાનું છે

દેશતાની સાથે આપણેના સબંધે આપણા મનમાં એવા મૂળ ધાક્યા ઈ કે પૂજન કરીને આપણે ઈશ્વર ઉપર જાણે કેઈ ઉપગાર કરીએ છીએ અને તેના બદલામાં એક પ્રત્યુપકાર આપણે માગતા રહીએ, એ માત આપણે બુદ્ધી યક્તા નથી, એટલે આપણે દેવભક્તિ વિશે આવી કુમનવરીની વાત કરીએ છીએ પૂજન દેશનાના હાથમાં પહોંચે ગેટડુ જ ન્યારે જોવાનું છે, અને તે બજારમાં દેખણાસર પહોંચી જાય એટલે આપણને કેઈકે લાભ મગરાતો છે, ત્યારે તે જેટલા ઓછા ખર્ચે અને ઓછી મહેનતે પહોંચાડી શકાય તેટલી આપણા ધર્મના વેપારમાં જીવ ઈશ્વરના ન્વરૂપનો નિર્ણય કરાવે પ્રવર્તન કરવાની શી જરૂર છે, મોર સત્ત્વની શોધ કરવાની શી જરૂર છે, સામે કાંઈ, પાપાણુ, જે કેઈ હાજર હોય તેને ઈશ્વર તરીકે પૂજન ચલાવી દીધી એટલે જેનો પૂજા હશે તે આપોઆપ ઝટપટ આવીને દાસ લગાવીને લઈ લેશે

આપણા મુગ્ધોમાં અને પ્રચલિત કાવ્યોમાં જે વર્ણનો છે તે ઉપરથી તો એવું લાગે છે કે જાણે દેવતાઓ પોતાનો પૂજન લેવાને માટે મડાં ઉપર ગીધ શિયાળની પેઠે ખેચાખેચ અને ફાડાફાડ કરી ગયા છે. એટલે આપણી પામેથી ભક્તિ લેવાની લોતુપતા ઈશ્વરને જ છે, એ વસ્તુ આપણા શિક્ષિતોના મનમાં પણ અચાતલાવે ગ્રહેલી જ છે.

પરંતુ, મનુષ્યપૂજનમાં શુ કે દેવપૂજનમાં શુ, ભક્તિથી ભક્તને જ લાભ થાય છે. જેમની ભક્તિ કરીએ તે ન જાણે તોયે તુકસાન નથી. પરંતુ તેમને જ આપણે જાણવા જોઈએ, તો જ આપણી ભક્તિ સાર્થક થાય. પૂજ્ય વ્યક્તિના આદર્શને આપણી પ્રકૃતિ સાથે સપૂર્ણપણે મેળવી લેવા માગતા હોઈએ તો ભક્તિ સિવાય બીજા કંઈ ઉપાય નથી. આપણે જેમની પૂજા કરીએ તેમને જ જો ખરેખર ઈચ્છતા હોઈએ તો તેમની પ્રકૃતિના આદર્શની, તેમના સત્ય અરૂપની એકાત ભક્તિપૂર્વક હૃદયમાં ગથાપના કરવી જોઈએ. એવી પરિસ્થિતિમાં વચના કરવાનું મન આપોઆપ જ થતું નથી, તેમની સાથે વૈસાદૃશ્ય અને દૂરતા જેમ જેમ દીનતાપૂર્વક અનુભવીએ છીએ તેમ તેમ ભક્તિ વધતી જાય છે અને પોતાની ક્ષુદ્ર જાતને તેમની સાથે લીન કરી દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

એમાં જ ભક્તિનું ગૌરવ ગ્રહેલું છે. ભક્તિગ્રસ્ત એક એવી ગસા-મનશક્તિ છે જે ક્ષુદ્રને જોખાળી નાખીને મદતની સાથે મેળવી દઈ શકે છે.

એટલે આપણે ત્યાગે ઈશ્વરની ભક્તિ કરીએ છીએ ત્યાગે તે હાગ તેમનું અર્ચન વધતું નથી—આપણે જ તે ગમગમરૂપનું ગસાયણિક મિયન પામીએ છીએ આપણો ઈશ્વરનો આદર્શ જેમ મોટો તેમ મિયનનો આનંદ પ્રગાહ, અને તે હાગ આત્મનો વિદ્યમ પણ તેટલો વધારે.

આપણે જેની ભક્તિ કરીએ છીએ તેના સિદ્ધાન્ત બીજા કંઈને

પામતા નથી. જો આપણે ગુરુને ઘડા ગળીને ભક્તિ કરીએ તો તે ગુરુનો આર્જન આપણા મનમાં અક્ષિત થાય છે. ભક્તિની પ્રવૃત્તિ દ્વારા તે ગુરુનો માનવ આદર્શ તેમના વ્યક્તિમાં આદર્શ મળતા જેટલેક અંશે આપો આપજી વધી જાય છે એમાં શંક નથી, પરંતુ તેનાથી જુદો જ હોઈ શકતો નથી.

અરથાને ભક્તિ મગવામાં એક મોટું પાપ એ છે કે, જેઓ સાચે જ પૂજવા યોગ્ય હોય છે, તેમને અયોગ્ય પાત્રની સાથે ઓળાસને એનાડનામાં આવે છે. દેવનામાં અને ઉપદેવનામાં ભેદ રહેતો નથી.

આપણા દેશમાં આ જોડું મિશ્રણ બધી જ જાતનામાં થયું છે. આપણા દેશમાં અનાચાર આચારની સુદૃઢ અને ધર્મ-નિયમના લઘનત્વ બેંચું મિશ્રણ કરીને આપણે ધોગતર જડવાદ અને નિઘૂઢ નાસ્તિકતાએ પહોંચ્યા છીએ.

ભક્તિના અંદેશમાં પણ એવું મિશ્રણ કરીને આપણે ભક્તિની આધ્યાત્મિકતાનો નાશ થોડે કે એટલા માટે જ આપણે સાધુ શૂદ્રની ભક્તિ પ્રેરતા નથી. પરંતુ અમાધુ બ્રાહ્મણની ભક્તિ કરીએ છીએ. આપણે પ્રભાત સૂર્યાનોગ્નિ ક્રિમાન્-શિખર તરફ નજર પાડી કરાં વગર ચાલી શકીએ છીએ. પરંતુ સિંદુર ચોપડેના પથરાતી ઉપેક્ષા કરી શક્યા નથી.

મત્સ્ય અને શાસ્ત્ર વચ્ચે પણ આપણે એવી ચૂંચ જોવી કરી છે. સમુદ્રવાસી યોગ્ય છે કે નહિ એનો નિર્ણય કરતી વખતે ગેરજાત જોવા જોઈએ કે નવા નવા દેશો, નવા નવા આચાર વચ્ચે જોવાથી આપણું જ્ઞાન વિચાર થાય છે કે નહિ, આપણી સંકુચિતતા દૂર થાય છે કે નહિ. પૃથ્વીના એક સુદ્ર ખૂણામાં હોઈ નાનપિપાસુ ઉભનિવાસી વ્યક્તિને નજરજગીએ પૂરી રાખરાનો હોઈને નાસ્ત્ર અધિકાર છે કે નહિ, પરંતુ તે ન જોતા આપણે તો એ જોઈએ કે પગપરે સમુદ્ર ઓળંગવાનું શું છે કે નહિ અને અત્રિએ શી રીતે તેનું સમર્થન કર્યું છે.

આરી નિપરીત નિરૂતિ સાચી રહી? એનું મુખ્ય કારણ એ કે
સ્વતંત્રતામાં જ જે બધી પ્રવૃત્તિઓનું મુખ્ય ગૌરવ છે, તેને જ આપણે
બધનોમા બાધી ગણી છે.

ટેરને કે બીજાના કહેવાને લીધે નહિ પણ સ્વતંત્ર અમજાણુથી જે
ભક્તિદાગ આપણે મહત્વની આગળ આત્મસમર્પણ કરીએ તે જ
ભક્તિ સાર્થક હોવાય.

પણ આશંકા એટલી જ કે તમાગમાં અમજાણુ જ ન હોય તો ?
એટલે નિરમ બાધી આપણમાં આવશે કે અમુ- માણુસોએ આ જીતે
ભક્તિ કરી જ પડશે, નહિ તો સામાજિક નુ-સાન અને પેદી ન
પેદી નગદાસ ભોગવવા પડશે.

હાંકને જમીનમાં ગ્રામીએ તો તેને કોઈ ખાઈ જાય, જતા રહે
આવતા હોય તેને છદી નાખે, એ બાંધ તેને લોહાની તિબેરીમાં
પૂરી મૂકે, ત્યાં ત અહીં અવાગત ગ્લો પણ તેને ફગ ન આબા,
જીવતો હાંક મરેલું બાકડ બની નથો.

માણુસની જીવિને જ્યાં મુધી સ્વતંત્રતા ન આપણમાં આવે
ત્યાં મુધી તે વ્યર્થ જાય છે પણ જો તે જૂન કરે તો ? આગે તેને
બાધો, મેં જીવિમાને જે ગાણીતો યજ રાખ્યા તેની આસપાસ
આમે કામના બાંધીને તેને સત્ત્ર પ્રદક્ષિણા કર્યા કરવા હો.

આશંકાશાસ્ત્ર મિત્રે તેણે કહી મિચાગ કરનાનો નહિ ગહે—મે
નક્કી કરી આપ્યું છે કે તે ર્ધ તિથિએ ગળા ખાશે તો નગે જશે
અને પોંચ્યા ખાશે તો અસ્ય ફળ પામશે તાગ હોવાથી મૂળા હાંકીને
પોંચ્યા બાધા તેથી તેને ગે દાવદો થયો તેની કમી જ સાગિની
નથી, પરંતુ જે નુ-સાન થયું તે તો પ્રતિદાસમાં ઉચગેતગ રખે
મનુ જાય છે.

કાગળ પત્ર

(૧)

ચિત્રશ્રવણ—

ભાઈ નવીનકિશોર અત્યાગ્રના રૂઢિ ગિરાને ! જાગ્યો જાણ્યો
 નથી ગોઠ્યો તમાગ લોકો સાથે પહેલી ઓગખાણ કે પત્ર-વ્યવહાર
 શરૂ કરતા વિચિત્ર જનનો કાલ નામે છે અમે પહેલી ઓગખાણ
 વખતે બાપનું નામ પૂછતા પાપુ મેં સાલજી કે હમણાના વખતમાં
 બાપનું નામ પૂછવાનો ગિરાજ નથી સાર નસીમે તાગ બાપનું નામ
 મને જાનવજી નથી, મગજ મેં જ તેમનું નામજી મું દતું હું સારું
 નામ નહોતો પાડી શક્યો—મેં તેમનું નામ જોવદ્દન સા માટે પાડ્યું
 હતું તેની આજે ઈ સમજ પડતી નથી તારુ વદ્દન કરવાનો ભાર
 તેમના ઉપર પડાનો છે, તેની જાગ્રદેવતાને ખજ હશે એટલે
 માટે જ કલાય પેને દિવસે ન્યાયગત મદાસરે તને તાગ બાપનું નામ
 પૂછ્યું ત્યારે તારુ મોહુ લાન લાલ ચર્ચિયું હતું તો બને તુ તારા
 બાપનું નવું નામ પાડી લેજે, મારું જોવદ્દન નામ હું પાપુ લઈલેલું

ખરી વાત એક છે કે તે જમાનામાં અમે નામનો આટલો

બધો વિચાર કરતા નહોતા, એ વધારા અમારી અસમ્મતાનું લક્ષણ હશે અને એમ માનતા કે નામથી માણસ મોટો થતો નથી, માણસ જ નામને મહિમા અર્પે છે બગમ જામ કરે એટલે માણસનું બદનામ થાય, આરુ જામ કરે એટલે સુનામ થાય બાપ તો માત્ર એક નામ જ આપી શકે, પરંતુ આરુ નામ કે બગમ નામ તો ઠેકરો પોતે જ ફરી શકે જગ વિચાર કરશે તો જણાશે કે આપણા આત્મીય જામ મોટા મોટા નામો ખાતે લગાશે મીઠા લાગે એના નહોતા—યુવિશ્વિત, ગમચંદ્ર, બીજમ, દ્રોણ, ભગદાજ, શાહિય જનમેજય, વૈશંપાયન વગેરે પરંતુ એ બધા નામો અક્ષયવટની પેઠે આજ સુધી ભાગવતર્ષના હૃદયમાં દગરો મુગિયા નાખીને જીએના છે આપણી આજ કાલની નવનવચાના લલિત નનિનમોહન, રંગેર કેટનાય મીઠા મીઠા નામો બદાજ પડે છે પણ આજના વાયકરૂપી ખડીઓ મે ઘડીમાજ એ મીઠા નામોને ખનાસ કરી નાખે છે, સરાગના નામ સાચે દગતા નથી ગમે તેમ હો, અને નામ ઉપર બહુ ધ્યાન નહોતા આપતા છ કહે છે એ અમારી જન હતી એની પણ મને બહુ ચિંતા નથી, બાઈ, અને હવે થોડા રખતમાજ મરી જઈશું એવો મલવ ન અમારી સાથે સાથે બગાળી સમાજની મધી જૂનો સમગ્રી સુધરી જશે

પટેલાજ એ કહ્યું કે અત્યાગના ઝડિ ગિરાળે હું બહુ જાણુતો નથી પણ જોઈ છું કે આજ તલ ઝડિ ગિવાળે છે જ નહિ, અમારા વખતમાજ દગતા અત્યારે બાપને મણામ કરતા સગમ લાગે છે, સગા સ્નેહીઓને ભેગતા મોકાય થાય છે, વડીલોના દેખતા તમિરે અદેલીને પાના ગમતા સગમ લાગતી નથી રે વગાડીમા જે પાટલી ઉપર પાચ માણસ મેઘ હાથ છે તેના ઉપર મળમે પગ મૂકતા મોકાય થતો નથી દગાય આજ માન સહાયતા ખૂન વધી ગઈ છે એટલે આવા નિનય વિવેચની બહુ જગ નહિ ગદી હોય સહાયતા એટલે જ વધારા કાઈ અડોશી પડોશીની મંજાળ ગમણુ નથી, કાચમા રૂપિયા હોય તો જગ બપોદા કરતા મડી જાય છે, પણ દસ અનાથને પોષતા નથી,

ગોટને જ કાચ ના તાપ ચલાવવા વચન, અનાદ્યમા લ્હો વેગને નિમિ
 માદ કે અને છતાં પુનઃના ય મ્માં મુખ્ય અપક્ષિની જોઈ દાંની નથી—
 ગોનાને દર્શ નજીવી વસ્તુની જિભુપ તેમ તે ચ વેધની નથી, પરંતુ
 કુટુમ્બના શ્રીમત મધના ધરમા ભાર દામ ચાવના દોર તો પણ
 હલે બે દાચમા રૂપા નથી આજ ને બાઈ, આજની સ દ્યતા !
 મનના દુખનો માર્ગો ઘણું મોઢી મરો કું મેનજમા ભજો નથી
 ગોટને મને આટલું મધુ જોતવાનો મ્શો અધિમત નથી પરંતુ તમે
 મ્દઈ અમારી નિંદા મ્વી જોતા નથી તો અમે પણ જે તમારે
 વિશે મે માન મ્ગીએ તો તેટલી જગ સાબાસી

દાગળ લખવાની શ આત મ્તા જ મનમાં મિત્તા થઈ કે તને
 શ મેગોવન મ્તુ એમ્વાઝ થયું ‘માઈ નિય પોષ્તર’ લખુ, પણ
 તે માગયી જ ન ખમાયુ ત્વા પછી વિચાર મ્શો દ જમાની કરીને
 લખુ ‘માન ગ્રિય પોષ્તર,’ પણ તે ચે ઘરડા માલુસની બરુની
 કનમમાથી નીમ્બુ નાંદિ ચદ દઈને લખી નાખ્યું ‘પરમ શુભાશી-
 વાદગાયક સન્તુ લખીને છુટકાગનો દમ જેમ્શો મે વિચાર
 કરો કે પ્રમગ ઉંચાગો તો અમને પ્રજ્ઞામ દરવાના બધ મ્માં ઠ,
 પણ તેથી શુ અમે તેમને આશીર્વાદ આપવાનું ભૂલીશું ! તમારું ભણ
 થાગ્ગો બાઈ ગેજ અમે તો માગીએ છીએ, અમારું તો જે થવાનું
 હતું તે થઈ ચુકું ઠ તમે અમને પ્રજ્ઞામ મ્ગ કે ન મ્શો અમને.
 એમા દર્શ લાભ તુડસાન નથી, પણ તમને કે જેમને ભક્તિ મ્તા
 શરમ લાગે છે, તેમનું કોઈ કાગે મ્શાણુ થતું નથી મોટાની આગળ
 નાના યઈને આપણે મોટા થતા શીખીએ છીએ માથું જિયુ ગખી
 મૂકનાથી મોટા નથી થવાનું દુનિયામા માગ મ્તા જિયુ દર્શ જે જ
 નરિ, ! તો આપનો ચે કક્ષિ થાઉ, કું તો મોટાભાઈનો ચે મોટાભાઈ
 થાઉ, ગેતુ જે આને કે તે અસ્વત મુદ્ર કે ક તે સેનાના મ્ગના મોડ
 મ્શુ જ મ્ધી મ્મતો નથી તુ મ્દાય મને મ્દેજે કે તમે માગ દાદા
 મયા ગોટના હિરથી જ તમે માગ મ્તા મોટા થઈ ગયા એવું મ્દઈ

નથી. હું તારા કગતા મોટા નથી. તારા બાપ મારા એક પ્રતિપાલિત થયા છે, હું તારા કગતા મોટા નહિ ત્યારે શું. હું તારા ઉપર સ્નેહ ગાળી મરું છું મોટે હું તારા કગતા મોટા, ખગ અંતગથી હું તારા કગતા ઇન્દ્રી શકુ છું એટલે હું તારા કગતા મોટા. તે કદાચ જે પાત્ર અગ્રેષ્ઠ ચોપડી મારા કરતા વધારે વાચી હશે, તેમાં શું ચર્ચ ગયું. અગર હવે વેબસ્ટર ડિક્શનેરી ઉપર તું ચડીને બેસે તોયે તારા મારા હાથની નીચે જોવા મળેલું પડશે તોયે મારા હાથમાથી આશીર્વાદ ઇતરીને તારા મારા ઉપર વગરના હશે પોથીના પરંતુ ઉપર ચડીને તું મને નીચી નજરે જોઈ શકીશ, તારી આખની અમંપૂર્ણતાને કાગળે તને કુદ જોવાઈશ, પણ તું મને સ્નેહની નજરે જોઈ શકવાનો નથી જે વ્યક્તિ માથું નમાવીને અસ કાચે સ્નેહના આશીર્વાદ અપાવું કરી શકે છે, તે ધન્ય છે, તેનું હાથ ફળદ્રુપ ચર્ચને ફૂલ ફલથી મોલાયમાન બની મહો અને જે વ્યક્તિ રતીના તગલાની પેરે માથું ઊંચું કરી સ્નેહના આશીર્વાદની ઉપેક્ષા કરે છે, તે તેની શૂન્યતા, શુદ્ધતા, શ્રીહીનતા, તેના મરુમય ઉન્નત મન્ત્રિક ધાગણ કરીને મધ્યાક્ષના તાપમાન ગણ્યા કરે. ગમે તેમ હો, ભાઈ, હું તો તને મો વાગ લખીશ, 'પગમ ગુલાશીર્વાદગણ' સન્ન, 'પછી તું મારા કમળ વાચે કે ન વાચે

તું પણ જ્યારે મારા કાગળનો જનામ આપે ત્યારે અણુમપૂર્વક કાગળની શરૂઆત કરજે તું કદાચ જોલી ઊઠશે, 'માગમા ભક્તિ ન હોય તો શું કરના અણુમ કરું. જે બધા જગલી રીતગિવાને હું માનતો નથી.' એ જો સાચું હોય તો તું શું કરવા આખી દુનિયાને 'માઈ ડિયર' લખે છે? હું ઘરડો છું, તારા દાગે છું, આજે સાડા ત્રણ મહિના થયા ખાસીથી મગના પડ્યો છું, જતા તું એકે વાગ ખમર લેવા આવ્યો નથી અને જમનાના બધા માણસો તને એટલા વખાવા ચર્ચ પડ્યા છે કે તેમને 'માઈ ડિયર' લખ્યા વગર તારાથી મહેસાતું નથી એ પણ શું માન એક ગિનાજ નથી. કાઈ

ગિરાજ અગ્રેજ દ્વારા અને દ્વાર્ધ બગાળી પણ આખરે જો ગિરાજ પ્રમાણ જ આવવાનું હોય તો તો મગાગીને માટે બગાળી ગિરાજ જ સારા તું જેમ મ્મી શકે , 'બગાળી હું કે નામિજ શુ હું તો એકે ગિરાજ માનના મામતો નથી ! દેવનું અનુસરું કરીને ચાલીશ' એવો જ તારો મન દેવ તો તું સુદગ્ધનમા જઈને ગહે મનુષ્ય અમાજમા નહેવાનું તાર મમ નથી બધા ય આગુભોને કેટલાં કર્તવ્યો જાનવાના હોય હ એ કર્તવ્યની શુખતામા સમાજ સદગાથેનો છે માટે નવ્ય હું નહિ શુ તો તારુ કર્તવ્ય તું સારી રીતે નહિ મ્મી શકે ના જુના પત્ર કેટલાં કર્તવ્યો હોય હ પાંચના પત્ર કેટલાં કર્તવ્યો હોય કે તું જો મારી આગા માનીને માગ મ્મી પ્રમાણે મ્મી તો જ હું તારા પ્રતે માર્શ જે કર્તવ્યો કે તે સારી રીતે નમવી શકે અને તું જો એમ મ્મી કે માગ મનમા લકિનનો ઉત્તર દતો નથી તો હું શુ કરવા દાદાજીની વાતો સાજા, તો માત્ર તારુ કર્તવ્ય જ અધુરું નહે છે એમ નથી માગ કર્તવ્યમા પણ અડચણ આવે હ તારો દાખલો લઈને નાગ નાના ભાઈઓ પણ માટે મ્મી નહિ માને અને તદાજી તરફિના માગ કર્તવ્ય હું મિનકુદ કરી જ નહિ શકુ આ કર્તવ્યપાશમા બાધી ગાખવાને માટે રરગપગની પ્રત્યે પગપગના કર્તવ્યની હમેશા યાદ આપવાને માટે સમાજમા અનેક ગિરાજ પ્રચલિત થયેના છે સેનિકિને જેમ અસખ્ય નિયમોથી બધાઈને ગહેવું પડે હ નહિ તો તેઓ શુદ્ધને માટે તૈયાગ થઈ શકે નહિ તેની જ રીતે મગા માણુભોને જ દળગે ગિરાજોથી બધાઈને રહેવું પડે છે, નહિ તો તેઓ સમાજમા મર્દ બગાળવાને તૈયાગ થઈ શકે નહિ જે વડીલને તું પ્રજામ મ્મી હોય જેમને પ્રત્યે પત્રમા તું લકિનપૂર્વક સંબોધન મ્મી હોય જેમને જોઈને તું જીડીને જોએ થતો હોય તેમની જ હજી તો મે સામે ન થઈ શકે હજીરો ગિરાજ પાળી પાળીને તને એવી કેજાપી મગી જાય છે કે વડીલોનું મ્મી મ્મી એ તારે માટે અવતર સહેલું થઈ પડે છે અને ન કરવું તારે માટે

અશક્ય થઈ પડે છે. આપણા રિવાજો બધા તોડી નાખીને આપણે એ બધાં શિક્ષણથી વચિત થઈએ છીએ. ભક્તિ—સ્નેહનાં બંધનો તૂટતાં જાય છે. કૌટુંબિક સંબંધો ઊલટપાલટ થતા જાય છે. અમાજમાં અવ્યવસ્થા પેદા થઈ છે. તું દાદાજીને પ્રણામપૂર્વક પત્ર લખતો નથી એ એમ તો કદાચ ખૂબ સામાન્ય વસ્તુ લાગે, પણ એ એટલી સામાન્ય નથી. કેટલાક રિવાજો આપણા હૃદય સાથે સંકળાયેલા હોય છે, તેમાં કેટલો ભાગ હૃદયનું કાર્ય અને કેટલો ભાગ રિવાજ એ કહી શકાતું નથી હોતું. અકૃત્રિમ ભક્તિના ઊભરાથી આપણે પ્રણામ શા માટે કરીએ છીએ? પ્રણામ કરવા એ પણ એક રિવાજ જ છે ને. એવા પણ દેશો છે જ્યાં ભક્તિભાવથી પ્રણામને બદલે કંઈ બીજું કરે છે. આપણે પ્રણામને બદલે બગાસું કેમ નથી ખાતા! પ્રણામનું ખરું તાત્પર્ય એ છે કે ભક્તિના બાહ્યસ્વરૂપે એક પ્રકારની અંગભંગી આપણા દેશમાં ચાલતી આવેલી છે. જેમની આપણે ભક્તિ કરીએ છીએ તેમને સ્વાભાવિક રીતે જ આપણા હૃદયની ભક્તિ બતાવવાની ઇચ્છા થાય છે. પ્રણામ કરવા એ તે ભક્તિ બતાવવાનો કેવળ એક ઉપાય છે. હું જો પ્રણામ ન કરું અને ભક્તિના આવેશથી ત્રણ વાર તાળી પાકું, તો હું જેમની ભક્તિ કરું છું તેમને લગાડે સમજ જ પડશે નહિ, એટલું જ નહિ તેમને અપમાન લાગશે. ભક્તિ બતાવવી વખતે તાળી પાકવાનો જ જો રિવાજ હોત તો પ્રણામ કરવા એ મોટો દોષ ગણાત એમાં શંકા નથી. એટલે રિવાજનો ત્યાગ કરીને આપણે હૃદયનો ભાવ પ્રગટ કરી શકતા નથી, હૃદયનો અભાવ પ્રગટ કરીએ છીએ ખરા.

માટે મને પ્રણામપૂર્વક પત્ર લખજે, ભક્તિ હોય કે ન હોય, પણ એ દેખાય છે સારું. તારી દેખાદેખી બીજા પાંચ જણ દાદાજીને સમ્યક્તાથી પત્ર લખતાં શીખશે અને કંઈ કંઈ ભક્તિ કરતાં પણ શીખશે.

આશીર્વાદ—

શ્રીવલ્લભચંદ્ર દેવશર્માભૈ:

(૨)

શ્રીચમુકમનસુમતેયુ—

દહ વધાડે ભક્તિ જોઈએ છે / જોઈતી હોય તો ‘યુગલ’ની ઉપર બીજી એક જોડ ગઢાવી દઉ ! દાદાજી, તમારા પાઠ પામવો કમિન છે, દમેશ્વા તમે અમારી આથે દસ મસ્કરી કરતા આજ્ઞા દા, અને આજે એકાએક ભક્તિ ઉગવવા માટે અમારી ઉપર દુકમનાઈ કાઢ્યુ છે, એનો ગા અર્થ ! મે જોયુ છે કે ત્યાગથી તમાગ મોદાના આગના મે દાત પડી ગયા છે ત્યાગથી તમને કરું જ જોવાના ખટકું નથી તમાગ દાત ગયા છે એ ખરું પણ તેની ત્રીજ પાઠ તમારી જીભને ટેવે ગદી ગઈ છે દવે તમે પહેલાંની માફક પરમાનદપૂર્વક રુઈ મચ્છીનુ માથુ આની રાખના નથી, એટલે કરકનાનું મુખ તમાગ બધા પોષતરોને કરડીને લેા છે તમારુ દાત વિનાનુ હાસ્ય મને ખૂબ મીઠુ લાગે છે, પણ તમારુ દાતદીન દમન મને એટલુ ઉપારેય લાગતુ નથી

તમાગ વખતનુ બધું જ સાડુ, અને અમાગ વખતનું બધું જ ખગબ, એ તમે આગિત કરવા માગેા દા માટે એક બે વાતો કહેવાની , તેમા તમારા કદિ ગિવાજનુ કઈ ઉશ્વચન થાય તો મને માફ કરજો અમે જે કાઈ કટીએ તે તમને બેઅદબી લાગે કે, એટલે જ બીક લાગે છે તમે આખે ઓછુ દેખો દા, પણ પોષતરોની એકાદ સામાન્ય બુન પણ ચરમા વચર સારી રીતે જોઈ શકે દા

જે માણસ જે કાગમા જન્મે કે, તે કાગ મને તેને જો આતરનો પ્રેમ ન હોય તો તે કાળને ઉપયોગી કામ તે બગામ નદિ કરી શકે જો તે માને, કે જે કાળ ગયો છે તેજ સારો હતો, અને અમારો કાળ બહુ ખરામ કે, તો તેનુ કામ કરવાનું બધા આલ્યુ બનય છે, જૂતકાળ તરફ માથુ કરી તે કેવળ સ્વપ્નો જોવા કરે છે અને દીર્ઘનિશ્વાસ નાખ્યા કરે જે, અને જૂત-ત્વ પામતુ એને જ તે

ગેમ માન વાછનીય સ્તુ માને કે જેમ એમ સ્વદેશ હોય કે તેમ
 એ સ્વમાળ પણ હોય કે સ્વદેશ ઉપર પ્રેમ ગાખ્યા વગર જેમ
 સ્વદેશનું ૧મ સ્વર્ગ સમુદ્ર નથી, તેમ જ સ્વમાળ ઉપર પણ પ્રેમ ગાખ્યા
 વગર સ્વકાળનું ૨મ પણ સ્વર્ગ સમુદ્ર નથી જો તમે રાજ રાજ
 સ્વદેશની નિદા ક્યાં મરે, સ્વદેશનો કોઈ શુભ જ જોઈ ન શકો તો
 તો સ્વદેશને ઉપયોગી કોઈ સારું કામ તમાગથી સારી રીતે કરવાનું
 નથી સ્વમાળ માત્ર મર્ત્ય માનીને તમે સ્વદેશનું જનુ મરવાનો પ્રયત્ન
 મરી શકો પરંતુ તે પ્રયત્ન સફળ થતો નથી તમાગ ૧. ૫૨૧ન માર્યો
 વિદેશી બીજની પેદે સ્વદેશની ભૂમિમા બરાબર અગ્રિય થઈ શકે તો
 નથી તે જ પ્રમાણે જે સ્વમાળના માન દાપ જ જુએ કે કોઈ પણ
 ગુણ જોઈ શકતો નથી તે પ્રયત્ન કર તો જે સ્વમાળનું કામ સારી
 રીતે નહિ રી શકે એ રીતે જોતા તે નથી ગેમ મરીએ તો જે
 ચાલે તે જ ન્યો જ નથી તે જૂતમાળમા જ ન્યો ૭ તે જૂતમાળમા
 નાસ ૨ કે આ ૧૧ની જનમખ્યામા તે ન ગણાય દાદાજી તમે
 તમાગ માગ ઉપર પ્રેમ ગાખો કે અને તેનું જનુ બોલો કે એ
 તમાગ એ શુભ ગણાય એ ઉપરથી સમજાય કે કે તમાગ માગનું
 મર્ત્ય તમે મજાનું ૭ તમે તમાગ માળાપની ભક્તિ મરી કે,
 તમાગ અડોલી પડોઈને આપતનિપતને સમયે મલ્લ મરી કે શાસ્ત્ર
 અનુસાર ધર્મધર્મ આ છે દાન ધ્યાન શી છે અને અતરંગો પગમ
 મતો ૧ મેજન્યો ૮ જે દિવસે આપણે આપણા મર્ત્ય મો મરીએ
 હીંગે તે દિવસનો સૂર્યનો પ્રગટ પણ આપણને વધાર ઉત્તરવલ
 લાગે ૯ તે દિવસની મુખમુક્તિ બહુ ૧૦ મુખી આપણી સાથે ને
 માથે રહે ૩ જૂતમાળનું કામ તમે પૂરું મૂકે છે અધૂરું ગાખ્યું નથી,
 એટલે આજે આ ધડપણમા કુસદના દિવસોમા તે જાળની ન્યતિ
 આટલી મધુગી નાગે કે પણ એટલા માટે તમે વલમાન માળ પ્રતે
 અમાગમા વિગમ જગાડવાનો શુ કામ પ્રયત્ન મરે કે ૧ વાદેવા
 આ માગની નિ ૧ મરી મરીને એ માળ ઉપરથી અમાગ મન હોવી

જાવ એવું કરવાનો શું હામ પ્રયત્ન કરો છો ! અમારી જન્મશ્રમિ અને અમારો જન્મદાતા એ જાને ઉપર અમારો પ્રેમ અટક રહે એવા આશીર્વાદ આપો.

ગંગોત્રીની સાથે ગંગાનો અવિચ્છિન્ન સદસધારે મંબધ સચવાઈ રહે છે એ ખરું, પરંતુ તેથી કાંઈ ગંગા મથી મથીને મરી જાય તો એ પાછી ફરીને ગંગોત્રીએ પાછી નદિ ચડી શકે. તે જ પ્રમાણે તમારો હાથ સારો હોય કે ખરાબ હોય અમે કેમે ક્યાં પાછા ત્યાં જઈ શકવાના નથી, એટલું જો ચોક્કસ હોય, તો પછી જે અશક્ય વસ્તુ છે તેને માટે તથા પરિતાપ ન કરતાં, જે પરિસ્થિતિમાં જન્મ્યા છીએ તેની જ સાથે મેળ સાધી લેવો એ જ સારું છે,—જે માનુષ એથી ગ્રીસરી રીતે વર્તે છે તે અનેક અમંગળ ગણાં કરે છે.

વર્તમાન પ્રત્યે અનુચિ મોટે ભાગે વર્તમાનના દોષથી નથી ચતી, આપણી પોતાની ગ્રીહપને લીધે થાય છે, આપણા હૃદયની રચનાના દોષને લીધે થાય છે. વર્તમાન જ આપણું વાસસ્થાન અને કાર્યક્ષેત્ર છે. કાર્યક્ષેત્ર પ્રત્યે જેને પ્રેમ નથી હોતો તે ‘ગોટલી’ મારવા ઇચ્છે છે. ખરો ખેડૂત પોતાની ખેતીની જમીન ઉપર પ્રાણુની જેમ પ્રેમ રાખે છે, તે જમીનમાં તે અનાજની ભેગો ભેગો પ્રેમ વાવે છે; અને જે ખેડૂત કામ કરવા માગતો નથી, ‘ગોટલી’ મારવા માગે છે, તેને પોતાની જમીનમાં પત્ર મૂકતાં એ પગે કાંટો વાગે છે, તે આખો વખત ત્રાસકથા કરે છે—મારી જમીનમાં આ દોષ છે, તે દોષ છે, મારી જમીનમાં કાંકરા છે, મારી જમીનમાં ખોરડી છે, વગેરે. પોતાના સિવાય બીજા ગંધાની જમીન જોઈને તેની આંખ ફરે છે.

સમય બદલાયો છે, અને બદલાતો જ રહે છે. એ પરિવર્તનને માટે આપણે તૈયાર રહેવું જોઈએ. નહિ તો, આપણું જીવન જ નિષ્ફળ ગયું સમજવું, નહિ તો, અક્રિયમમાં પ્રાચીનકાળના જીવો

જે રીતે ગદે છે, તે જ રીતે આપણને પણ પૃથ્વીમાં ગદેનું પડગે પગિવર્તનમાં જે કઈ સાર્યકના હોય, જે કઈ ગુણ હોય તે આપણે ગોધી કાઢવા પડમે. કાગણુ તેમાંથી રસ ખેચીને આપણે વધવાનું છે, એ સિવાય બીજે ઉપાય નથી. જો આપણે આવે જ પાછીમા પડયા હોઈએ તો ત્યાં જમીનની પેઠે ચાપવાનો પ્રયત્ન કરવો નકામે છે, ત્યાં તો તરવુ જ પડવાનું.

એટલે, તમે જે કહો છો કે અમે આજકાલ વહીવેાનું જોઈએ એટલું માનતા નથી, તે માની લઈએ, અને ત્યાર પછી આ પગિવર્તનની અંદરનું ગદ્ય સમજવા જગ પ્રયત્ન કરીએ એ વાત સાચી નથી કે કાળના પ્રભાવથી ભક્તિ માણસના હૃદયમાંથી જે કે જ ચાલી ગઈ છે—પણ થયું છે એવું કે ભક્તિના પ્રસાદનું મુખ એક દિશામાંથી બીજી દિશામાં ફરી ગયું હોય એ બનવાનું છે જ્યારે પહેલાં આપણા દેશમાં બ્યક્તિગત ભાવનાનો પ્રાદુર્ભાવ ખૂબ હતો. ભક્તિ કહો, પ્રેમ કહો, કાઈ એક વ્યક્તિને અનલબ્ધ વગર ટકી જ શકતાં નહોતા એક મૂર્તિમાન ગગન વગર આપણી ગજભક્તિ ગ્હી જ રાકતી નહોતી—પર જ કેવળ માન ગબજતત્ર પ્રયેની ભક્તિ તો યુગપિયનોમાં જ જોના મળે ન જૂના વખતમાં સત્ય અને જ્ઞાન ગુરુ નામે એક મનુષ્યનો આકાર ધારણુ કરીને ગદેતા ત્યારે આપણે ગગનને માટે મગી જતા, વ્યક્તિ નિગરને માટે પ્રાણુ આપતા, પગનું યુગપિયનો કેવળ એક ભાવનાને માટે, જ્ઞાનને માટે મરી જઈ સહે છે તેઓ આશ્રિતના ગણમાં, મુન પ્રદેશના બરફના પેટાળમાં પ્રાણુ પાથરી આવે ને કાને ખાતર ? મઈ માણસને ખાતર નહિ મહાન ભાવનાને ખાતર, નિજાનને ખાતર આ ઉપગ્રથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે યુરોપમાં માણસની ભક્તિ પ્રેમમાં, જ્ઞાનમાં, અને ભાવનામાં વિસ્તાર પામતી જાય છે, એટલે વ્યક્તિવિશેષને ભાગે થોડી થોડી ગ્રાહી આવે છે તે યુરોપિયન શિક્ષણના પ્રભાવથી વ્યક્તિ વિશેષોની આગે બાળુએથી આપણા મૃગિયા ધીમે ધીમે છૂટા રના ગર છે

અત્યાર મનને ખાતર ધમા માતાપિતાનો ત્યાગ ૬ ૬, અત્યાર પ્રત્યક્ષ ધર્માગ છોડીને અપ્રત્યક્ષ દેહ પ્રત્યે ગળાનો ગ્રેન વિચાર પામતો જાય ૭, અને દૂર દૂરના ઉદ્દેશ્યને ખાતર છુવન ખર્ચવા અગેમ આગમ આવે ૬ આવી ભાવના પૂરપૂરી વિચારી કે એમ નથી પરંતુ અદ્વખાનેથી ગેનુ મર્ષ આત્મા કર કે, એના જુદા જુદા ચિહ્નો ધીમે ધીમે પ્રગટ થતા જાય ૬ ગેના લાજ પલુ છ અને નુસાન પગુ ૭ એ તો ૧૧ી ૧૨૧૦ ૧૨ ૧૧૫ ૫૬ ૬ તો પાગુ ત્યાગે આ પશ્ચિર્વર્તન ૬ ગર્ગન ઉપર આવી પગુ ૬ ત્યાગે એમા જે કઈ સારુ હોય તેને સોધી મઠીએ, તેના ઉર નો પ્રેમ બાવી શકીએ તો તે જલદી જનદી વિચારોને વવવા પામે અને ખગમ હોય તે સ્વીમગાઈ જાય નહિ તો મધી વચ્ચુનો નિષમ છ તે પ્રમાણ ખગમ જ શક્યાતમા કટખિ થઈને સૌની આખે ચડે અને સારુ ખૂન મોડે મોડેથી મરીન ખ મેરીને મેકુ થાન.

મારી નાન તો મે મ્દી દને તમારી વાત તમે મ્દો તમે હોનજમા મળવા નથી એ મગ્ધે સગારે સજ્જય પામશે નહિ મગ્ધ, તમાગ ૧ખાજમાથી પસુ કાલેજની વિચક્ષણ મધ આવે ૧૦ ૧૦ મગ્ધો પ્રમાન ૭ પાસથી અગધુ બોજન થઈ જાય ૭ એ વાત બોગી નથી એટલે આજના સમાજમા ભેદ ભેદ તમે જે ત્યાસ ને છા તપખીગ સૂરો ૮૧ તેમા જ મનેજની અગધીક વિદ્યા તમાગ નાખમા ધુતી જાય છે તમે નાન તો મધ મરી શક્તા નથી એટલે આખો દનાગે મનુ અડાન્યા મ્દો ૮૧—કેમ જાણે નસાજુકામના મેન ગા નહિ વસના હો અને તમાગ મોખરો જ તેના ગેમ એક હુષ્પુષ્ટ ઉત્પન્ન નવ્ય ન હોય પણ એટલું જાનજો કે એ મધ મોવાથી જરાની નયો માજવાથી જરાની નથી મોજતરોને ૬૬ અમુગા ઉખેલી નાખશે તો જ જરા પગુ ૧૦ મર્ષ તમાગ પામ વાજ નથી એ તો ગમનોજનો ૬૬૬ ૬

મેરક

ચીનવીનમિગોર મર્ષજુ

(૩)

હાઈ, દાદાજી સાથે દુઃખમચ્છરી કરવાનું મને છે, એટલે તેમની ભક્તિ કરવાની નહિ, એ વાત બરાબર નથી. દાદાજી તમારા લેણા કરતાં એટલા બધા મોટા છે કે તેમની સાથે દુઃખમચ્છરી કરે તોયે સાથે. એ કાના જેવું છે? જેમ નાનું બાળક બાપના મરીત ઉપર પગ મૂકે તો તેમાં ઘેર મહાભાગત બાપ યદ્ય જતું નથી, પણ તે ઉપરથી કંઈ એવું આગિત નથી થતું કે બાપ પ્રત્યે તે નાના બાળકને ભક્તિ નથી, અર્થાત્ મને બાપનો આધાર છે એવું તે માનતો નથી, એટલે કે તે આભાવિત રીતે જ બાપને પોતા કરતા મોટો માનતો નથી. તે જ પ્રમાણે તમે અમારી આગળ એટલા નાના છો કે અમે તમારી સાથે બેઘડક બેઘડબી કરી રહીએ, અને જગ પણ ગભગયા વિના તમારી બેઘડબી સમ્મન કરી રહીએ બીજી એક વાત, મનાનનું શુભાશુભ બધું જ પિતા ઉપર આધાર મળે છે, એટલા માટે વ્યાભાનિક રીતે જ પિતાના મેદની સાથે શામન પણ મહેલું જ છે, અને પુત્રની ભક્તિની સાથે ભય મહેલો છે. ક્યારે ને પગથે કોઈ વર્તવ્યને માર્ગે સંતાનને ચકાવવા માટે પિતાને આદેશ કરવો પડે છે અને પુત્રે તે પાલન કરવો પડે છે, એટલા માટે પિતાપુત્ર વચ્ચે આચરણની શિથિલતા શાબતી નથી આવી રીતે પિતાની ઉપર કોઈ મેદનો હાર નાખીને દાદાજી કેમળ માત્ર મધુર સ્નેહ વગસાવે છે, અને પોષિત નિર્ભય ભક્તિપૂર્વક દાદાજીની સાથે આનંદથી હાથપાપ કર્યા કરે છે, પણ તે હાથપાપના મર્મમાત્રે ભક્તિ ન હોય તો તે બેઘડબીથી જે નાબહેતર પ્રણામ આટલું બધું તને કહેવાની જરૂર નહોતી, પણ તારી લખવાની રીત જોઈને તને થોડો ચેતાવો પડ્યો છે.

વાહરે! આજ કાલ તમે ખૂબ બોલતા શીખ્યા છો! બસારે તો એક શબ્દ કહીએ તો પાચ સાલગના પડે! તેમાના જે મધા સમજી શકતો હોત તોયે આટલું લાગત નહિ મનનો મેળ હોય તોયે ઘણી વાર આપણે એક બીજાની શાખા સમજી શકતા ન હોવાને

કાન્દો મનમાં આવી પડી જન કે દુ તો થગે માલુસ નહો, તારી બંધી વાત બગાજ સમજ્યો છુ કે નહિ, આગુ જાણે, પણ જે પ્રમાણે સમજ્યો છુ તે પ્રમાણે જવાબ આપુ છુ

અકાગ પગમગ એ વગી તે નની જ રાત દારી પગકાગ નવો નથી—સામેના જે દાન પડી ગરા સાગથી દુ એ દાગનો જ વિચાર કર્યા છુ છુ—પણુ ન્વમગ વગી શુ કે ।

દાગને વગી કસી ગિચતા કે ખરી કે ? અમે શુ કેવમા તાણાઈ જવા માટે આવ્યા હીએ કે દાગપ્રવાહ ઉપર સુમન ઠોડી દઈને બેઠી ગહીએ ? મહાન્ મનુષ્યત્વનો આદર્શ શુ પ્રવાહની વચ્ચેમાંના ખડખી પેઠે દાગને અતિક્રમીને બોલો નથી હાતો ।

આપણે પરિવર્તનમાં ગહીએ હીએ એટલે જ એક ગિચ સદ્ય તરફ વધારે નજર મખરાની જરૂર હાય કે નહિ તે ઘોડીવાર પગી કશુ જ ઝોગખી નહિ શકાય—નહિ તે આપણે પરિવર્તનના ગુનામ થઈ પડીએ પરિવર્તનના લાયકા ગમચુ બની જઈએ તે જે લખ્યુ કે તેમા તે તે પરિવર્તનને જ મેક મ્લો છ, મગને જ કર્તાદર્તા માની લીધા કે—એટલે કે ઘોડાને જ મંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપી છે અને સારા જ તેને આધીન કે ઓમ જાહેર કર્યુ કે મગ પ્રતે લક્ષિત ગખરી એને જ તે સાર માન્યો છ, પગુ મનુષ્યત્વ પ્રત્યે મુલ્ય આદર્શ પ્રત્યે ભક્તિ એના હગ્તા પણ અલ કે

મનુષ્ય પ્રત્યે પ્રેમ, પિતા પ્રત્યે ભક્તિ, પુત્ર પ્રત્યે એક—એ કેવળ પરિવર્તનશીલ સુદ્ર ગજાનિયેવના ધર્મ કે, એમ મ્હેરાની કાણુ લિંમત કરે કે । એ ધર્મ તે ગમળ મગની ઉપર માણુ કેચુ મરીને બોલો છ ‘ઝોગણીરામી સદી’નો ધૂજ ઉગાવીને નેને આપ આગ-જયી લગી શમ્જો । પણ તેથી કઈ તેને ફૂલ મારીને એકદમ ધૂગમેગો નહિ મરી શકે ।

હાલે મનમાં આંટી પડી જાય છે. તું તો ઘરેલા માણસ ગલો, તારી બધી વાત બગાડ મમત્ત્યા હું કે નહિ, કાળુ જાણે, પણ જે પ્રમાણે સમજ્યો હું તે પ્રમાણે જવાબ આપું છું.

અકાળ પરકાળ એ વગી તે નવી જ વાત હાલ. પરકાળ નવો નથી—સામેના બે દાંત પડી ગયા સારથી તું એ કાળનો જ વિચાર કર્યા કરું છું—પણ સ્વકાળ વગી શું છે ?

કાળને વગી કસી ગિયરના છે ખરી કે ? અમે શું કેસમાં નજાર્ડ જતા માટે આવ્યા છીએ કે કાળમવાદ ઉપર મુકાન છોડી દઈને બેઠી ગઈએ ? મદાન મનુષ્યવતો આદર્શ શું પ્રવાહની વચમાંના ખડકની પેઠે કાળને અતિક્રમીને બોલો નથી દેતા !

આપણે પરિવર્તનમાં ગઈએ છીએ એટલે જ એક ગિયર બદલ તરફ વધાઈ નજાર મળવાની જરૂર હોય છે. નહિ તો ધોડીવાગ પડી કશું જ ઓગળી નહિ સકાય—નહિ તો આપણે પરિવર્તનના ગુલામ થઈ પડીએ પરિવર્તનના દાસમાં રમકડું બની જઈએ. તે જે વખતે છે તેમા તો તે પરિવર્તનને જ ઝાંઝ કહી છે, કાળને જ કતાંદનાં માની લીધાં છે—એટલે કે ધોડાને જ મેપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપી છે અને સત્તા જ તેને આધીન છે એમ જાહેર કર્યું છે. કાળ પ્રત્યે ભક્તિ મળતી એને જ તે આદ માન્યો છે, પરંતુ મનુષ્યન પ્રત્યે, કુલ આદર્શ પ્રત્યે ભક્તિ એના કરતાં પણ ઓછું છે.

મનુષ્ય પ્રત્યે પ્રેમ, પિતા પ્રત્યે ભક્તિ, પુત્ર પ્રત્યે ગેદ—એ કેવળ પરિવર્તનથી જ શુદ્ધ કાળચિંતના ધર્મ છે, એમ કહેવાની કાળુ દિમગ કરે છે ! એ ધર્મ તો મદ્ય કાળની ઉપર માથું ઊંચું કરીને બોલો છે. ‘ ઓગળીસમી સદી ’નો ધૂળ ઉડાવીને તેને આખ આગળથી ટાંકી સકળો, પણ તેથી કઈ તેને ફૂંક મારીને અદ્યત્ત ધૂળબેગો નહિ કરી શકો !

જો સાચે સાચ જ છુ એવું જોતો હોય કે આજના જમાનામાં માયાપની કાઈ ભક્તિ કરતું નથી, અતિથિનો કાઈ સત્કાર કરતું નથી, પડોગીને કાઈ મદદ કરતું નથી, તો આજના જમાના માટે ગોક કુ, કાળનું નામ દઈને અધર્મને ધર્મ ન ગણાવીશ.

જૂત અને ભરિષ્ટ તરફ જોઈને વર્તમાનને સંદર્ભિત કરવો પડે છે તો હજી હોય તો આજ ઓછીને હોવાનો લક્ષણો લઈ શકો છો, પરંતુ યોડી જ વાગમાં માથું બાંધવાનો વડાવો પણ મળી ગયો.

વર્તમાનકાળ રોકતો હોય કે, માટે જ તો મતબ્દ જૂતકાળની આદલી કિમ્મત છે જૂતકાળના પ્રમળ વેગે પ્રચલિત ગતિએ સદાચર્યને જાણે કિંમત મળે ધાગણ કરી છે કાળ જો નક્કી કરવા હોય તો જૂતકાળ તરફ જોવું પડે છે જૂતકાળ જાણુ મળે મળે તો વર્તમાનકાળને કાણુ ઓગળે, કાણુ એના ઉપર વિશ્વાસ મળે, કાણુ એને કામુખા મળી શકે ? કાણુ ઓગળે, જાણે તો વરામા મળી શકે ને જોને આપણે ઓગળીએ નહિ તે આપણો મોડ જની બેસે છે. એટલા માટે પરિવર્તનશીલ કાળથી કરીને ચાલુ, તેને વરા કરવા પ્રયત્ન કરવો, તેના ઉપર પૂરો ભરોશો મળી આત્મમર્પણ કરવું નહિ.

જો ગહેતો નથી, ચાંગો જાય છે, કાણે કાણે જાણાય કે, તેને પોતાનો શી રીતે કહેવો ? એક દુકાડો જમીનને પોતાની કદી સકાય, પરંતુ પાણીના વહેણને કાણુ પોતાનું કહે ? ત્યારે વળી આ અવકાળ શી વસ્તુ છે ?

તે લખ્યું છે કે અમારા જૂના જમાનામાં વ્યક્તિ પ્રત્યે ભક્તિ પ્રીતિ વગેરે બધાવના હતા, ભાવના પ્રત્યે ભક્તિ પ્રીતિ નહોતા વ્યક્તિ પ્રત્યે ભક્તિ પ્રીતિ હોય એ જોડું નથી, સાદુ જ, એટલે અમારા વખતમાં એ ખૂબ વ્યવસાય હતા, એની અમને સમજ નથી આવતી પણ, તેથી જો છુ એમ કહેના માગતો હોય કે ભાવના

પ્રત્યે અમાગ જમાનાના લોકોને ભક્તિ પ્રીતિ દર્શાવે, તો તે વાનનો મારે અગ્રીકાર કરવો પડશે. અમાગ જમાનામાં બને દર્શાવે, અને બને પગપગ દર્શાવવાને મહેનાં દર્શાવે. એક ઉદાહરણ આપુ છું. આપણા દેશમાં જે સ્વામીપ્રીતિ અથવા સ્વામીભક્તિ દર્શાવે (કદાચ આજે પણ હશે) તે શું છે ? તે કેવળ વ્યક્તિવિશેષને અનિદ્રમીને પ્રવર્તે છે, તે સ્વામી નામક ભાવનાગત અસ્તિત્વ પ્રત્યેની ભક્તિ હોય છે. વ્યક્તિવિરોધી તો ઉપપદ્ય માત્ર હોય છે. પ્રધાન હોય તો સ્વામી જ હોય છે. એટલા માટે જ વ્યક્તિ મારી જોડી હોય એ ઉપગ્રામી ભક્તિ આપણી વતી થતી નહોતી. અધી સીને બધા સ્વામીઓ જ સગા પૂતળ દર્શાવે. પુરોપિયન સીઓની ભક્તિપ્રીતિ વ્યક્તિમાં જ બધાયતી હોય છે, ભાવના સુધી પહોંચતી નથી. એટલા માટે સ્વામી નામે વ્યક્તિવિરોધી દોષગુણ પ્રમાણે તેની ભક્તિપ્રીતિ નક્કી થાય છે. એટલા માટે જ આ વિધવાવિવાહ કરવામાં દોષ નથી મળતો, કારણ ત્યાંની સીઓ ભાવનાને પગપગી નથી, વ્યક્તિને જ પગપગી છે, એટલે વ્યક્તિત્વનું અવસાન થતા સ્વામીત્વનું પણ અવસાન થાય છે. આપણા દેશના ધણાખરા વ્યક્તિગત મબધા આવી રીતે જોડી ભાવના ઉપર જ સ્થાયી થયેલા હોય છે.

માત્ર વ્યક્તિગત મબધા જ શા માટે, બીજા બાનતો પણ જુઓને આપણા બાલજોએ શુ સમાજના હિતાર્થે સમાજનો ત્યાગ કર્યો નથી ? ગર્ભજોએ શુ ધર્મને ખાતર જુદા વયે ગર્ભત્યાગ કર્યો નથી ? (યુગપના ગર્ભજો મારે બાધા વગર કદી એવું કહે ખરા ?) ઋષિજોએ શુ જ્ઞાનને ખાતર, અમરતાને ખાતર સસાગના સમસ્ત મુખોનો ત્યાગ કર્યો નથી ? પિતાનું વચન પાળવાને ખાતર ગમચદે મુવગળપડેનો ત્યાગ, સત્યને ખાતર દગિશ્ચિદ સ્વર્ગનો ત્યાગ, પગલિને ખાતર દધીશ્ચિદ દેહનો ત્યાગ કર્યો નહોતો ? કન્યા એટલે ભાવના માત્રને ખાતર આત્મત્યાગ આપણા દેશમાં નહોતો એમ કોણ કહે છે ? ફૂલું જેની અંધ આસક્તિથી શેઠની પાછળ પાછળ જાય છે, સીતા

સું તે રીતે રામની સાથે વનમાં ગયાં હતાં, કે મહાન ભાવનાની પાછળ માણસ જે રીતે બેઠકપણે વિપત્તિ અને મૃત્યુના મુખમાં ધસી જાય છે, એ રીતે સીતા ગયાં હતાં!

તો સું વ્યક્તિ પ્રત્યે અને ભાવના પ્રત્યે ભક્તિ એટલી વખતે હોઈ ન શકે? વર્તમાન પ્રત્યે આંધળી આસ્થા રાખીને ‘ન હોઈ શકે’ એમ કહી આવા એક રત્નને અવહેલાપૂર્વક ખોઈ બેસશો નહિ. એટલું કહી શકાય કે કોઈને એક ભાવના પ્રત્યે ભક્તિ હોય છે, કોઈને બીજી ભાવના પ્રત્યે ભક્તિ હોય છે. કોઈ સૌકીક અવતરતા ખાતર પ્રાણ છોડી શકે છે, તો કોઈ વળી આત્માની અવતરતા ખાતર પ્રાણ નહીં શકે છે.

આ બધી વાતો અમે તમારા જેવા હતા ત્યારે સમજતા નહોતા, એ મારે કૃપા કરવું જોઈએ—પરંતુ તમે ઘણી મૂંઝવણભરી વાતો સમજી શકો છો એટલે જ આટલો સવારો કર્યો.

આશીર્વાદ

શ્રીવલ્લીચરણ દેવશર્માજી:

(૮)

‘શ્રીચરણેષુ—

હાજી, તમારા પત્રો ધીમે ધીમે સમજ્યા જેવા થતા જાય છે. અમારી આંખને આ પત્ર અત્યંત અરપજ લાગે છે. ક્યાં રહ્યા મનચંદ્ર, હરિચંદ્ર, કીર્તિચંદ્ર? એટલે હવે અમારી નજર પહોંચતી નથી. તમે જ કહો છો ને કે અમારામાં દુરદષ્ટિ નથી. એટલે ફરની વાત દૂર કરીને નજીકની વાત કરો તો સાહે.

આપણે મહાન પ્રગ્ન છીએ, આપણા જેવી મહાન પ્રગ્ન દુનિયામાં બીજો ક્યાંય નથી, એ વિશે મારા મનમાં હવે લગાવે થઈ નથી. વેદ વેદાંત આગમ નિગમ પુરાણમાંથી આ વાત અકાટ્ય રીતે સાબિત

કરી શકાય એમ છે. આપણે ત્યાં બહુનંદતા આગળાડી હતી, આ રીતે ત્યાં મ્હાઇલોમાફ પેન હતી તે વર્ષને ગ્રજપતિએ મળ્યામાગત બધું હતું. ડાર્વિનની બહુ પહેલાં આપણા પૂર્વજો તેમના પૂર્વજોને રાતર તરીકે સ્ત્રીમયો હતા, આધુનિક વિજ્ઞાનના બધા જ સિદ્ધાંતો શાકિય, જૂનું ગૌતમ પૂરેપૂરાં જાણતા હતા, એ બધું જુ મુન મુ મુ પગલું એ મગજે જ આપણે આપણી કુલીનતા ઉપર કુરાયા મરીએ, તે દુર દુરના સંબંધમજા દોડું વગીને બેસી ગઈએ, આનુભાવની સાથે મરી સંબંધ જ ગાળીએ નહિ, એવું નહિ બને નાનપગમા એક વાર ઉત્તમ પુનાન બાધા હતો એટલે બાકીનું આખું જીવન બાત તરફ અવગત બતાવતી જોઈએ એવું કઈ નથી અપણાં રીત અને પૌગણિક પુન વીની મરો ૬ એ ભારે કુ બની વાત છે હવે જનદી જનદી એ કુ બને દુ મરીને તર્તમાન યુગમા મમ મરને માટે જગ સમય કા વા આનુભવ છે

મે ત્યારે મ્યુ હતું ૭ આપણા દેશના લોકોને જાનના પ્રત્યે નિષ્ઠા નથી બંધિત પ્રત્યે જ આસક્તિ હોય કે ત્યારે મે ગમચદર હરિશ્ચંદ્ર શ્રીચિત્રો મનમા ખચાર પણું નહોતો કર્યો—મીડાની પેઠે ત્યાં સાધી પુગણી વસ્તુઓ નાધી મ વાનો અને ઉત્સાહ નથી કુ પ્રમાણમા આધુનિક હોય એવાની જ વાત મુ છુ તર્ક વિતર્કની વાત જવા કઈ જગ વિચાર મરી જુઓ કે મહાન જ્ઞાનાને તરત કથામાંની ગાવાબદ ન સમજતા મહાન જ્ઞાનાને સત્ય સમજી તેના ઉપર વિશ્વાસ ગાળી તેને ખાતર આપણા દેશમા કેટલા માનુષ્ય આત્મસમર્પણ દર છે? ત્યાં જુઓ ત્યાં પક્ષાપક્ષી ત્યાં જુઓ ત્યાં કું કું કું અને અમુક અમુક અમુક કરીને મરીએ છીએ મારી અને અમુકની પાગ પણું દેશનું કોઈ મર્ચ કોઈ મહાન પ્રવૃત્તિ હોઈ શકે એવું આપણે માની શકતા નથી એટલે પાન પોતાના અભિમાનમા જ આપણે ગઈએ છીએ અને મોટી ખુરશી ન આપી એટલે એ સત્તામા કું નહિ કું મારી સત્તા પૂછી નહિ એટલે એ કામમા કું મદદ

નથી એ આપણે દરી ભેંઈએ કે દોઈ માણસ પેમા તરફ ઝાંખુ
 ધ્યાન આપ્યા વગર થોડા મમય દેગને ખાતર ખર્ચે ? તે તેને
 આપણે 'ધાધનિયો' કહીએ છીએ આપણા કહી ગયેલા મુદત્ત આજના
 મોટા મામ 'ધધન'જ લાગે છે આપણે ધન દેલન, જૂન તરત એ
 બધાનો અર્થ સમજી સકીએ છીએ, કુદ પ્રવર્તિને વધ થઈને અને
 સક્રિયન કર્તવ્યમાનથી દામ કરતુ એને જ બુદ્ધિમાન કહ્યા માણસનુ
 લક્ષણ મમજીએ છીએ, ધનુ મદાન કાર્યના ઉગદમા આતમમર્ષણ
 કરવાનો કોનો અર્થ જ આપણને અમગનો નથી આપણે કહીએ
 છીએ, કે એ માણસ પક્ષ રચવાને માટે, અથવા નામ કરવાને માટે,
 અથવા મર્ષ એક છપી ગીતે પેમા કમાવાને માટે આ મમમા પડ્યો
 છે,—પટ રીતે એ કઈ ન કહી સકીએ તો કહીએ કે કોની કષ્ટ
 મનનના હોરી ભેંઈએ મતલબ તો નેમ્નો ! ખજુ મતલબ એટલે
 સુ કેવળ પોતાના જ ઉગની કે અદકાગની વૃત્તિ, એના કરતા બીજી
 દોઈ ઉચ્ચતર મતલબ આપણે કંપી પણ સકતા નથી આરી આપણા
 લોકોના હૃદયની જડ ધાલી એટલી મદતા કે પગ બીજી આજુ
 ભેંઈએ તો ગમદગિ કે કાવાચરના બનાને માટે દોઈ પ્રાણ આપડ
 હોય એવી નિઁવાર્થ વૃત્તિ એ બેરામા આવે તો આપણે તેની પ્રશસા
 કરીએ જ છીએ, અને હતા, માનવજનિના કયાને ખાતર આદિસમાં
 ન જવુ—એવી ન માનના જેવી, દસરા જેવી સુચના આદિસના
 દરમા ગહેરા મુદ બગાળી-ધુવડને તદન મુદ તાત્પર્યવળી ભાગે—
 સામાનિક નિયમ બેરામા આપ્યો તો બગાળી વાચે તેને સુધી
 સુધીને શોધ્યા દરે કે આ કઈ અક્રિતની તિરુદ લખ્યો છે ! મમાગની
 કોઈ ખગમ મુચિ કે ખગમ આચારની તિરુદ કોઈને ગુમે સડી
 સકે એ વાત એટલી અવિવિત લાગતી નથી—એ જલ્દાને કોઈ રાતુ
 ઉપર હુમેનો કરવો એ જ મગે જોઈર એવી વાત છે, મતુખ મ્વભાવ
 એટલે કે બગાળી મ્વજાવ સાથે સચળ વાત છે, એવુ બધાને લાગે
 છે, કોમલા માટે અનેક બગાળી પત્રો વ્યક્તિ વિગેલી વાતો ચણી

ચૂંકીને ઉચ્છ્વાસિ સેવે છે,—જેને તેને પડકારે તેની જૂઓ વીણીને અથવા જૂઓ વીણવાનો દેખાર કરીને સામાન્ય ખગાચી પ્રેક્ષકોને પરમ આનંદ આપી શકાય છે.

આ ગુણુ વેદિ સાંભળીને જ તો મે કહ્યું હતું કે આપણે વ્યક્તિને ખાતર કદાચ આત્મવિચ્છર્ન કરી શકીએ, પણ મદાન ભાવનાને ખાતર એક પાર્શ્વ પણ આપી શકતા નથી. આપણે માત્ર ધરમા બેઠીને મોટી વખુની મરકરી ઉડાવી મકીએ છીએ, મોટા માણખની હા કરી શકીએ છીએ, ત્યાર પછી મુઝમુઝ કરીને થોડા મઝાકુ તાણી બેઠાબેઠા મજાકે ગમીએ છીએ. આપણુ શુ ધમે, મોની ચિંતા કરીએ છીએ. હવે ધરમા બેઠી બેઠીને આપણે અદકાર, આપણુ અભિમાન ખૂન વધી ગયું છે આપણે નકી કરી ગમેલું છે કે આપણે બધો મલ્લ પ્રગમોના બરોબગિયા છીએ આપણે ભણ્યા વગર પડિત છીએ, આપણે લગ્ના વગર ચીર છીએ, આપણે ગ્રેકે મપાટે સભ્ય બનેના છીએ, આપણે ‘મોટલી’ મારીને દેસભક્ત—‘વેદિપટ’ બનેના છીએ—આપણી ગમનાના અદભુત ગસાયનિક પ્રભાવથી જગતમા જે નુમુષ વિખ્વર પેલા થયોના કે તેની જ આપણે મઠ જોઈ ગયા છીએ, અમમ્મ વિજ પાણુ વિરમવપૂર્વક તે જ જોઈ ગયું છે હાહાહ, દલે ગમચદ, દગિમદ, દધીચિતી વાત કરવાથી મો લાભ, કહો ! એથી તો આપણી ધાણીની જેમ ફટતી વાણીને વધાર ફેરા જેવું થાય, ખીનું શુ થવાનું હતું ?

આપણે કેવળ ગોત્રને, આતે, તેને, પેવાને અને અ, તે, પેલુ, કીંમલુ, ફવાલુ—એ વિશે જ ધામધૂમ, દોડધામ અથવા બડબડટ કર્યા કરીએ છીએ—સાચુ વીગત, ઉદાર મનુષ્યત્વ, મદત્તની આકાશ, જીવનમા મદાન કાર્યો સિદ્ધ કરવા માટે હૃદયનો અનિવાર્ય જુરમો, શુદ્ધ આત્મિકતા કળા મહસજણી એક આધ્યાત્મિક ઉત્પતિ—એ બધા આપણા દેશમાં કેવળ મોરાની વાતો ચર્ચ પડ્યા છે, આગલું કેંક જ

નાનાં હોનાને લીધે આપણી પ્રજાના હૃદયમાં એવો દાખર ધર્મ
સાચા નથી, તેમ જ માધ્યમથી જાણી મળે એ આપણા માન્યતા
ધુમ્મસ ગયેલા લાગી છે

અમે આગા મળીએ છીએ કે અમેજી સિસ્ટમના પ્રભાવથી
આ બધી મકુચિતતા થીમે થીમે આપણાં મનમાંથી દુર થઈ જશે.
એ શિક્ષક પ્રત્યે વિગત પે. કમી એના અનુભવ ગેલી સારી વસ્તુ
જેવાનો માર્ગ ફેરવી દેવો આપણને માટે મન્યાજીવ નથી એમ વાગે છે

સેવક

શ્રીનૌનિમિત્ત સર્વજ્ઞ

(૫)

ચિંતન—

તારી પત્ર વાચીને ખૂબ ખુશ થયો. ખરેખર, બગાડી મળી
જેવી ચાનાઈ મગા શીખી કે, તે જોતાં તેમના આગળ કોઈપણ
મળી નિયમની વાત મહત્ત્વ અથવા કોઈપણ મહત્ત્વ અનિત્ય નામ
લેતા મનમાં મોકલ્યા થાય છે એ સમયે આપણે પણ ઔર ભોગવતા
હતા, આપણા દેશમાં એ સમયે મોટા મોટા વીરો જન્મ્યા હતા—
પરંતુ બગાડી ઉપર એની મ્હી અમર ન થઈ તેઓ માત્ર બીજા
કોણ બીજા અનુન વગેરેને પુગલત્વના ગામતામાંથી ઉતારીને પૂજા
અમેરી નાખીને સભામાં પૂજાના નામ બતાવે છે ખરી વાત એ
કે કે બીજા વગેરે મહાપુરુષો આપણા દેશમાં મરણ પામ્યા કે તેઓ
જે હવામાં રસતા હતા તે હવા દ્રવે રહી નથી અનિત્ય હવતા
ગહેવું હોય તો જે તેનો જોગ નોઈએ નામ શાં ગમવું એ કઈ
સ્મૃતિ નથી, આણુ ધરી ગમવો એનું નામ જ સ્મૃતિ કહેવાય પરંતુ
આણુને જામત ગમવા હોય તો તેને ઉપયોગી હતા નોઈએ, તેને
ઉપયોગી જોગ નોઈએ આપણા હૃદયનું ઊંચું લોહી તે સ્મૃતિની

શિરામાં વહેતું થવું જોઈએ. મનુષ્યત્વમાં જ બીજા દ્રોણ જીવતા રહેલા છે. આપણે તો નકલી માણસ છીએ ! ધણે અંગે માણસના જેવા જ હીએ. માણસની પેઠે ખાઈએ છીએ પીએ છીએ, ચાલીએ છીએ ફરીએ છીએ, જગાસાં ખાઈએ છીએ ગંધીએ છીએ—કોઈ જુએ તો કહી ન શકે કે માણસ નથી ! પણ અંદરખાને મનુષ્યત્વ નથી ! જે પ્રજાના હાડમાં મનુષ્યત્વ છે, તે પ્રજાના મનુષ્યત્વ વિશે કોઈ શકા સાચી શકતું નથી, મદાન આશાને કોઈ માંગખોરી ધારી શકતું નથી, મદાન પ્રવૃત્તિને કોઈ ધાધિય કહી શકતું નથી, ત્યાં તો સંકલ્પ જ કાર્ય બની ગય છે, કાર્ય સિદ્ધિમાં પગિજીએ છે. ત્યાં જીવનનાં બધાં જ લક્ષણો પ્રગટ થાય છે. તે પ્રજામાં સાંદર્ભ ફક્તની પેઠે ખીલી હોય છે, પીગત્વ ફળની પેઠે પદવતા પામે છે. મને ખાતરી છે કે આપણું જેમ જેમ મહત્ત્વ મેળવતા જઈશું તેમ તેમ આપણા હૃદયનું બળ વધતું જશે—આપણા દેશના પીર પુરુષો તેમ તેમ મુનજીવન પામશે પિતામહ બીજા આપણી વચ્ચે જીવતા થશે. આપણા તે નૂતન જીવનમાં આપણા દેશનું પ્રાચીન જીવન જીવન બની જશે. નહિ તો મૃત્યુમાં જીવનનો ઉલ્લેખ શી રીતે થવાતો હતો ? વિદ્યુત પ્રયોગથી તો મૃતદેહ જીવતા જેવી કેવળ અંગભંગી અને મુખભંગી કરે એ જ. આપણા દેશમાં એ વિચિત્ર ભગિનાનો જન્મ થયો છે. પરંતુ હાથ હાથ, કાણુ આપણને એવી રીતે નચાવે છે ! આપણી એટલી બધી ઉન્નતિનું મૂળ ક્યા છે ? એ બધી ઉન્નતિ આપણે મૂઢીશુ શાના ઉપર ! એનું રક્ષણ શી રીતે કરીશું ? સદેજ હાલવા જતાં જ બે દિવસના સુખસ્વપ્નની પેઠે બધું જ કાણુ ગળે ક્યાં વિલીન થઈ જશે ! અધકામમાં બગ દેશ ઉપર ગદુઈ જાનસ (મેજિક લેન્ટર્ન) નો પ્રકાશ પડ્યો છે, તેને જ ગ્રાહી ઉન્નતિ માનીને આપણે અંગ્રેજ દેશન પ્રમાણે તાલીઓ પાડીએ છીએ. ઉન્નતિનો અગાધ આપણને મળ્યો છે, પરંતુ ઉન્નતિને ધારણ કરવાનું તેનું પોપણ કરવાનું અને રક્ષણ કરવાનું વિપુલ બળ ક્યાં મળે છે ? આપણા હૃદયમાં

નગર કરીને જુઓ, ત્યાં તે એની એ જીર્ણના, અર્ધપૂર્ણના, કુદતા, અમલ, અભિમાન, અવિશ્વાસ અને હાથ કાયમ છે. ત્યાં અપવતા, લઘુતા, આજ્ઞા, અને વિલાસ ગદેવાં છે. દરતા નથી, ઉગ્રમ નથી, કાગળ બધા જ એમ માને કે જે સિદ્ધિ મળી મળે છે, સાધનાની જરૂર નથી. પણ જે સિદ્ધિ સાધના વગર મળી છે તેનો કાંઈ વિશ્વાસ કોણો નહિ. તેને તમારી માને જા, પણ તે કરી તમારી થવાની નથી. આપણે ઉપાજ્ઞાન કરી રાજાએ, એમને એમ મેળવી ન રાજાએ. આપણે જગતની બધી વસ્તુઓને જ્યાં સુધી પોતાની અદૃશ્યતા પોતાની ન કરી લઈ રાજાએ, ત્યાં સુધી આપણે કંઈ જ પામી શકતા નથી આપણા માથા ઉપર આવીને પડે એટલે આપણે પામી ગયા એમ ન કહેવાય. આપણી આખના આયુ સૂર્યકિરણને, આપણને ઉપયોગી થાય એ ગીતે, પ્રકાશના રૂપમાં ઘડી લે છે, તેમ જો ન કરે તો આપણે અધિગા જ ગદીએ, આપણી આધારી આખ ઉપર હજારો સૂર્યકિરણ પડે તો બે તેથી કાંઈ વળતુ નથી. આપણા હૃદયના એવા આયુઓ કયા છે ? આ પદ્માધાર શી ગીતે મટશે ? આપણે સાધના કેમ કરતા નથી ? સિદ્ધિની આપણને કશી ચિંતા નથી માટે પહેલાં એ ચિંતા ફોડી નોંધીએ.

અર્થાત્ વાયુની જરૂર છે. આપણી પ્રકૃતિ શ્લેષ્મા પ્રધાન છે. આપણા મિષ્ટામાઝમા વાયુ છે જ નહિ. આપણે બહુ સિદ્ધ છીએ, બહુ ભુદિમાન છીએ, કોઈપણ જાનનું આપણુ આપણામા નથી. આપણે પરીક્ષા પસાદ કરીશું, ફાજમાર કરીશું, અને ત્યાં પીડા-આપણે આગળ નહિ થવાના, અનુસરણ કરીશું, કામ નહિ કરીએ, સવાર આપીશું, દવા તોફાનમા આપણે નહિ, પણ મુદ્દમામા અને પદ્માપક્ષીમા ખગ અર્થાત્ માગમારી કરતાં બોલાચાલી આપણને વધારે યુક્તિપુર મગ્નો લાગે ન. લકાઈ કરતાં પવાયન કરવાથી જ પિતૃયશ સચવાય છે, એવી આપણી માન્યતા ન. આવી જાતનો અત્યંત અિચ્છ સ્વભાવ અને અજાણ શ્લેષ્માના પ્રભાવને લીધે

નિદ્રા આપણને પરમ રમખીય લાગે છે, અને અપને જ સત્યના આસન ઉપર બેસાડી આપણે મૃતોય પામીએ છીએ.

આ ઉપરથી ચોખ્ખું માલમ પડે છે કે આપણી મુખ્ય જરૂરિયાત વાયુની છે—ગાંડપણની છે. પેલે છદાટે એક જથ્થ વાયુવાળા સાથે મારો બેઠો થયો હતો. તે વાયુને લીધે એક આટો ઘર્ષને મુઠ્ઠા થયો હતો—એટલું જ નહિ ધણીવાર તો વાયુનો પ્રકાશ તેના આંધુ ઉપર આક્રમણ કરે છે. તેની સાથે લાંબા વખત સુધી ચર્ચા કર્યા પછી મેં નક્કી કર્યું કે ‘બીજું’ કંઈ નહિ પણ આપણા દેશમાં એક વાનિકવર્તિની સજાની જરૂર છે.’ સખાનો ઉદ્દેશ જીતે કરો નહિ પણ કેટલાક સારા માણસોના ઈશ્વરાગ્નને ગાંડા બનાવવા એટલે જ. ખરેખર, સાચા ગાંડા ઈશ્વરને નોંધને આંખ કરે છે.

વાયુનું માદાત્મ્ય જ્ઞાન વર્ણવી શકે! જે બધી પ્રજાઓ ઝોગણી-સગી સદી ઉપર ઘર્ષને ઝોગણપચાસ વાયુ બોડીને ઝીપડી છે, તેમને આપણે સાવધાન લોકો કપારે પહોંચી ચકીશું. આપણામાં જે કંઈ થોડો વાયુ છે તે સલાના નિવસો ઘડવામાં અને ભાષણો કરવામાં જ ખલાસ થઈ જાય છે.

મહાન આશા, મહાન ભાવના, મહાન ઉદ્દેશને સાવધાન બચાવ-કુશળ લોકો વરાળના જેવાં માને છે. પરંતુ એ વરાળને તોરે જ ઉત્પત્તિનું જલ્દાજ આલે છે, એ વરાળની પાસે કામ લેવું નોંધશે, એ વાયુને શદ વડે શકવા પડશે. એવી તુચ્છ શક્તિ બીજે છે ક્યાં! આપણા દેશમાં એ વરાળનો અને વાયુનો અભાવ છે. આપણે ઉત્પત્તિના શદમાં જરા જરા ફૂંક મારીએ છીએ, જેટલા ગાલ ફૂલે છે તેટલો ચે પાલ (શદ) ફૂલતો નથી.

મહાન ભાવના ખાતર આત્મવિસ્મર્તન કરવાને જે ગાંડપણ કહેતા હો’ તો તે જ ગાંડપણ એક સમયે પુષ્કળ પ્રમાણમાં આપણામાં હતું. એ જ અત્યંત વીરત્વ છે. કર્તવ્યને ખાતર રામ રાત્રી છોડીને વનમાં ગયા એ જ વીરત્વ, અને સીતા અને લક્ષ્મણ તેમની પાછળ

ગયાં તે પાંડુ રીંગલ ભગ્ત ગમને પાડા મોનાનના ગયા અને હનુમાને ગમની પ્રાણપણે મેરા ત્રી એ પળ રીંગલ દિંચા ઝગાં દશમામાં વધારે રીંગલ છે, મદલ્ય ઝગાં ત્યાગમા વધારે રીંગલ છે, એ જ વાન આપણા કાલો અને શાંત્રો પ્રજા કરે કે પડેનાનીને આપણા દેશમા સૌથી મોટી માનતા નહોતા એટલા માટે જ વા મીમ્નિના ગમ ગમજુને દુગવીને જ અટક્યા નહિ તેમજે ગમજુને દશમા આપી રામે ગમજુને મે વાગ જીત્યો કે એક વાગ બાપ માગીને જો બીજી વાગ દશમા ઝગીને ઝરિ મહે છે કે એ બેમા પાડાનો જથ્થો જ અપ ૧ હોમરના ગેમિલિએ પગમૂલ હુમના અનદેદને યોડાને પૂછે બાધી શહેંગની મદલિયા ઝગી દત્તી ગમની અને એમિલિસની ટુનના કરે। ધુરાપીય મદામ્વિ હોન તો રાડવો મુદ્દમા જીત્યા ત્યા જ મદાજાગ્નને પૂટુ મરન, પગલુ આપણા બ્યાસે કર્યું ગત્ય મદલ્યુ ગ્વામા અત નથી ગત્ય ત્યાગ ઝગામા અત કે ત્યા બધાંનિ અત આવે છે, તે જ આપણુ નક્ક્ય હતુ માત્ર એટલુ જ નહિ આપણા મિત્રોએ પુગ્ગમરનો પળુ મોલ દેખાડ્યો નથી અગ્નિને Uplatarian —ઉપયોગિનાવાદી કે કઈકે અશે દુમનતર છે એટલે તેઓના શાસ્ત્રમાં Poetical Justice મન્યનો ન્યાય નામે એક શબ્દ ૬ તેનો અર્થ નેજુલુ થાય કે, સત્કર્મનો ભાર ઠેગવો એવો થાય છે આપણી મીતા ચિત્તુ ખિની રહી—ગમનક્ષમજનુ જીવન દુ ખમા મદમા પૂટુ થયુ આનંદ મોટા અર્જુનલુ રીંગલ કર્યા ગયુ આખરે કામે આવીને તેની પાસેથી થાદન સોઓને દરી લઈ ગયો તે ગાડીવ છપાડી ન શમ્વો પામ પાડવનુ આખુ જીવન મગ્નિમા દુ ખમા શોખમા વનમા નીત્ય આખરે પળુ શુ મુખ પામ્યા। દગ્નિશ્વરે આટ આટલું મેગલ્યુ આટઆટનું દાન કર્યું આખરે મરિએ તેની પાસેથી પુરનો મરનો બ તો જે સ્વર્ગ તે પળુ મૂટવી લીધુ બીએ ગજપુત્ર હોવા છતાં સન્યાસીના જેવુ જીવન ગાલ્યુ તેમના આખા જીવનમા મુખ કયા। આખુ જીવન જોગે આ મદમામની મ્નિ સધ્યામા રતા દતા તેમને મૃત્યુ સમયે સુસધ્યામા વિશ્રામ કરવાનો આપે।

એક મમયે મહાન ભાવના પ્રત્યે આપણા દેશના લોકોને આટલો વિશ્વાસ, આટલી નિષ્ઠા દતી ! તેઓ મદતરનેજ મદતરનું પરિણામ માનતા, ધર્મને જ ધર્મનો પુરસ્કાર સમજતા.

અને આજ કાલ ! આજ કાલ આપણને એવું થયું છે કે કાકુનગીરી મિત્રાય ખીન્ત કરા ઉપર જ આપણને વિશ્વાસ નથી, એટલું જ નહિ, વેપારને પણ આપણે ગાંડપણ માનીએ છીએ ! અગ્નિને આપણે ભવસાગરની નાવ બનાવી છે, અને પોતાના નામની સહી કરવામા ભારે વીગત માનીએ છીએ.

આજે તાની અને મારી વચ્ચે એક ચથો, ભાઈ, મહત્તાને વળી આ કાગળ મેં તે કાળે શું ? જે કંઈ સારું હોય તેને આપણા હૃદય પ્રદણ કરે, બધા સારું હોય ત્યાજ આપણા હૃદય આગળ વધે ! આપણી લક્ષુતા, અપવિતા, સંકુચિતતા દૂર થાયો ! અવિતા અને કુદતામાથી જન્મેલા બગાળીસુવળ અભિમાનથી કુચાઈને આખ મીચીને પોતાને સૌના કરતા મોટા ન માનીએ અને મહાન થવા પટેના દેસ-કાગ-પાવનો બેઠ ગળ્યા પિતા જે મહાન હોય તેની અગ્નિ-જ માથે ચઢાવી રાકીએ એવો નિનય પામીએ.

શુભાશીર્વાક—

શ્રીવહ્નિચન્દ્ર દેવગર્ભજી

(૬)

શ્રીચરણેયુ—

જાદાજી, હમણા મોડા દિવસથી પ્રવાસે નીકળ્યો છું આ દૂર દૂર વિગતના ખેતરમા આ અગોકની છાયામા બેસ બેસ આપણુ તે ક્વદતા શરેઝ એક મોટું ઈંટનું પાજરું હોલ એવું લાગે છે વાપ્પો માણુમોને એક મોટા પાજરમા પૂર્ગતિ કાઈ જાણે દાદમા વેચના લાલ્યુ કે અવલાવનુ ગીત જૂલી જઈને સૌ કચકચ અને ગોળગોળ

કર્પા કરે છે. હું તે પાંચતું ડાહીને કાઢી આવ્યો છું, હું દાટમાં વેચાવા માગતો નથી.

ઝાડપાન ન દેવ તો માગ્યો છવાય નહિ—હું સોળેસોળ આવી 'વેલિટોગિન' છું. હું તન મનથી વનરપતિનું સેવન કરું છું. ઈંદ, લક્કડ, ચૂનો, રોડાં મૃત્યુભારની પેઠે મને હથડવા કરે છે, હૃદય પળે પળે મરતું હોય છે. મોટી મોટી ધમારતો પોતાનાં સખત સખત પીઠ પાદિયાં પલોળાં કરીને મોં ડાહીને મને ગળી જાય છે. પ્રકાંડ કલકતાના કદિન જરૂરમાં હું જાણે રૂંદ દબાઈ ધઈ જાઉં છું. પરંતુ અહીં આ ઝાડપાનની વચમાં પ્રાણ દિવોળા લે છે. હૃદયમાં ત્યાં જીવનનું મરોપર છે, ત્યાં પ્રકૃતિમયી ચારે કારથી 'જીવન' આપીને બેગું થાય છે.

બગ દેશ અહીંથી કેટલાય સેંકડો કોશ દૂર છે! પરંતુ અહીંથી બંગાળમિની એક નવીન મર્તિ જેવા પામું છું. ત્યારે હું બંગ દેશમાં વસતો હતો, ત્યારે બંગ દેશને મારે ઝાઝી આશા લાગતી નહોતી. ત્યારે એમ લાગતું હતું કે બંગાળ તો ગાંડે ફણસ ને મૂંઝે તેજ—એંસ ભાગોળે ઝાશ ભાગોળે ને પટેલને ત્યાં ધમાધમ—તો દેશ છે. નાને મોટે મોટી વાત કરનારાં દેશ છે. પેટમાં બરોળ, કાનમાં કલમ અને માથે શામલાકૃતો દેશ છે. અને લાગતું હતું કે અહીં તો ખીચ જોનજોવામાં તેજ લાગતું ધઈ જાય છે અને બાર લાગતી ડાહીથી આગળ વધી જાય છે. અહીં આમડાંના ડોકરા દારૂપગ દલાવીને માત્ર એક અદસન લજવું છે અને માને છે કે પ્રેક્ષક કેવળ આઠાઈ કરીને દસે છે, પાકી દસવાને કર્યું મોઝ્ય કારણ છે નહિ. પરંતુ આજે આ દબારે કોશ દૂરથી બંગાળમિની મુખની આસપાસ એક અપૂર્વ જ્યોતિર્મંડલ દેખાય છે. બગદેશ આજ મા બનીને બેઠો છે—તેમના જોગામાં બંગવાસી નામે એક મંદર બાજક છે—તેઓ દિમાલયને ચરણે, સાગરને તીરે પોતાનાં સ્વામ્ય કાનન, અને પદ્મિપૂર્ણ

શન્યદ્વેષોભા, ગચ્છાધ્વજપુત્રને તીરે એ બાગકને બોળામા લઈને તેનું
લાલન કરી ગયા હ એ બાળકના મો તરફ માતા બૂબીને જોઈ
ગયા છે, એને જોઈને તેમના મુખ ઉપર આશા અને આનંદનું
તેજ દીપી જાય છે હજારો કોરા દુરથી પણ દું માતાના મુખનું
તે આશાનું તેજ જોઈ શકુ છું અને હિંમત આવે છે કે એ બાળક
નહિ મરે બગ્ગમિ એ બાગમને મોટું કરીને એને એક દલાટો પૃથ્વીતી
સેનામા અર્પણ કરી સમ્રાટ મગ્ગમિના બોળામાથી આજે કાઈ વાગ
બાગકનું રુદન તો કાઈ વાગ દામ્ય મલગાય છે—મગ્ગમિની દાનદે
નિતુને આજ સુધી નિગતબ્ધ હતી, બગલવનમા બાગમનો કાંપવનિ
આજ સુધી મલગાયો નહોતો, આજ સુધી આ ભાગીચીના બને કાઠા
કેવળ ગમરાન જેવા લાગતા હતા આજે બગ્ગમિનો આનંદ ઉત્તમ
ભાગવર્ષને ચારે ખૂણેથી મલગાય '૧. આજે ભાગવર્ષને પૂર્વ છેડે
જે નર જાનિતુ જન્મ—સગીત ગદાર્ધ ગચ્છુ છે, તે ભાગવર્ષને દક્ષિણ
ઠેર પશ્ચિમપાટની ગિરિમાળના ઠનારાના પ્રદેગમા ખેસીને ૫ સામગી
ગકુ છું. બગદેશમા બેઠા બેસા જે માત્ર અર્થહીન કોલાહલ લાગતો
હતો, તેના અર્થથી એક મહાન અર્થ જોઈ શકુ છું. અહીં દુરથી
બગદેશનું કેવળ વર્તમાન નહિ પણ ભવિષ્ય સુદ્ધા, દેવગ મત્સ્ય
પ્રતાઓ જ નહિ, પણ સુદૃઢ સલામનાઓ સુદ્ધા જોઈ શકુ છું.
એટલે માગ હૃદયમા એક પ્રકાશની અનિર્વચનીય આશાનો સચા
ધાય ૭

મનના આવેજને લીધે વાત જગા મોગી થઈ ગઈ તમાગથી
વગી મોગી વાત ખમાતી નથી નાની વાતના તમે જરા પક્ષપાતી
કો—એ સારું નથી જમે તેમ હો, તમને લાગણુ આપરાનો મારો
ઉદ્દેશ નથી ખરી વાત એમ છે કે આજ સુધી બગદેશ શહેરની
બાજુમા પકો હતો, હવે આપણને શહેરમા લેવાની વાત આવી છે
એની મને ખાનગી રીતે ખમગ મગી કે હવે આપણે માનવસમાજ
નામક જદત મ્યુનિસિપાલિટીને માટે કર આપવાના અધિકારી થવા

છીએ આપણે પૃથ્વીની ગળદાનીમા દાખલ થવાનો પ્રયત્ન કરી
ગયા છીએ આપણે ગળદાનીને કાં આપીશું અને ગળદાની પાસે
કાં ઉતારીશું

માણસને માટે કામ કર્યા વગર માણસમા ગણુની ન થાય
એક દેશના વામીઓમા ન્યા હરેકે હરેકે જણુ બધાનો પ્રતિનિધિ હોય,
નધાની જવાબદારી બધા જ પોતાને માથે લેતા હોય ત્યાં જ ખરેખર
સ્થિતિનું ઘડતર થયું કે એમ મહાત્મા અને જેઓ પોતાની સ્થિતિને
અલિક્રમીને માનવસમાજને માટે મમ રૂ છે તેઓ માનવ સ્થિતિમા
ગણુમા આપણે અવગતિ અને માનવસ્થિતિને માટે કામ કરી રહીશું
એવી આશા નથી લાગતી? આપણામા એક વિશાળ ભાવનાના પૂરે
આવીને પ્રવેશ કર્યો કે તે આપણા બધા બાગ્યા ઉપર આવીને
આઘાત કરી ગયું કે આપણને સડની સાથે એમમગ કંવાનો પ્રયત્ન
કરી ગયું કે અને જણુ નિરાપ કર છે, બધું એકમાત્ર ચર્ચાયું
પરંતુ મને આજે એમલા ખાતર આનંદ થાય કે કે આજ બધું
એમમગ થવા બેઠું કે ખરું આપણે જ્યારે બગાડી ચક્રિય ત્યારે
એક વાર બધું મોઠામર થયું અને બગાડીઓ જ્યારે માણસ થઈ
ત્યારે વળી વધારે એમમગ થયું વિપુલ માનવશક્તિ બગાડી સમાજમા
દાખલ થઈને કામ કરના લાગી કે એ હુ થી જોઈ શકું છું
એની અસમર્થતા કાણુ સુક્ત હી શકવાનું કે? જો આપણી સક-
ચિતતા આપણુ આગસ્ટ દરમિયાન ત્યારે કે જ આપણામા મહત્ત
માણુનો સમાગ કરી તે માણુને પૃથ્વી સાથે સુક્ત કરી દેશે આપણુને
પોતાના જૂન બનાવી પૃથ્વીમા નવા નવા સદેશ પાંચમે આપણી પાસે
પોતાનું કામ કરાવી લેશે ત્યાર એકે વિમાન મનમા ચોક્કસ ખાતરી
થાય કે કે બગાડીઓનું એક ચોક્કસ કામ જે જ આપણે કરે જ
પૃથ્વીનું ધાન બગાડના આવેના નથી આપણી શરમ એક દિવસ દર
થશે એવું આપણે હૃદયથી અનુભવીએ છીએ

આપણે આજના કામનું પાણું છે આપણુ બગાડીઓમાથી

જ તો ચૈતન્ય જન્મ્યા હતા. તેઓ કંઈ સંકુચિત વાડામાં પુરાઈ રહેલા નહોતા, તેમણે તો સમસ્ત માનવજાતને અપનાવી હતી. તેમણે વિશાળ માનવપ્રેમથી બંગાળીને પ્રભામયી બનાવી હતી. ત્યારે તો બંગાળ પૃથ્વીને એક ખૂણે પડેલો હતો, ત્યારે કંઈ સમાનતા, બંધુતા વગેરે સંબંધો સરળતા નહોતા, સૌ પોતપોતાનાં આઝિકતર્કથી અને ચંડીમંડપમાં મરાગૂલ હતા—એવે વખતે આવાં વચન શી રીતે ઉચ્ચાર્યાં ?—

“ માર જેવેઈ ના હવ આરો ખાળ,
તાઈ બલે કિ પ્રેમ દિખ ના આર ! ”

માર ખાધો છે, કદાચ હજી ખાધુ,
તેથી શું કંઈ પ્રેમ હજી ના દેશુ !

આ વાત ફેલાઈ શી રીતે ? સઘળાના મોમાંથી એ વચન નીકળ્યું શી રીતે ? પોતપોતાની વાંસળળ પાસેના ધગ્ગાગની ધૂલગની વાડ ઝોળગીને પૃથ્વીના મધ્ય ભાગમાં આવવાનું કાણે આવાહન કર્યું, અને તે આવાહનને બધાએ જવાળ શી રીતે દીધો ? એક સમયે બંગાળમાં એ પણ બનવા પામ્યું હતું ને ? એક બંગાળીએ આવીને એક વખત બંગાળ દેશને રમ્તા ઉપર બહાર કાઢ્યો હતો ને ? એક બંગાળીએ જ એક દિવસ આખી પૃથ્વીને ગાંડી કરવાનું કાવતરું ગૂંથ્યું હતું ને, અને તેમાં બંગાળીઓએ જ ભાગ લીધો હતો ને ! બંગાળને મારે એ ગૌરવનો સમય હતો. તે વખતે બંગાળ ગ્રામીણ હોય કે પગમીન હોય, મુસવમાન નવાબના હાથમાં હોય કે ગ્વહેરી ગજના હાથમાં હોય, બધું એને સરખું જ હતું. તે પોતાના તેજથી પોતે નેજરથી બન્યો હતો.

ખરી વાત એ છે કે બંગાળમાં તો એક વખતે બહુ એકાકાર થવા બેઠું હતું. એટલે કેટલાક લોકોએ ગાંડા ચર્મને ચૈતન્યને યદાનો કાઢી

છૂટે. મારો હતો પણ મ્હં મરી શમ્મા નહિ થ નો કાંઈ તજાઈ
 ગયો જોત જોતામા એવું એમમગ થઈ ગયું કે, જનન ન મરી, કુદ
 ન રહ્યું હિંદુ મુસનમાનમા જે જે ન રહ્યો. ત્યારે તો આર્થકુલ
 તિલકાએ જનિજેલી ચર્ચા ઉપાડી નહોતી. હું તો મ્હં છું કે ચર્ચા
 કરીએ તો ચર્ચા જીપડે જુદા જીવના જ્યારે આગળ વધતી હોય છે,
 ત્યારે તર્કનિર્મ, ક્રીષ્ણી ક્રીષ્ણી જામતો, બહુ જ થોડી વાગમા પોત
 પોતાના દગમા ઝટપટ ભગઈ જાય છે કાગળ મગવા કરના મોગી
 માગ નથી જુદા જાનના આવીને મ્હે છે, આકર્ષ સગવડ અગરનો
 પ્રશ્ન નથી મારે ખાતર જ્યાએ મરવું પડશે લેકા પણ તેનો અદેશ
 સાભળીને મરવા મડે છે મગવી વખતે ક્રીષ્ણી ક્રીષ્ણી વાતોની ચર્ચા
 કરવા કાણુ ખેમે !

કૈલાસ જ્યારે ગરતા ઉપર બહાર પડ્યા ત્યારે બચાગ દેશના
 ગીતનો સુર શ્રુત બતાઈ ગયો, ત્યારે એ-કહ-વિહારી ખેટકી સુરો
 દેશના કયા તજાઈ ગયા ત્યારે સદસ હૃદયના તરંગહિસેવ સદસ
 કંઠોને ઊભગવીને નવે સુરે આકાશમા ફેલાવા લાગ્યા ત્યારે ગગ
 શગિણીઓ થગ ઊડીને ગરતા ઉપર આવીને જીભા એ-જણને
 ઊડીને દગગને વર્ષા વિશ્વને પાગન કરવાને માટે કીર્તન નામે એક
 નવું કીર્તન જગ્યુ જેવો ભાવ તેવો જ કંઠવગ-અશ્રુજનમા વહાવીને
 બહુ એમકાર કરવાને માટે કંઠનખનિ જગ્યો ! એકાત ઓગડામાં
 ખેસીને લખાવી લખાવીને એક માત્ર વિરહિણીનું બેઠકી રુદન નહિ
 પણ પ્રેમથી આકુલ થઈને નીલામસ તથા જીભ રહીને સમસ્ત
 વિશ્વ જગતનો કંઠનખનિ

?

એટલે એવી આશા જાગે છે કે ફરી એક વાર કદાચ આપણે
 એક જ મગનીથી પાગન થઈને એમએક એક જાતિ જની જઈ શકીશું
 દીવાનખાનાનું ગચગચિલું ઊડીને જ્યા મળિ રાજમાર્ગ ઉપર
 નીકળી પરી શકીશુ બેરકી કુપદ ખ્યાલ ઊડીને રાજમાર્ગ કીર્તન

ગાઈ શકીશું. એમ લાગે છે કે અત્યારેજ બંગ દેશના પ્રાણીમાં એક બદલ વસ્તુ દાખલ થઈ છે, એક આશાનું ગીત ગાજવા માંડ્યું છે, એથી આખો દેશ મહા મહાથી કમળી ઊઠે છે. એ જ્યારે જગીને ખેંદે થશે ત્યારે આજનાં આ બધાં સંવાદપત્રોનાં ખોટાં પુદ્ગો, લાખો કુદરતી તર્ક વિતર્કો, ઝગડા—બધું ચૂલામાં જશે, આજ કાલના મોટા મોટા નાના માણસોએ નખે દોરેલી મર્યાદા રેખાઓ ક્યાંની ક્યાં અલોપ થઈ જશે! ત્યારે ફરી એક વાર બંગાળ એકાકાર થશે.

સાચી સ્વાધીનતા ભાવનાની સ્વાધીનતા છે. મહાન ભાવનાના દાસ થઈએ તો જ આપણે સ્વાધીનતાનું સાચું સુખ અને ગૌરવ અનુભવી શકીએ છીએ. ત્યારે રાગ કાણ અને પ્રધાન કાણ! ત્યારે એકાદ જીવું સિદ્ધાસન માત્ર બતાવીને આપણા કરતાં કાંઈ જીવું નહિ થઈ શકે. તે ગૌરવનો હૃદયથી અનુભવ કરી શકીએ તે જ ક્ષણે આપણું હૃદય વર્ષાનું અપમાન દૂર થઈ જશે, આપણે બધી બાબતમાં સ્વાધીન થવાને લાલક બનીશું.

આપણું સાહિત્ય જો પૃથ્વીનું સાહિત્ય બને, આપણી કથા જો પૃથ્વીના કામમાં આવે, અને તે રીતે પણ જો બંગાળના વાસીઓ પૃથ્વીના વાસી થઈ શકે, તો પણ આપણામાં ગૌરવ પેદા થશે, હિનતા ચૂળની પેઠે આપણે શરીર ઉપરથી ખંખેરી નાખી શકીશું.

કેવળ બંદૂક ફેરી શકવાથી જ આપણે મોટા થઈ જવાના નથી, પૃથ્વીનું કાર્ય કરી શકીશું ત્યારે આપણે મોટા માણસ થઈશું. મને તો આશા લાગે છે કે આપણામાં એવા મોટા માણસો જન્મશે જેઓ બંગ દેશને પૃથ્વીના નકશામાં દાખલ કરશે અને એ રીતે પૃથ્વીની સીમા વિસ્તારશે.

તમે પાછા લખો પત્ર લાંચના નથી, એટલે બીક લાગે છે કે રખેને આ પત્ર પાછો મોકલી એનો દેકો સારલખી મોકલવાનું તમે

કહેશે, પણ તમે વાતો કે ન વાતો અને તો વખતથી આવદ થયો
 કે એ જાણે એ જ અને પત લખ્યો કે, અને વાતોને અંજાર મેલો
 મામ કયો કે

મેવઃ—

શ્રીનરીનદિગોઃ સર્મથ

(૭)

ચિત્તવૃત્ત—

બાઈ અમારા જૂના જમાનામાં પોટલોદિસ કાઢી દતી
 નદિ—જરૂરી મમતા પત સિવાય બીજા કાઈ જાતના કાગળ અમારા
 હાથમાં આવતા નદિ, એટલે દૂકા કાગળ વાચનાને જ અને ટેવાયના
 છીએ વળી હું ઠીક ધરે માણસ—એકેએક અક્ષર નેકળી જી
 કરીને વાચના પડે કે, મોટા કાગળ વાચના અને બીજા લાગે કે, એ
 વાત ખોટો નથી પણ તારો પત વાચના પછી લામો પત વાચના
 માત્ર બધું કુખ દૂર થઈ ગયું તે જે લાખડીપૂર્ણ પત લખ્યો
 કે, તેની સમાલોચના કરવા બેસવાનું અને મન થતું નથી, પણ
 ઘડા માણસનું કામ જ સમાલોચના કરવાનું હોય કે વીવનની
 સ્વાધ્યાસિક દષ્ટિએ કુદગતનું સૌદર્ય જ નજર ચડે કે, પણ અમારો
 થઈને કેવળ અને દોરો અને કીચી વીચતો નજર પડે કે

વિદેસમાં ગયા પછી બચાળી જાતિની ઉચ્ચતિની આશા તારા
 મનમાં જોગાઈ આવી કે, તેના કેદના કાગળો કે મુખ્ય કાગળો
 એ કે અહીં તને અજીવું થયું હતું, ત્યાં તને આધેડ પચી જાય કે,
 અને તેની સાથેસાથ તું એમ માની લે કે કે બચાળી માત્રના
 પેટમાં અજ પચી જાય છે—આવી ગિયતિમાં જાનામાં આશાતો
 સચા? ન થાય? પરંતુ હું તો અન્યથાથી પીડાતો બચાળી સતાન
 છું—તારો પત અને તો પહેલેથી લે છે-લે સુધી વાર્તા જોવા લાગે
 પેટમાં છે અજ પચવા અને ન પચવા ઉપર દુનિયાના કેદના સુખ

દુ ખ મગગ અમગગનો આધાર છે, તેનો ધર્મ વિચાર કરી જોતું નથી હોજરી ઉપર જે ઉત્તરિનો પાયો ચણાયો નથી હોતો તે ઉત્તરિ કેટલા દિવસ ટકી શકે! જઠગગિનો પ્રખર પ્રભાવ જ મનુષ્ય જાતિને આગળ ધકેલે છે જે જાતિની કુધા ઓછી તે જાતિ ગદે સો યે સગખુ અને જન્ય તો યે અગખુ, તેનાથી કશું લાભ થવાનું નથી. જે જાતિ આહાર કરે છે, પણ હજમ કરતી નથી, તે જાતિ કદી સદ્ગતિને પામી શકતી નથી.

બગાળી જાતિને અમ્લ રોગ થયો છે જોટલે તે લાગુનગીરી છોડી શકતી નથી તેની હિમત ચાનતી નથી, તેને આગા મધાતી નથી, તેનાથી ઉદ્ભવ થતો નથી જોટલા માટે જે લોકોને મિયાગને દોષ દર્શાવવા એમ નથી આપણું શરીર નાશુ, કુદ્ધિ અપરિપકવ, અને ઉદગમ તો વગી તેવી મે વિગેય, જોટલે અમાજ મુધાગની પેઠે હોજરી-મુધારો પણ આપણે માટે આવશ્યક થઈ પડ્યો છે.

આનંદ વિના ઉત્તરિ થાય શી રીતે! આસા ઉત્સાહ આવે ચલાયો! નિબૂળ નીનડેલાને સિદ્ધિને માર્ગે વારવાર આગળ કાણુ ધકેલે! આપણા આ નિરાનંદ દેશમાં જીવવાની ઇચ્છા થતી નથી, કામ કરવાની ઇચ્છા થતી નથી, એક વાર પડી જવા જોટલે કરેક ભાગી જાય છે પ્રાણ દીધા વિના વશુ જ મગ થઈ જ તું નથી— પગ તુ પ્રાણ શાને બદલે આપીએ! આપણા પ્રાણ કાણુ ખૂચરી હો! આનંદ નથી! દેશમાં આનંદ નથી! જાતિના હૃદયમાં આનંદ નથી! શી રીતે જીવે? આપણો આ અપાણુ કુદ્ધિ શીર્ષુ દેહ, અમ્લજનથી વીધાઈ ગયેલો છે, મેલેગિયાથી જીર્ણ થઈ ગયેલો છે—રાગનો પાગ નથી—નિધન્યાપિની આનંદમુધાની અનત પ્રસન્નમુધાગ આપણે પૂરતા પ્રમાણમાં ધાગણુ કરી ગળી શકતા નથી, જોટલે આપણી ઉધ જીડતી નથી, એ વાર થાકી ગયા જોટલે ચા- જતો નથી, એ વાર ગર્મ લૂની ગણુ જોટલે ફરી તે આખુ થઈ જ તું નથી, એક વાર અનસાદ આનંદ તો દિવસે દિવસે વધતો જ જાય છે.

ઝોટલે કેવળ મગ્ન જની મો ચાવરો નહિ, એ મગ્નીને ધારણુ કરી ગાખવાની, એ મગ્નીને સમગ્ન જ્વલિની શિરામાં સચાગિત કરવાની શક્તિનો સચર કવો જોઈએ એક પ્રકારના આશી આનંદનો ભાવ સમસ્ત જ્વલિના હૃદયમાં દદ ગીતે બદ્ધન થયો જોઈએ એવી એ પ્રજા ઉત્તેજનાશક્તિ આપણા જ્વલિહૃદયના કેન્દ્રગ્રથને રાતદિવસ ખડી ગહેરી જોઈએ જેના આનંદના ઉન્નિષ્ઠાસના વેગથી આપણા જીવનનો પ્રવાહ દમ્નરે ધાગજો જગતમાં દમ્નરે વિશામાં વહી રહે કયા કે તે રક્તિ! અને કયા કે તેને જીભ ગહેરાનું સ્થાન! તે શક્તિના પત્તાગ્રથી આપણે આ જીર્ણ દેહ વિદીર્ઘ થઈને ધૂગ બેગો મગી જાવ એમ કે

મે તો બાઈ વિચાર કરી ગાખ્યો છે, કે જે દેશની આબો-હવામાં મચ્છર વધારે ઘાય છે, ત્યાં મહાન જ્વલિ જન્મી શકતી નથી આ આપણી બેજવાળી જમીન અને જગસો અને આ કામન માટીમાં મોંનુહાનતત્પર પ્રમુજ સમ્પ્રતિનો પ્રવાહ આરીને આપણી કાનનવેશિત પ્રચ્છન્ન એમત કુદ્ર કુટીરોને રાજ ભાગી નાખે કે જે જ આમક્ષા જમાડે કે પણ ઉપાય નથી, કામ વધારી મૂકે છે, પણ શરીર નથી, અસતોષ પેદા કરે છે પરંતુ ઉદ્ધમ નથી આપણી જે શાંતિ દત્તી તેનો નાશ કરે છે, અને તેના જતલામાં જે સુખના મુગળજા રમે છે તે પણ આપણને કુબ્રાપ્ત કર કામ કરવા છતાં સાચી સિદ્ધિ મળતી નથી, માન ગત દલાડો થા લાગે છે એ જ મને લાગે કે કે એના કરના આપણે પહેલાં સુખમાં દત્તા—આપણી તે સ્નિગ્ધ કાનન-જાવામાં, પવનના મર્મગ્ધનિર્મા નદીના કલસ્યમાં, સુખ ભરી કુટીરમાં સ્નેહથીન માતાપિતા, પતિપ્રાણ સ્ત્રી સ્વજન વત્સલ પુત્રકન્યા, પગિવાર સમા પગિવિતો અને પડોશીઓ સાથે જે નિરુપદ્રવ માળો ગ્યો દત્તો, તેમાં જ આપણે સુખમાં દત્તા મુરોપીય વિરાટ સમ્પત્તાના પાવાણુના સાધનો આપણને કયા મળવાના દત્તા! આપણી પાસે કયા છે તે વિપુલ જગ તે આતિહર જનવાયુ

તે ધૂરધર વિશાળ લલાટ ! અવિશ્રામ પ્રવૃત્તિ—બાધા વિધ્નિની સાથે અવિશ્રામ યુદ્ધ—નવા નવા માર્ગોની શોધમાં અવિશ્રામ દોડ—અસં-
તોષાગ્રિમાં અવિશ્રામ દાહન—એ બધું આપણા આ પ્રખર રૌદ્રનત
આર્દ્રસિક્ત દેશમાં જીર્ણીકૃત દુર્ગળ દેહે શાનું ચર્મ શકે ? કેવળ
આપણે સ્વામલ શીતલ તૃણનિવાસ છોડીને આપણે મતંગિયાની પેઠે
ઉગ્ર સમ્પત્તાના અનલમાં બળી મરીએ છીએ એટલું જ.

બાળકોએ સાંભળવું નોઈએ અને વૃદ્ધોએ બોલવું નોઈએ—
એટલા માટે તમારા લોકો પાસે હું દૂંઠ પત્રની આશા રાખું છું,
પરંતુ જાતે લાંબા પત્રો લખું છું. જુવાનિયાઓની વાત ધીરજપૂર્વક
લાંબો વખત નું સાંભળી શકતો નથી—પણ પોતાની વાત કહેતા
ધરાતો નથી—એટલા માટે ‘પોતે જેવા વ્યવહારની આશા રાખતા
હો તેવો વ્યવહાર બીજા પ્રત્યે રાખવો’ એ ઉપદેશ અનુસાર મારી
સાથે વર્તીશ નહિ—પહેલેથી ચેતવી મૂકું છું.

આશીર્વાદક—

શ્રીવશીચરણ દેવશર્માજી:

(૮)

શ્રીચરણેયુ—

ત્યારે વળી શું ! તો છે બધું સૂક્ષ્મમાં જનું. બંગાળ દેશ પોતાના
આંબા ફળસીના બાગમાં અને વાંસવનમાં બેસીને માત્ર ધરકામ
કરતો રહે. સૂલો ઉઠાડી મૂકે, અઠવાડિક માસિક બધાં જ પત્રો
બંધ કરી દો, દુનિયાના બધા જ વિષય વિશે જે ચર્ચા અને આંદોલન
આવી રહ્યા છે તે બધાં બળજબરીએ બંધ કરી દો, અંગ્રેજી ભણવાનું
તદન બંધ કરી દો, વિજ્ઞાન શીખડો નહિ, જે બધા મદાત્માઓએ
માનવગતિને માટે પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું છે તેમનો ઇતિહાસ
વાંચશો નહિ, પૃથ્વીની જે બધી મદાન પ્રવૃત્તિઓ વાસુદેવની પેઠે

હમનેરો ફેણો ઉપર માનવ જાતિને વિનાશ-મૃબલામાંથી બચાવીને અટકાવેલો ઉત્થાનને માર્ગે ધારણ કરી રહી છે, તેમને વિશે વિવિધ કૃત્રિમ અજ્ઞાન રહ્યો. અર્થાત્ જોને લીધે હૃદય અમત થાય, મનમાં ઉદ્ભવનો સંચાર થાય, વિશ્વની સાથે મળીને એકત્રપણે કામ કરવાનો અનિવાર્ય આવેશ ઉત્પન્ન થાય—તે બધું છે દૂર જતું. વાંચતું હોય ને! નવું દીપણું વાંચો, કયે દિવસે વંતાકનો નિષેધ છે અને કયે દિવસે કોળાનો વિધિ છે તે વિશે રાજ ચર્ચા કરો. જોટલો, મોટી કળીનો દુકો, તપખીર અને નિંદામાંજ આ ઉનાળાના જળતા બપોર ગાળો. સંતાનનાં માથામાં ચાણક્યના શ્લોક ઘુસાડીને તે માથાને આ લોકને અને પરલોકને માટે ખોરાક બનાવી રાખો.

દાદાજી, તમે શું સાચેસાચ એમ કહો છો કે, આપણે એક સો વર્ષ પહેલાં જેવા હતા તેવાને તેવા જ રહીએ એ સારું છે, અને જરા પણ ઉત્થાન થવાની જરૂર નથી? જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર નથી, કારણ, રખેને પ્રજા જ્ઞાનજ્ઞાણસા જન્મીને આપણા દુર્જન દેહને છૂર્જ કરી નાખે! લોકહિતકર ઉપદેશ સંભળવાની જરૂર નથી, કારણ, રખેને માનવહિતને ખાતર કઠોર વ્રત પાળવા જતાં આ કઠોર તકકાના તાપમાં આપણે મુકાઈ જઈએ. મોટા માણસોનાં ચરિત્ર વાંચવાની જરૂર નથી, કારણ, રખેને આ મચ્છરના દેશમાં જન્મ્યા છતાં આપણાં દુર્જન હૃદયમાં મોટા માણસ થવાની દુરાશા જાગે! તમે સલાહ આપો છો કે કંઠા ઢાંચો, હાથમાં રહો, પરનાં બારણાં બંધ કરો, તરોપાનું પાણી પીઓ, નાકનાં નરકારાંમાં તેજ મૂકો, સ્ત્રીપુત્રપરિવાર અને પટોશીઓ સાથે નિરુપદ્રવે સુખનિદ્રાની સાધના કરો.

પરંતુ હવે સલાહ આપવી વૃથા છે, એવવત્તા એ નિષ્ફળ છે. બંસીનો પ્વનિ કાને પડ્યો છે, અમે ઘરની બહાર જવાના જ. જે બંધનથી અમે સમસ્ત માનવજાતિ સાથે જોડાયેલા છીએ, તે બંધન આજે જેમી રહ્યું છે. જહત્ માનવ આજ અમને બોલાવે છે, તેની સેવા જો ન કરી શકીએ તો અમારાં જીવન નિષ્ફળ જવાનાં છે.

કોઈ મેળ રહેતો નથી સામાન્યરીતે બેને બે ચાઝ થાય છે, પણ એમએક એક દલાડો બેને બે માય થઈ જાય છે. ત્યાં ધગડા માણસની આખેથી ચરમા પડી જાય છે અને તે અઘાટ થઈને જોઈ રહે છે એમએક બ્યારે નરીન લાવતો પ્રવાહ આરિને જ્વનિના હૃદયમાં વમળ પેદા કરે તે જ આ જન્મ થાનો સમય હોય છે—ત્યારે મૃતુ સુ ઘાય તે નકરી ન કરી સમય એટલે આઘાવાડિયામાં આપણા તે મૃદ માળામાં રહે પાછા જવું નથી ।

જોઈએ તો જીરીશુ કે જોઈએ તો મરીશુ, એ જ સાડુ-મગવાની બીક જીઆ કગવાની કઈ જરૂર નથી કોમવેન બ્યારે લોકોની મુલામીના બધો કાપી નાખતો હતો ત્યારે તે મરી પણ જઈ શકત જીવતો પણ રહી શકત, વોશિંગ્ટને બ્યારે નવો પ્રગતના જ્વાલજ્વલોટા ઝડો ઉગ્યો હતો ત્યારે તે પણ મરી પણ જઈ શકત, જીવતો પણ રહી શકત પૃથ્વીમાં બધે જ એ પ્રમાણે કાઈ મરે છે, અને કાઈ જીવે છે—તેમાં વાધો જો ? નિરુણ એ જ ખરૂં મૃત્યુ છે અને કદાચ જીવતા રહીશુ કે કદાચ મરી જઈશુ—પણ તેથી કામકાજ છોડી દઈને દાદાજીના ખોળા પાસે બેસી આજો દલાડો વાર્તા નહિ સાંભળ્યા કગય તમને શું એવો બય લાગે છે કે રખેને તમારા વશમાં કોઈ દોષો દેનાર નહિ રહે ? હું પૂછું છું કે અત્યાર જ કોણ દોષો દે છે ? બધે જ આપણું છે ।

ગળ લઉં છું, દાદાજી ! આપણો દવે પત્ર-સવહાર નહિ ચાવે, અમારી કામ કરવાની હિમ છે સસારમાં મમ આડા વિધ્નો કઈ ચોઈ નથી હોતા—કગને ને પગને મુશ્કેલીઓ આવે છે, તે ઉપરાત જો ધગડા માણસો પાસેથી નિગરા મળ્યા કરે તો તો જીવાની પૂરી રક્ષા પહેના જ ધગડા થઈ જવું પડે તો તો પચાસે પહોંચવા પહેલા જ અગ્નિવાશ્રમ સ્વીકારવો પડે સામેથી અને આહાન થઈ રહ્યું છે, હું તમારા તરફ ફરીને જોઈશ નહિ તમે કહો છો રસ્તામાં ખાડો છે, આખોચિયું છે, લેમાં પડી જઈને તું ગરદન લાગીને મરી જઈશ,

માટે ઘરને ઝોટલે સાદી પાથરીને બેસી રહેવું એ જ સારું. મને તમારી વાતમાં વિશ્વાસ નથી. હું દુર્બળ છું એ સાચું, પણ તમારા ઉપદેશથી મારામાં બળ આવતું નથી. મારા ત્રતનું પાલન કરવા માટે જોઈ એ એટલી શુદ્ધિ મારામાં નથી, એ ખરું, પણ તમારા ઉપદેશથી મારામાં શુદ્ધિ આવતી નથી. એટલે મારામાં જે કંઈ બળ અને જે કંઈ શુદ્ધિ છે તે બંધને જ હું જીપકું છું, મરવું પડશે તો ગિરંજીવનસમુદ્રમાં ઝંપાપાત કરીને મરીશ.

સેવક -

મીનવીનકિશોર રામજી :

(૯)

ગિરંજીવેયુ -

ભાઈ, તારા પત્રમાં જશ શરસો પ્રગટ થાય છે. એથી મને દુઃખ નથી થતું, તમારા બોલીમાં તેજ છે; કાઈ કાઈવાર તમે ગરમ થઈ જાઓ છો, એ જોઈને અમને આનંદ થાય છે. અમારા જોતું ઠંડું બોલી જો તમારું હોત તો પૃથ્વીનું કામ ચાલત શી રીતે ? તો તો જુગોળના બધા પ્રદેશો જ ધ્રુવ પ્રદેશમાં ફેરવાઈ જત.

એવા ધણા ઘરડા છે ખરા, જેઓ પૃથ્વી ઉપરથી ધૈર્યની ગરમીનો ઉદ્ભવ દેવા માગે છે, તેઓના હૃદયની ઠંડી સર્વત્ર સમાનતાવે વ્યાપી રહે એવી તેમની ઇચ્છા હોય છે. ત્યાં સહેજ પણ ગરમી માલમ પડે, ત્યાં ત્યાં તેઓ અત્યંત ઠંડી ફૂંક મારી બધું દારીને દિમ જોતું કરી દેવા માગે છે. અર્થાત્ પૃથ્વી ઉપરથી કાગા વાળ બિલકુલ ઉખેડી નાખીને તેને જલ્દે પાકા વાળ રોપવા માગે છે. તેઓ એક વખતે જુવાન હતા તે વાત તેઓ સંપૂર્ણપણે ભૂલી જાય છે, એટલા માટે ધૈર્ય તેમને બિલકુલ દુર્ગોધ થઈ પડે છે. ધૈર્યનાં ગીત સાંભળીને તેઓ કાનમાં આંગળી ઘાલે છે, ધૈર્યનાં કામ જોઈને તેઓ મને છે કે પૃથ્વીમાં કહિયુમ આવ્યો છે. શ્યામલ

અન્યતી અર્ધપૂર્ણતા જોઈને ધૂમમા પડેલું જીવું પાદઃ જમ અત્યંત સુખ પીત દાન્ય કર્યા કરે, તેજ પ્રમાણે અપરિગત યૌનની સગમ સ્વામિનતા જોઈને અને દુઢી દુઢ્યા વેરે જે ગોટના માટે જ બાળકો અને છુટ્ટાઓ વચ્ચે આવું દદ અતઃ પડી ગયું.

અમે કઈ બાઈ, સાધુ છીએ કે માન યોગ ઉપર? ધુમાડો દઈ ઈને તમારા મગ્યા માથાને એ નિસસમા પગી નાખીએ? કામ ને કરી શકતા હોત તો વગી આમ સમાલોચના કરતા બેસત ખરા કે? તમે જુવાન કે તમને કેટલું સુખ છે, મ્હે જોઉં, અમને ઉલ્લમતું સુખ નથી, મ્હં અટ્ટિલું સુખ નથી એક માન કંપમાનું સુખ કે, તે પણ મામેના દાતને અલાવે મગમગ લઈ સમતું નથી એમા પણ તમે કુએ થઈ ગયો એ કેમ આવે?

કઈ જરૂર નથી બાઈ માગ સસય માડુ કદાપિ મુ, મારી પાસે જ કે ગહેલા તમે નિ સસયપણે કામ કરો, નિર્ભયતાપૂર્વક આગળ વધો નરા નરા યાનની મોધ કરો જગતના કલ્યાણને ખાતર જીવન અર્પણ કરી દીર્ઘજીવી થાઓ જે પ્રસાદમા પડ્યા છો તેને જ અનુસરીને ઉત્તતિ તીર્થની વિશામા દોડો, ફૂરી જગો તો શુભાવાનું મ્હં મરણ નથી તરી જસો તો તમારા જન્મ ધરેનો સાર્થક ધરો, નમારી દુખી જન્મજૂમિ ધન્ય થશે

હું આટઆટના વરો અહીં જાગીને જતી વખતે તમને એક બે વાતો કહેતો જાઉં છું તે સાલગવાથી તમારું જીવન ધરાનું નથી, એ વાત હું માનતો નથી એમાથી બધી વાત જ વેવાખ્ય છે એમ નથી અમરા તેમાની કંઈ વાત જ આજના જમાનાને લાગુ પડી એમ પગુ નથી પરંતુ એટલું ચોક્કસ કે તેમાં કઈને મ્હં સત્ય ગહેતું કે મારી આ લામી જિં ગી મ્હં આખી જ વર્ષ આખી જ મિથ્યા ગઈ નથી આ અશયરેગ સસારમા માડુ દીર્ઘજીવન સત્ય માર્ગ મનાવવામા લગારે મદદગાર નહિ થાય એમ માડુ મન મ્હેતું

નથી. આટલા માટે, હું કેઈ દેહ આજા કરવા માગતો નથી, હું એમ હોવા માગતો નથી કે મારી બધી વાતો નદિ માને! તે તમાગે નાથ થશે, હું માત્ર એટલું જ હોવા માગું છું કે મારી વાત પ્યાન દઈને સાંભળો, એકદમ કાનમાં આંગળી ન ધાલી દો, ત્યાર પછી વિચાર કેમ, વિવેચના કરો, જે સારું લાગે તે મદલ્ય કરો. સામેની દિશામાં આગળ વધો, પરંતુ પાછળની સાથે વિવાદ ન કરો. એક પ્રકારનું પ્રેમનું સૂત્ર જૂન વર્તમાન અને ભવિષ્યને બાંધી રાખે છે.

મારો તો બાઈ, જવાનો વખત ચલે છે. 'મત્સ્યેન્દ્રોડ્ડાશિરાદં પતિરોપધીનામાધિરુનાદન-પુરઃસર એવોડકઃ ।' અમે એ અન્નગામી ચંદ્ર છીએ, અમે રાત્રિને અમથે બગમૂમિની નિદ્રિત અવસ્થામાં વિરાજતા દત્તા; ત્યારે જે એક પ્રકારની સુગંધીર શાંતિ અને સુસ્નિગ્ધ માધુર્ય હતું તેની ના પાડી શકાય એમ નથી, પણ તેટલા માટે આજ આ ક્રમ-કાલાદત્ત જગાડતો અરુણોદય થાય છે, એને સાદર કેમ ન બોલાવીએ? એવું શા માટે દેહીએ કે તીક્ષ્ણ પ્રભાવાગા દિવસની જરૂર નથી, રાત પછી રાત જ પાછી આવે? આવ અરુણ, આવ, તું આકાશનો દબળો લે, હું નીચે તને માત્ર આપીશ. હું તારા તરફ જોઈને ક્ષીબ્ધ હાથ કરીને તને આશીર્વાદ દઈને વિદાય લઉં છું. મારી નિદ્રા, મારી શાંત નીરવતા, મારી સ્નિગ્ધ દિમસિક્તા રજની મારી સાથે સાથે જ અવસાન પામે, તારે જ સમુજ્જવલ મદિમા હવન વહેંચતો વહેંચતો જલમાં ધ્યયમા અને ચગચરમાં આપી રહેા.

આશીર્વાદ—

શ્રીકૃષ્ણસુ દેવશર્મણ :

૧૨૯૨

(૧૮૮૫)

સમુદ્રયાત્રા

બુંગાળ દેશમાં સમુદ્રનાં તાનું અદિનન લગભગ સમુદ્ર—અદિનનની બગમરી મે એતુ જ બની ગયું છે જાપા અને ચોપાનિવામાં વાણીની જરતી આવી છે અને ફિસોટા ફિસોટા થઈ ગયા ૧,—૫૨૨૫૨ આધાતપ્રત્યાધાતનો મે પાઠ ગયો નથી

અમતિ વિષય એ છે કે અમુદ્રયાત્રા શાસ્ત્રમિદ્ કે કે શાસ્ત્ર મિદુદ ઠ સમુદ્રયાત્રા સારી છે કે ખોટી એ વિશે મ્થુ મ્દરાનું નથી મગ્થુ જે ખીજી રીતે સાડું હોય અથવા જેમાં મ્દ ખોડુ હોવાનો સંભવ નથી હોતો તે પણ શાસ્ત્ર મુજબ સાડું ન પણ હોઈ શકે, એ વાત મ્મૂલ કગતા આપણે સમારે શરમ આવતી નથી

જેમાં આપણું મગ્થ હોય તે જ આપણા શાસ્ત્રમાં પણ મ્દેડું હોય છે એવું આપણે જોગપૂર્વક કહી શકતા નથી તેમ જો મ્દી રામતા હોત તો તો તે મગ્થને નામે દલીલ કરી તેનો શાસ્ત્ર સાથે મેગ એસાડી દેત પટેમ આપણે એમ બતાવત કે અમક મર્થ આપણે મટિ સાડું છે, અને આખરે બતાવત કે તેને આપણા શાસ્ત્રની મ્મમતિ કે

સમુદયાવાની તરફેણમાં પુષ્ટિ પ્રમાણો જોડેને દોષ, પણ શાસ્ત્રમાં ને તેની વિરુદ્ધ એક પણ વચન દોષ, તો બધાં પ્રમાણ નકામાં જવાનાં. એનો અર્થ એ કે આપણે મન સત્ય કરતાં વચન મોટું છે, માણસનાં શાસ્ત્ર આગળ જગદીશ્વરનું શાસ્ત્ર નકામું છે.

શાસ્ત્ર જ બધી વખતે જગવાન દોષ છે એવું પણ નથી દેાનું. ઘણા કહે છે ખરા, કે ઋષિઓમાં એવી અમાનુષિક ભુદ્ધિ હતી કે તેઓએ જે આસાઓ દેરી છે, તેનું પાત્રન આપણે બધાં પ્રમાણોને પ્રચ્છાકારીને અંધમદ્દાપૂર્વક નિર્જયે કરી ચક્રીએ. પરંતુ સમાજમાં ઘણી વખત શાસ્ત્રવિધિ અને ઋષિવચનનું તેઓ ઉત્સાહન કરે છે, અને ત્યારે લોકાચાર અને દેશાચારનું બદાનું કરે છે.

આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે શાસ્ત્રવિધિ અને ઋષિવાક્ય પણ નિર્બૂલ તો નથી જ. જો નિર્બૂલ હોત, તો લોકાચાર સદેજ પણ તેના કરતાં જુદું કરત તો લોકાચારનો દોષ કાઢવો ઉચિત ગણાત. પરંતુ દેશાચાર લોકાચાર ઉપર જે શાસ્ત્રવિધિને સુધારવાનો સાર નાખવામાં આવે તો પછી શાસ્ત્રની અમોક્ષના રહેતી નથી— તો તો આપણે રચ્ય રીતે એમ જ માનવું પડે કે શાસ્ત્રની આરા સધળે વખતે સધળે રથજે લાગુ પડતી નથી.

એ જો ન લાગુ પડતી હોય તો પછી આપણા કર્તવ્યનો નિયામક કોણ ? શુભ ભુદ્ધિ પણ નહિ અને શાસ્ત્રવચન પણ નહિ. લોકાચાર પણ લોકાચારને કોણ રસ્તો બતાવે ? લોકાચાર કંઈ નિર્બૂલ નથી હોતો, એનાં લાખો પ્રમાણ ઇતિહાસમાં પડેલાં છે. લોકાચાર જો નિર્બૂલ હોત તો પૃથ્વીમાં આટલા બધા વિષ્ણવો ચાત નહિ, આટલા બધા સુધારકો પાકત નહિ.

ખાસ કરીને જે લોકસમાજમાં જીવનપ્રવાહ વાગુ હોતો નથી, ત્યાંના જડ લોકાચાર પોતાની મેળે પોતાને સુધારી લઈ શકતા નથી. અવાહનાં પાણી અવિશ્રામ ગતિવેગને પરિણામે પોતાના દુષિત લાગને

રોજ રોજ ડોક્ટરિજ ગેરે છે પરંતુ બધિયાગ પામીમા દોષ દાખલ થાય તો તે સુધરી શકતો નથી, ઉત્તરોત્તર વધતો જાય છે.

આપણા સમાજ બધિયાગ સમાજ છે એક તો આંતરિક હજારો દાયદાઓથી બધાયલો છે, ત્યાં પછી બીજી અશ્વેત્તેના દાયદાનાં પણ નકારના બધનો બધી બાજુથી જરૂરવાનાં છે સમાજમા સુધારો કરવાનો સ્વદેશી ગમને આભાવિક અધિગર હતો અને પહેલાના વખતમા તેઓ તે કામ કરતા હતા પરંતુ અનધિકારી અશ્વેત્તેએ આપણા સમાજને જે સ્થિતિમા દતો તે ને તે સ્થિતિમા મજબૂત રીતે બાધી ગણ્યો છે તેમજો ચોતે પણ કાઈ નવા નિયમો પ્રચલિત કરવાની દિશત કરી નથી, અને બદારથી પણ કાઈ નવા નિયમને દાખલ થતા દીધા નથી શુ પ્રિધિપૂર્વકનું અને શુ નહિ, એ તેમજો આખા મીચીને નક્કી કરી આપ્યું છે હવે સમાજની કાઈ પણ સચેતન આભાવિક સક્રિય સહેનાઈથી કાઈ પણ પ્રકારનો ફરકાર કરી શકતી નથી.

આવા બધિયાગ સમાજમા જો લોભચારને માનવો પડે તો તો એકાદ જૂત દેનતાની પૂજા કરરી પડ્યા જેવું થાય તે તો માત્ર એક નિશ્ચય નિશ્ચેષ્ટ જરૂર દાર્શનિકર છે તે કસો રિચાગ મગતો નથી, અનુભવ મગતો નથી અમયનુ પરિવર્તન સમજી શકતો નથી તેનામા તો કાબી કે જમણી બાજુ દાવવાની જે રમિત નથી આખી હનજાગી પ્રજા, તેના બધા ભાગ ઉપાસકો જો તેની આમન પડીતે પડે પણ પોતાનું મગજ ત્રાજી જોલ્વે, તો પણ તે સ્વાધ્ય-માર્ગ તરફ સહેજ પણ આગળી ચીધી શકે એમ નથી.

જેઓ સાચામાંથી આજ્ઞાઓ લેગી કરી કરીને લોભચારને આજ્ઞાત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેઓ શુ કરે છે ? તેઓ મગનાને મારવા માગે છે જેને કશી વેદનાયકિત જ નથી તેના પ્રત્યે અસ્પ્રયોગ કરે છે, જે માધ છે, તેની આગળ દીવો ધરે છે અસ્ત્ર બોધું પડે છે, દીપ સિખાનો પ્રગટ થયા જાય છે.

તેમણે બીજી એક વસ્તુ જાણુરી જોઈએ શાસ્ત્ર પણ બીજી કાઈ મમયના લોભચાગ જ છે તેઓ બીજી સમયના લોકાચાગને પોતાના પક્ષમાં લઈ વર્તમાનકાળના લોભચાગ પર આક્રમણ કરવા માગે કે તેઓ એમ કહેવા માગે છે કે બહુ પ્રાચીન કાળમાં સમુદ્રયાત્રા કરવામાં કોનો નાધો નહોતો વર્તમાન લોભચાગ કહે છે કે ત્યાં નહિ હોય, આજે છે, એનો કોનો જવાબ નથી

આ તો એક શરૂને નસાડવાને માટે બીજી શરૂને બોલાવવા જેવું કે મોગનના હાથમાંથી નચરારને માટે પદાણના હાથમાં જત સોપવા જેવું છે જેનામાં પોતાનામાં લગાડે સક્તિ હોય, તે આવી જોખમભરી ગમત ગમે નહિ

શુ આપણામાં પોતામાં કશી સક્તિ નથી ? આપણા સમાજમાં કશો દોષ પેગે, જો તેનો કાઈ પણ નિયમ આપણી આખી પ્રજાની ઉત્તતિના માર્ગમાં આડખીલીફ પોતાનું પાપાણુ—મસ્ત જીવુ પ્રે, તો તેને દૂર કરવા માટે શુ આપણે એ શોધવું પડશે કે બહુ પ્રાચીન કાળમાં તેનો કોનો વિધિનિરોધ હતો કે નહિ ? મદ્ય દૈન્યોગે મગી ગયો, તો ઘોડા વિનસ સુધી દેશમાં પડિત પડિત વચ્ચે અને શાસ્ત્ર શાસ્ત્ર વચ્ચે બારે માગમારી ચાનનાની,—અને જો દૈન્યોગે અનુચાર નિસર્ગનાજી કાઈ અગ્રુ વચન ન મળ્યું તો આપણે શુ ગોટના બધા નિરુપાય છીએ કે અમાજની બધી જીણપો, મધા દોષો શિશાધાર્પ કરીને વણા મીએ, તેને પવિત્ર મીને તેની પૂજા મીએ ? દોષ પણ પ્રાચીન હોવાથી શુ પૂજ્ય બની જાય છે ?

આપણે શુ પોતાની મર્ત્યાલુદ્ધિને જોડે માથું જીવુ મીને દહી ન સફાએ કે પહેલા શુ દહુ અને અત્પાર શુ છે, એ અમે જાણવા માગતા નથી સમાજના જે દોષ દશે તે દૂર કરીશુ જે મગન હશે તેને આવાહન કરીને લાવીશુ ? આપણા શુભાશુભ વિવેચનને હાથપગ મપી નાખી પાગળ બનાવી રાખી મકીએ, અને

પણી એમાં મોટો જરૂરી પ્રમથ આ-યો તો પત્રી દેશને બાજ આપત, એમાં જૂના અનિદને દુર કરવું હોય તો, અમત્ત પુગાણ મહિતા આગમ નિગમમાંથી વચનખડ મોધી ચોધીને ગાડા થઈ જાઓ— સમાજના દિનાદિન સાથે પ્રૌઢ માણસો આવી ગમત ગમે એવું બીજા કોઈ દેશમાં હ ખરું કે ?

આપણી ધર્મશુદ્ધિને સિંદાસનમ્યુત કરીને, જે લોભચાગનો તેને સ્થાને અભિરેક કર્યો છે, તે વગી એવો મૂઢ અને અધ છે કે તેને પોતાના નિયમોમાં પણ તગતિ જનનતા આપડતું નથી કેટલાય હિંદુઓ પરનોના જલાજમા જેસીને ઓગિસા, મદ્રાસ, લગ ફરી આવે છે, તેમની જાતને વિશે કરો પ્રશ્ન જોવો થતો નથી, અને આ બાણુ સમુદાયના વિધિસચન નથી એમ ક્હીને લોભસમાજ દોઢા ફરી મૂકે છે દેશમાં હજારો માણસો યવનનું અને અખાલ અત ખાઈને મોટા થાય છે, ખુત્તી રીને પરને તૈયાગ કરેતો દારૂ પીએ છે, કાઈ તે તગડ નજર સુદા ગતું નથી, પરંતુ વિનાશન જ્યાથી ગમેને અનાચાર દાય એની બીજા લાગે છે । પણ દક્ષીન કરવી નકામી જેને આખ હ તેને આ બધો વસ્તુ આખમાં આગળી લાનીને બનાવવાની જરૂર નથી પરંતુ લોભચાર નામે મહામય જડપૂતવાના મત્તમની અદર મઈ મગજ તો છે નહિ, તે તો માત્ર એક નિશ્ચયપાણુપાત્ર કે મગડાને ખિનગવનાને માટે લોકો દાડીને ચીનરીને ખેતરમાં જોતી કરી મૂકે છે, તે જ પ્રમાણે લોભચાર પણ ચીતરેલો આડિયો છે જે તેની જડતા જાણે છે તે તેની ઘૂણા મે છે, જે તેનાથી ડર છે તેની કર્તવ્યશુદ્ધિ લોપ પામે કે

આજમાન અનેક પુસ્તકોમાં અને પત્રોમાં આપણા ચાલુ લોકોચાગની અસંગતતાઓ બતાવવામાં આવે છે કહેવામાં આવે છે કે એક બાણુ આપણે ફરજિયાતપણે અથવા આધજ્ઞા થઈને કેટલાય અનાચાર કરીએ છીએ, અને બીજા બાણુ, સામાન્ય આચાર વિચારમાં કેટલી નથી મદમઈ ગાળીએ છીએ । પણ આ ચન્દો કોને કહેવામાં

આવે છે તેનો જવાબે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે દસધું આવે છે ! જાણકા રમકડાં આવે પણ આ જ પ્રમાણે વાત કરે છેઃ કાળ કહે છે કે લોકાચાર દલીલ અથવા ગાઢ માનીને આવે છે ? તે પોતે પણ આવો મદા અપગ્રાધ કબૂલ કરતો નથી. તો પછી તેની સાથે દલીલ શા માટે કરવી ?

સમાજમાં જે કાંઈ ફેરફાર થયા છે, તે દલીલ વગરજ થયા છે. ગુરુ ગોવિન્દે, ચેત-ચે જ્યારે આ જાતિની જ છુરથી જ કડાવવા દેશમાં જનિભેદને અદેજ શિથિલ બનાવ્યો ત્યારે તે દલીલને જોડે નહોતો બનાવ્યો. આદિત્વને જોડેજ બનાવ્યો હતો.

આપણે જો એનો અભિગ્રાવ હોય કે સમુદ્રયાત્રામાં વાત છે, મનુના જે નિષેધ વગર કાળે ભાગતવાસીઓને સદાને માટે કેવળ પૃથ્વીના એક ભાગમાં જ બાધી ગણવા માગે છે, તે કેન્ની સગ મિત્રકુલ અન્યાયી અને અનિષ્ટકાંક છે, દેશવિદેશમાં જઈને જ્ઞાન સપાવન કરવામાંથી અને ઉત્તમ પ્રાપ્ત કરવામાંથી કાંઈ પણ પ્રાચીન વિધિ અમને વચિત કરી મકે એમ નથી, જેમણે અમને આ સમુદ્ર વેષિત પૃથ્વીમાં ગોકત્યા છે, તેમણે અમને આખી પૃથ્વીમાં ફરવાનો અધિકાર આપ્યો છે, તો આપણે બીજું કંઈ સાબળવા માગતા નથી, કાંઈ પણ મ્લેકનો દુકટો આપણને ક નહિ દેખાડી નકે, કાંઈ પણ લોકાચાર આપણને નિષેધ નહિ કરી શકે.

બધ વૃદ્ધો પણ છે. કાંઈ તાત્ત્વ અને લોકાચારનું મોં જોઈને ખેસી નથી રહ્યું. જગજ્ઞમાંથી ■ તાનેના ટાળેટાળા સમુદ્ર પાર જાય છે, અને ક્ષીણુજ્જ સમાજ તેની સામે કશા પગલાં લઈ શકતો નથી. સમાજનું પ્રધાનગ્જ નીતિઅજ જ્યારે આ'યુ ગયું છે, ત્યારે તેનાથી વધુ વખત કાંઈ કરવાનું નથી જે સમાજ મિથ્યાને, કપટને માફ કરે છે, અર્ધછપા અનાચાર પ્રત્યે જાણી જોઈને આજ મિથ્યામણાં કરે છે, જેના નિયમમાં કાંઈ નૈતિક કારણ, કાંઈ તાર્કિક સગતતા

નથી, તે તદ્દન દુર્ણ જાણ સમાજની બંધી માન્યતા જો દૃઢ હોત, જો તે અખંડ માન્યતા પ્રમાણે તે પોતાના બધા કાર્યો નિયમિત કરતો હોત, તો તેનું ઉચ્ચધન કરતું ખૂબ મુરકેય રહી પડત

જેઓ શુભ જીવિ ઉપર આધાર ગણ્યા વગર શાસ્ત્રને નામે સમુદ્રયાત્રા કર્યા માગે છે, તેઓ નળજા છે કાગળ, તેમના પક્ષમાં કોઈ ફક્ત નથી, સમાજ શાસ્ત્ર પ્રમાણે ચાલતો નથી.

બીજી વાત એ કે લોકાચાર સમુદ્રયાત્રાનો નિરોધ કરે છે તેનો એક અર્થ હોય કે હિંદુ સમાજના ધણા નિયમો વચ્ચે પગપગ ચાલ સબધ હોય છે એક તોડવા જતા બીજો એમદ પણ વૂઠી જાય છે રીતસર સીશિક્ષણ જો ચાલુ કરવું હોય તો બાળકઓ કાઢી નાખવા જોઈએ બાળકઓ જાય એટલે કમે કમે ઇચ્છાવગ દાખલ થાય જ ઇચ્છાવગ દાખલ કરવો હોય તો સમાજમાં ધણા ફરફાર અવસ્ય જાની થઈ પડે અને જાતિભેદના મૂળ ધીમે ધીમે છૂર્ણ થઈ જાય પગલુ એટલા માટે આજે સીશિક્ષણ કોણ બધે દરી રાકે.

અમુક યોગગીને વિદેશ જવું એ પણ આપણા વર્તમાન સમાજના રક્ષણને માટે સંપૂર્ણ અનુકૂળ નથી. આપણા સમાજમાં કોઈ પણ પ્રકારની અવતરતાને ષો અવકાશ નથી આપણે નિષ્કૃષ્ટ, નિષ્કવ, આધ્યાત્મિક સમાજના અધારા પૂવામાં એક જ દસામાં પડી રહેવું એ જ લોકમાન્યની આજ્ઞા છે મૃત્યુના જેની શાન ચિત્તિ બીજી એકે નથી તે અગાધ શક્તિ પામવાને ખાતર બને એટલો આપણી જીવનગમિતો લોપ કરવામાં આ મો છે એક આખી મદાન જાતિને સંપૂર્ણપણે નિષ્કૃષ્ટ અને નિર્જીવ દરી નાખવા માટે જોઈતી તૈયારી કરવી નથી પડી કાગળ મનુષ્યત્વની અદર એક અમર જીવનનું બીજ મૂકવું છે તેને જો કોઈ પણ હિંદુમાંથી સહેજ પણ અવન મુર્ચ્છામય અને વૃદ્ધિધારા મળે તો તરત જ તે અકુરિત પલ્પવિત વિપ્લવિત થઈ જવાનો પ્રયત્ન કરે છે એ બીકે આપણા હિંદુસમાજે કપાય કરું હિંદુ ગણ્યું નથી

સમુદ્ર ઝોળંગીને નવા દેશમાં, નવી સંસ્કૃતિના નવા નવા આદર્શો જોઈને આપણા મનના વિચારના બંધનો મુક્ત થઈ જાય એમાં શક નથી. જે બધા નિયમો આપણે વિના સંશયે જન્મ્યા ત્યારથી પાળતા આવ્યા છીએ, કદી કારણ પૂછવાનું જે સૂઝતું નથી, તેને વિશે જાતજાતની દલીલો અને તર્કો અને મંદિરો પેદા થવાના. એ માનસિક આદિલન જ હિંદુસમાજને માટે સૌથી વધુ આશંકાતું કારણ છે. બાજ રીતે એવજનો સંસર્ગ કરવો અથવા સમુદ્ર ઝોળંગીને એમાં તો કશું જ નથી, પરંતુ અંતરમાં પેલા સ્વતંત્ર મનુષ્યત્વનો સંચાર થાય એ જ ખરેખર લોકાચાર વિરુદ્ધ છે !

પરંતુ હાય ! આપણે સમુદ્ર ન ઝોળંગીએ તો પણ મનુની સંદિતા અન્ય જાતિઓને સમુદ્ર ઝોળંગી અટકાવી રાખી નથી. નવીન જ્ઞાન, નવીન આદર્શ, નવીન સદેહ, નવીન શ્રદ્ધા જહાજોમાં ચઢી ચઢીને આ દેશમાં આવી પહોંચે છે. આપણી સહઆતમાં જ ભૂખ થયેલી છે. સમાજનાં રક્ષણ વિશે જો આપણને આટલી બધી ખીતિ હતી, આટલી બધી મિત્રતા હતી, તો સહઆતમાં અંગ્રેજ કેળવણીથી જ આપણે આપણી જાતનું જાતનપૂર્વક રક્ષણ કરવું જોઈતું હતું. પર્વતને જો મદમદની પાસે જવાની ના પાડે તો મદમદ પર્વતની પાસે આવશે, એવું શું કરશો ? આપણે લાંબે ઇંગ્લેન્ડ ન ગયા, પણ અંગ્રેજ કેળવણી આપણે ઘેર ઘેર આવીને પેસતી જાય છે. એણે જ બંધને લાંગી નાખ્યો છે. આજે આટઆટલી વાહ્યાતુરી, આટઆટલી શાસ્ત્રની શોધની ધમાલ શરૂ થઈ છે, તેની, મૂળમાં જ જો આઘાત ન થયો હોત તો, કશી જરૂર પડવાની નહોતી.

પરંતુ મૂઠ લોકાચાર એવો અધ અથવા એવો કપડી હોય છે કે તેના તરફ એની નજર જ જતી નથી. ભારે મોટા પવિત્ર હિન્દુ પણ નાનપણથી પોતાના પુત્રને અંગ્રેજ લાણીને છે. એટલું જ નહિ, માતૃભાષાના શિક્ષણની સૂચના આવે છે ત્યારે સ્પર્દેશના લોકો જ તેનો પ્રધાનપણે વિશેષ કરે છે.

કાગ્નુની ક્યાં વગર પેટ ભગતું નથી પરીક્ષા તો પસાર કરવી જ પડવાની. પાસ ન થાય તો નોકરી તો ચૂનાઈ ગઈ, લગ્ન કરનાં પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યાં છે અગ્રેજી ભણતરનું માન દેશના આપામર સાધારણ લોકોમાં એવું જડ થાલીને બેઠું છે.

પણ એ તે કેવી જૂલ, કેવી દુગણા! અગ્રેજી ભણતર કેવળ કાગ્નુનીમાં જોટલી મદદ કરશે, તેટલી જ આપણે લઈશું બાકીનું બધું આપણા અતરંગ દાખલ નહિ થવા પામે, એવું તે કદી બનતું હશે. દીપસિખા કેવળ પ્રકાશ આપે છે એમ નથી, તે વાટને પણ બાળે છે, તેને પણ ખસાસ કરે છે અગ્રેજી ભણતર કેવળ મોટી મોટી નોકરી આપે છે, એમ નથી, આપણા લોકશાસ્ત્રના ચાલના આવેના સૂત્રોને પામ્યું પગે પગે બાગી નાખે છે.

હવે જ્યાં સુધી આ ભણતર ચૂંપશે અને એના ઉપર આપણી આશ્રિધાનો આધાર રહેશે, ત્યાં સુધી જોને જોટલી દલીલ કરવી હોય એટલી ક્યાં કરે, શાસ્ત્ર મૂલભાષામાં ગમે એટલા નિરોધ અને જલ્લ બતાવ્યા કરે, બગાડોડો સમુદ્ર ઓળંગવાના, પૃથ્વીના બધા ઉત્તરિ પથના પ્રવાસીઓનો સાથ કરી એકત્ર થઈને વાત કરવાનો પ્રાણપણે પ્રયત્ન કરવાનો.

નૂતન અને પુરાતન

આપણે પુરાતન ભાગતનાસીએ છીએ, ખૂન પ્રાચીન, ખૂન
 રાત ૨ વાગીસાગ માગ પોતામા આપણી આ વતિગત પ્રમાડ
 પ્રાચીનતા અનુભવુ છુ ત્યારે ખ્યાનપૂર્વક અતઃમા નિરીક્ષણ કરુ
 છુ, ત્યારે જોઈ છુ કે ત્યા કેવળ ચિંતન અને વિશ્રામ અને વૈગમ્ય
 રહેલા કે જાણે અતઃમા અને બહાર એક સુદીર્ઘ છુટી વિન્ટરેલી
 છે જાણે જગતના પરોઢમા આપણે કચેરીના કામ પતાવી આવ્યા
 છીએ એટલે આ બગતા બપોરે ત્યારે બીજા બધા કામમા લાગેલા
 છે ત્યારે આપણે બાગણા બધ કરીને નિગિન્ત મને વિશ્રામ કરીએ
 છીએ, આપણે આપણે પૂરે પગાઝ ચૂકની લઈ નોખરીનુ રાજનામુ
 આપી પેન્શન ઉપર સસાર ચાલીએ છીએ ખાસ સુખમા
 રહીએ છીએ

એવામા એકાએક માલમ પડવુ કે ચિત્તિ બદલાઈ ગઈ કે
 લામા કાગનુ જે વલ્લભ મળ્યુ હતુ તેનો સારો દસ્તાવેજ દેખાડી ન
 સક્યા એને નવા મળના અમનમા તે જમ થઈ ગયુ કે એકાએક
 આપણે ગરીમ થઈ ગયા છીએ દુનિયાના ખેડૂતો જે પ્રમાણે પૈતરુ

દરે છે અને મહેમુલ ભરે છે તે જ પ્રમાણે આપણને પણ કરવું પડશે. પુગળી ચળિને અચાનક નવીન પ્રવલ સદ કરવો પડ્યો છે.

માટે હવે ચિંતન રહેવા દો, સિદ્ધાન્ત રહેવા દો, ધર્મખૂળાનો ત્યાગ કરો, વ્યાખ્યાન, ન્યાયશાસ્ત્ર, દ્રુતિ, રમતિ અને નિત્યનૈમિત્તિક ગાદીસ્થ કર્મોમાં પડી ગયેલો એ દરે નદિ ચાને, હંકળ માળીના દેહમાં ભાંગો, પૃથ્વીને ફગાવે જનાવો અને નવ-માનવ-ચરણનું મહેમુલ ચૂકવો, યોનેજમા ભણો, હોટેલમાં ખાઓ અને ગોદાવરીમાં નોંધી મરો.

દા.વ, ભાગ્યવર્તના ફોટની દીવાલ ભાગી નાખીને આ ખુલ્લા વિશાળ મર્મહત્તમાં આપણને ફાળે આણીને ઊભા કર્યો. આપણે ચારે કોર માનવિક બાધ નાખીને કાગલોને રાડી દઈ, મધુ પોતાના મનને ફાવે એ રીતે ગોળીને બેઠા દના અચન પગિર્તન ભાગ્યવર્તની મદાર સમુદ્રની પેઠે ગત દિવસ ગત્યો કરવું હતું, આપણે અદ્ય સ્થિતિમાં પ્રતિષ્ઠિત યદને મતિચીર નિષ્પિલ સસારનું અગ્નિતત્વ બૂલીને બેઠા દના એવામાં ફાળુ બળેલા પાંડિ વાટે ચિત્તચલાત માનવ પ્રવાહે આપણામાં પ્રવેશ કરીને બધું ધૂનધાણી કરી નાખ્યું. પુગલનમાં નવીન બેગચીને, વિશ્વાસમાં સશમ નાવીને, સતોષમાં ફુગાણનું કુખ નાખીને મધુ ઊધુચતુ કરી નાખ્યું.

ધારો કે આપણી ચારે દિશાએ દિશાદિ અને સમુદ્રદશ વનારે દુર્ગમ હોત તો માથુસોના એક સમુદ્રને એક અચાત ઓકાન પગિ-ચિતિમાં સ્થિત રાત ભાવે એ પ્રકારની ઐકચિત પગિપૂર્ણતા મેળવવાની તક મળત દુનિયાના ખમર તેમને જાણી મળત નહિ, અને બુઝાળ વિશે તેમની ધાગણા નિનકુલ અપૂરી હોત માત્ર તેમના ઠાન્વ, તેમની સમાજ-વ્યવસ્થા, તેઓના ધર્મશાસ્ત્ર તેમના દર્શન અને લલચાન અપૂર્વ શોભા, સુષમા અને મંપૂર્ણતા પામત, તેઓ પૃથ્વી સિંચાવના કાઈ નાના અદમાં વાસ કરતા હોય એમ લાગત, તેઓનો ઇતિહાસ, તેઓનું જ્ઞાન વિજ્ઞાન, સુખ મંપદ તેઓમાં જ

મર્ણાદિત રહેત. સમુદ્રનો એક ભાગ કાળક્રમે માટીના થયો. ઇધાર્થ જઈને જેમ એક એકાંત, શાંતિમય, મુંદર, સરોવર બને છે, તે કેવળ નિસ્તરંગ ભાવે પ્રભાત સંધ્યાની ત્રિચિત્ર વર્ણુભાષાથી પ્રદીપ્ત બની જાય છે, અને અંધકાર રાત્રે શાંત નક્ષત્રના તેજમાં રત્નમિત્ર ભાવે ચિર રહસ્યના ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહે છે.

કાળના મેગધાન પ્રવાહમાં, પરિવર્તન-ક્રોધાદલના દંડસ્થગમાં, પ્રકૃતિની હ્રસ્વરો શક્તિઓની રણુ રંગમિત્રની વચમાં સંકુલ્પ થયાથી એક પ્રકારની ખૂબ સખત કેળવણી અને સંસ્કૃતિ મળે છે, એ આત્મ છે ખડું, પેણુ નિર્જનના, નિસ્તબ્ધના, અને મલીરતામાં ઊતરીને કોઈ પણ રત્ન મેળવી શકાતાં નથી એવું ક્ષી રીતે કહેવું.

આ મધાતા મેસાર સમુદ્રની વચમાં એ નિસ્તબ્ધનાની તક કોઈ પણ જાતિને મળતી નથી; કેવળ ભારતવર્ષને જ દેવયોગે આખી પૃથ્વીમાં એ વિચ્છિન્નતા મળી હતી અને તેણે જ અતલરૂપમાં અવગાહન કર્યું હતું, એમ લાગે છે. જગત જેમ અસીમ છે, તેમ માનવનો આત્મા પણ અસીમ છે, જેમણે તે અનાવિધ્યૂત અંતર્દેશના રસ્તાની શોધ કરી હતી તેઓને કોઈ નવું સત્ય, અને કોઈ નવો આનંદ મળ્યો નહોતો, એમ કહેવું એ નદન અચ્છાણના જેવી વાત છે.

ભારતવર્ષ ત્યારે એક બધ બારણાવાળા નિર્જન રહસ્યમય પ્રયોગધર જેવો હતો—તેમાં એક અપૂર્વ માનસિક મંસ્કૃતિની છપી કમણી ચાલતી હતી. યુરોપના મધ્યયુગમાં જેમ કીમિયાગરો છપાં સરમાં ભરાઈને જાત જાતનાં અદ્ભુત વસ્તુ તરો લઈને ચિરજીવન-રસ (Elixir of Life) આપે—હવાત શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, તે જ પ્રમાણે આપણા જ્ઞાનીઓએ સાવચેતીપૂર્વક આધ્યાત્મિક અમરતા પામવાના ઉપાયની શોધ કરી હતી. તેમણે એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો કે “ચેન્નહ નામ્તા સ્યમ્ કિમિદ સેન કુર્યામ્.” “જેનાથી હું અમૃત ન થઈ શકું તેને લઈને મારે કરવાનું શું?”

અને અત્યંત દુ સાધ્ય ઉપાય વડે અંતર્યા તે અમૃત રસની માધર્મ મહત્વા દતા

તેમથી શ યર્થ સક્ત કાને ખનર છે. આજીમીમાંથી જેમ દમિટ્ટી જામી તેમ તેમની તે તપશ્ચામથી માનવાની દીપ એક નિગૂ નરન શક્તિની ગોમ યર્થ સક્ત તે આજે કાણ કદી રહે.

પરંતુ એકાએક આજીમી બાંધીને બહારના દુર્દાન બેટા ભારત-વર્ષની ને પવિત્ર પ્રયોગસાગામ્ય બાજબરીએ દાખલ થયા અને તે શોધનું પશિષ્ણમ દગ જવાની આગમ અલગમનુ જા રહી મધુ આજની નવી દુરંત મંદુતિમા એ પ્રયોગને જોઈએ એવી શાનિ અને કુરસા કદી મગશે કે કેમ, કાને ખનર છે

પૃથ્વીના લેણાએ તે પ્રયોગસાગામ્ય પેરીને સુ જોયુ. એક દર્શન તપશ્ચી, તેને વસ્ત્ર નથી, બૂજુ નથી, પૃથ્વીના ઇતિહાસની ખબર નથી તે જે વસ્ત્ર મ્હેવા માગે કે તેને માટે દુરંત કાર્થ પ્રતીતિ-મમ્મ જાપા નથી, પ્રત્યક્ષમમ્મ પ્રમાણ નથી, આયત્તમમ્મ પશિષ્ણમ નથી

માટે હે જલ હે ચિરાગુર, હે ઉત્તસીન, તુ જીક, પોનિદિમ્મન એજિરેશન—ગાજીય અગવગ—કર અથવા દિવસે પચારીમા પકયા પકયા પોતાના પુગતન ધોરનમળના પ્રતાપની ધોણણા મીને દર્શન અસ્થિ આજીલન કર, જો કે જોથી તારી લગમનુ નિવારણ માય છે કે નહિ

પણ મારુ મન એ માટે તૈવાર થનુ નથી કેવળ માન જાપાના કાગળના શઠ અડાનીને આ દુસ્તાર મેસાર સ્મુડમા સફરે અડવાની મારી દિમત ચાનતી નથી જ્યારે મદ મદ અનુકૂલ પવન વાય કે ત્યારે આ કાગળનો શઠ ગર્વથી કુનાઈ જાય છે એ ખરું પણ એકાએક સમુદ્રમાંથી વાવાઝોડ આવશે અને દુર્જન દલ શતધા છિન્ન વિનિઠા યર્થ જશે

એવું જો હોત—કે પાસે જ ક્યાક ઉગતિ નામનુ પાકુ ૫૨૨

હોત, ત્યાં ગમે તે ઉપાયે પહોંચી ગયા એટલે પછી બામ્બી અને પૂરી, દીવતામ્ અને બુબ્બતામ્, તો તો કદાચ એક વખતે સમય જોઈને આશરનાં ચિદ્નો જોઈને અસંત ચતુરાઈથી પાર થઈ જવાનો પ્રયત્ન કરી જોત, પણ આપણને ત્યારે ખબર છે કે ઉત્તરિને પથે તો મુસાફરીનો અંત નથી; ક્યાંય હોડી બાંધીને ઊઘવાનું ઢેકાણું નથી, જોયે કેવળ ધુવનો તારો ચમકી રહ્યો છે અને સામે કેવળ તટલીન સમુદ્ર છે; વાયુ ધણી વાર પ્રતિકૂલ હોય છે અને તરંગો હમેશાં જ પ્રબલ હોય છે, ત્યારે શું આખો વખત ખેડાં ખેડાં કુદસકેય કાગળની હોડીઓ બનાવ્યા કરવાનું મન સાચ ખરું?

આમ છતાં હોડી તરાવવાની ઇચ્છા તો છે. ત્યારે જોઈએ છીએ કે માનવપ્રવાહ ચાલ્યો જાય છે; ચારે દિગ્ગત વિચિત્ર કર્મોક્ત, ઉદ્ધામ વેગ, પ્રબળ ગતિ, અવિશ્રામ કર્મ ચાલ્યા જ કરે છે, ત્યારે મારું પણ મન નાચી ઊઠે છે; ત્યારે એવી ઇચ્છા થાય છે કે બાલુ વરસનાં ગૃહબંધન તોડી નાખીને એકજમ બહાર નીકળી પડું, પરંતુ ત્યાર પછી તરત જ ખાલી હાથ બાણી જોઈ જોઈને વિચાર કરું છું કે બાલુ ક્યાં છે? હૃદયમાં તે અસીમ આશા, ધ્રુવનમાં તે અશ્રાન્ત બળ, શ્રદ્ધાનો તે અપ્રતિહત પ્રભાવ ક્યાં છે? તો તો પૃથ્વીને ખૂંજે આ અજાતવાસ જ સારો, આ ક્ષુદ્ર મંતોપ અને નિર્હવ શાંતિ જ આપણો લાભ છે.

ત્યારે ખેડાં ખેડાં મનને એવું કહીને સમજાવું છું કે આપણે મંત્ર બનાવી શકતા નથી, જગનનાં બધાં નિઝૂદ રહસ્યો સોધી શકી શકતા નથી, પરંતુ પ્રેમ વરસાવી શકીએ છીએ, ક્ષમા કરી શકીએ છીએ અને એક-બીજાને ખાતર જગ્યા કરી આપી શકીએ છીએ. દુઃસાધ્ય દુઃશરા સેવીને ઘાંધા થઈને ફરવાની શી જરૂર છે! બસે ને એક ખૂંજે પડી રહ્યા, બસે ને ટાઈમ્સના જગજગદેર કરનાર પાનામાં આપણું નામ ન આવ્યું.

પગ દુખ છે, ઘણું છે, મળિયાના અભ્યાસ છે, નમ્મગને નમીને અપમાન છે, ખૂબીમાં મેમીને, માત્ર ધર્મ અને આનંદ સત્તા હોવાથી એનો સી રીતે પ્રતિભા કરીશું ?

હાથ એજ તો ભાગતાર્થનું દુઃખ દુખ છે આપણે કોની સાથે સુદ્ધ મરીશું ? હશે માનવપ્રકૃતિની ચિંતન નિહતાની સાથે, ઇશુ ખ્રિસ્તની પરિવ્રજાના જે અનુરૂપ કારિત્યને આજે પણ કોમળ ખનારી સમી નથી તેજ પાપાલુની સાથે ? પ્રવચના દ્વેષા નિર્બંધતાની પ્રત્યે નિર્ભય હોય છે, આપણે એ આશિષ પણ પ્રકૃતિને શી રીતે છતવાના હતા ? મળા ભરીને ? અગ્રણ્ય કરીને ? આજે થોડી બીજ પામીને અને મને થોડો માત્ર ખાઈને ? એ મ્હી મને જ નહિ.

ત્યારે પ્રવચના જેવા પ્રવચ થઈને ? તે થઈ શકે ખરું પણ ત્યારે નિચાઈ કરીને ભોઈએ છીએ ? મુશ્કેલી કેટલું પ્રવચ છે, કેટલેકે મળ પ્રવચ છે, ત્યારે એ દુર્ધન સમિતિને એવા તનમનથી સર્વતોભાવે અનુભવીને ભોઈએ છીએ, ત્યારે પગી મરી આસા બધાય છે ખરી ? ત્યારે એમ થાય છે કે આવો ભાઈ આપણે સહિષ્ણુ થઈને ગીએ, પ્રેમ મરીએ અને લાગુ કરીએ પૃથ્વીમા જે કાઈ માર્ગ કરીએ તે સાચેસાચ જ મરીએ, દોષ ન કરીએ અશક્તિની સુખ્ય આકૃત એ છે કે તે મહાન કાર્ય કરી શકી નથી એટલે દોષ પાપ અને ક્રોધક્રોધ સમજો છે તેને ખમ નથી હોતી કે મનુષ્યત્વ મેળવવા માટે તો મહાન મિથ્યા કરતા નાનું સત્ય પુષ્કળ વધારે મનુષ્યના હોય ?

પણ ઉપદેશ દેવાનો માર્ગ અવિરોધ નથી સાચી વિધિ શી છે તે ભેવાનો જ દુઃખ પ્રવચન મુદ્ધુ એમ મના માટે પુગતન વેદ પુગલુ સહિતા ઉધાડી ખેસીને પોતાને મનમગ્નતા મોક્ષ ભેગા કરી એક મનુષ્યનિ મળ રચવો પડે એમ નથી, અથવા બીજી ભતિની પ્રકૃતિ અને ઇતિહાસની સાથે મનુષ્યનાની મદતથી પોતાને વિલીન

કરી દઈને આપણી નવી કેળવણીના નેજા પાયા ઉપર પ્રકાંડ ફગરાનો કિસ્સો રચવાની જરૂર પડે એમ પણ નથી; એટલું જોવું પડે કે અત્યારે આપણે ક્યાં છીએ. આપણે ત્યાં વગીએ છીએ ત્યાં પૂર્વમાંથી જતકાળનાં અને પશ્ચિમમાંથી જાવિયનાં મુગજ્જ આવીને ખડાં થયાં છે, એ બનેને જ પૂરેપૂર્ણ આધારપાત્ર ન ગણતાં એક વાર આપણે જોઈએ તો ખરા કે આપણે ખરેખર કઈ જમિ ઉપર ઊભા છીએ.

આપણે એક અત્યંત જીર્ણ પ્રાચીન નગરમાં વસીએ છીએ; એટલું પ્રાચીન કે અહીંના ઇતિહાસ હુમપ્રાય થઈ ગયો છે; મનુષ્યના દન્તલિખિત અગ્રગ્નિદ્વો રોવાળથી દર્શાઈ ગયાં છે, એટલે એવો જમ થાય છે કે જાણે એ નગર માનવઈતિહાસની પારતુ છે, એ જાણે અનાદિ પ્રકૃતિની એક પ્રાચીન ગળધાની છે. માનવ પુરાત્તતની રેખા હુમ કરી દઈને પ્રકૃતિએ પોતાના સ્થામલ અક્ષરો એને સર્વાંગે વિચિત્ર આકારે સજાયા છે. અહીં દરબરો વર્ષોની વસા પોતાની અમુચિહરેખા મૂકી ગઈ છે અને દરબરો વર્ષની વસન્ત એની ભીંતોના પ્રત્યેક ઝિદ્રા પોતાના આયાગમનની તારીખ પીલે અક્ષરે અકિત કરી ગઈ છે એક દૃષ્ટિએ એને નગર કહી શકાય, એક દૃષ્ટિએ એને અરણ્ય કહી શકાય. અહીં કેવળ હાથ અને વિશ્રામ, ચિંતન અને વિવાદ વારસ કરી શકે છે અહીંના ઝિદિલમુખરિત અરણ્ય-મર્ષ-મા, અહીંની વિચિત્રલગી જટાભાગ્યન્ત રાખા પ્રસાખા અને રહસ્યમય પુરાતન હમાગતોની ભીંતો વચ્ચે, લાખ્ખો હાથ કાયામયી અને કાયા માયામયી દોય એવો જમ થાય છે. અહીંની આ સત્તાનત મલા જાપામાં અત્ય અને કટપના લાઈ બહેનની પેકે વચર વિરોધે આશ્રય લઈને ગલાં છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિનું વિશ્વકર્મા અને માનવની માનસિક રૂઢિ એ બનેએ પરસ્પર ગૂંથાઈ જઈને જુદા જુદા આકારની હાથકુજ રચી છે. અહીં બાળકો ગતદિવસ અમતો રમે છે, પણ તેમને ખબર નથી કે એ રમત છે, અને પ્રૌઢ માણ્ણો રાતદિવસ

ગ્રામ જુઓ કે, પણ માને કે કે તે કર્મ છે જગતનો બધોગતો તડો
 જિંદોમાં થઈને પ્રવેશ કરીને ફેરા નાના માણેક જેવા દેખાય છે,
 પ્રત્યેક વાવાઝોડા સેકડો સાકડા શાખાસક્ટોમાં અથડાઈ અથડાઈને
 મૃદુ મર્મગતી પેકે શાન થઈ જાય તે અહીં જીવન અને મૃત્યુ સુખ
 અને દુઃખ, આગા અને નિગરાની સીમારખા બુમ જેવી થઈ ગઈ
 છે, અદૃશ્ય અને કર્મકાંડ, વૈગવ્ય અને અસારવાના માથેસાથ જ
 દોડતા રહ્યા છે આનંદસ્થ અને અનાનંદસ્થ, ધન અને માદીના
 પૂતળા, હિમમનનું કાંઈ જૂનકાગ અને હૃદયનિગમન જીવન્ત વર્તમાન
 સગ્ગેજ અમાદ પામે તે સાત્ત્વ ત્યા પડેલા છે તે પડેલા જ ગે
 છે, અને સાત્ત્વને ટાળી ધઈને ત્યા દમગે પ્રધાનગીના પ્રાચીન
 રાહડા બધાયા છે ત્યા પણ કાંઈ અસ લક્ષિતપૂર્વક હાથ અડાકતો
 નથી અથના અક્ષર અને અથળના હિંમે બને અહીં સમાન
 સમાનના શાસ્ત્ર વેખાય કે અહીંના પીંપળાએ ફાડી નાખેના બમ
 મગિમા દેરતા અને ઉપેરતા એકત આચર લઈને રિગજે છે

શુ અહીં તમાગ જગતબુદ્ધના મૈનસિમિત આપરાતુ રથાન
 છે ! અહીંના તૂટેલા પાયા શુ તમાગ યત્રો અને કાગખાના, તમારા
 અમિથસિન સદસમાહુ પોદાનવોના કાગગાઝ માધરાને યોગ્ય છે !
 તમાગ અચળ ઉલમના વેમથી એની પ્રાચીન હંટોને ભોપભેગી કરી
 શકશે ખરા પર ત્યા પછી પૃથ્વીની આ અતિ પ્રાચીન શમ્પાશાધી
 જતિ ક્યાં જઈને જાબી ગહેને આ નિબેદ નિમિત્ત મહા નગરાસ્થ
 ભાગી જતા દમરો મૃત વર્ષોના જે એક વૃદ્ધ ધર્મદૈત્ય અહીં સદા
 એકાતમા રસનો દતો તે પણ એકાએક નિગથ્થ થઈ પડશે

એમજે ધણા દિવસ થયા હદી પોતાને-દાઘે ધર બાધ્યા નથી,
 એ ૨૧ એમને છે જ નહિ, એનો એમના અત્યંત ચિનનરી ! પુરુષોને
 મહા ગર્વ કે તેઓ જે વાત મિમે લેખિતીપુન્ન આગ્રહાધન કરે
 છે તે વાત ખૂન સાચી છે, તેનો પ્રતિવાદ કરવાની ફાઈની તાકાત

નથી સાનેજ, અતિ પ્રચીન આદિપુરુષનું વાસસ્થાન એમને કહી
છાડવું પડ્યું નથી સમય ગયો તેમ તેમ સ્થિતિમા અને પતંગ
આયા, અનેક નરી સગરડ અગરડ પેદા થઈ, પરંતુ એ બધાને
ખેલી સઈ લઈને—મરેનિ ને છવનિ, અગરડને અને અગરડને
પ્રાણુપને તે પિતામહ-પ્રતિદિત એક જ પાયામા સામેવ કરનામાં
આયા છે અગરડની ખાતર એમણે કહી અપર્ધાલાવે પોતાને દાસે
નવું પણ આપ્યું હોય અથવા જૂનાની મગમત કરી હોય એવો આરોપ
એમના દુશ્મનોને મોટે પળ માલગરામા આરોપ નથી ન્યા
છાપગમા ઊંડ પડ્યું હોય ત્યા મેગકારીયા જોગેના કાઈ રડની
સાખાએ દદાચ છાયા પાડી દમે, ઘણા વખતથી અમે માગીના
ચે દદાચ ઊંડ પૂરી દીધુ દમે

આ વનવદમી વિદોણા ધન વનમા આ પુગવદમી વિદોણી ભમ
પુરીમા આપણે ધાનિયુ અને આદર પહેરીને અત્યંત મૃદુ મદ ભાવે
વિચારણુ મગીએ છીએ, આદાર પગી કિમિત નિદાનુ મેનન મરીએ
છીએ, છાયામા એસીને ગજ્જો મોમય મગીએ છીએ, જે કઈ
અમભનિન હોય અથવા સાસાગિ કામની બદાગનુ હોય તેને મૃદુ
માની લેરાનુ આપણને મમે છે, જે કઈ કામને ઉપયોગી હોય અને
નગરે દેખાય એવું હોય તેના પ્રત્યે મનનો અવિધામ કેમે કર્યો પૂરો
દુર થતો નથી, અને એમા પણ જે કાઈ મારો સહેજ પણ ચાચસ્ય
અતાવે તો આપણે બધા મળીને માથા ધુણાવીને મરીએ છીએ,
સમયત મર્દિતમ્

આવે વખતે તમે દયાથી એમણે આવીને અમારા જીર્ણ
પજગમા જે તણુ પ્રનમ જોદા મારીને મ્હો ઠો, "જોડો, જોડો, તમાગ
શનનગદમા અમારે ઓફિસ ખોલવી છે તમે જિલ્લા દત્તા એવે
કઈ આખી દુનિયા નહોતી જિલ્લી આજ સુધીમા જગતમા ઘણા
ફેરફાર થઈ ગયા છે જેનો ઘટ વાગે, અહારે પૃથ્વીનો અખાલ દાળ
છે, અત્યારે મમનો વખત છે "

એ સાંભળીને અમારામાંના કોઈ કોઈ હાંફીયા હાંફીયા બનીને જોડીને ક્યાં છે કામ, ક્યાં છે કામ કરતા થઈને ચારે ખૂણે ધાંધા થઈને ફરે છે અને એ દરમિયાન જ જેઓ કંઈક શ્રુતકાય છે, સ્ફિટ સ્વભાવના છે, તેઓ મોડ વાગીને કહે છે, ‘કાળુ છે ? કામની વાત કરે છે ? તે અમે ચું કામના માણસ નથી એમ તમારુ કહેવું છે ? એ તમારી જારે બૂલ છે ! ભાગતવર્ સિવાય કર્મગ્યાન બીજે ક્યાંય છે જ નહિ તમે જોના કેમ નથી, માનવ ઇતિહાસના પ્રથમ યુગમાં અહીં જ આર્યો અનાર્યોનું યુદ્ધ થયું હતું; અહીં જ ડેટકેટમાં રાજ્યો સ્થપાયાં હતાં, ડેટકેટલા નીતિધર્મોનો ઉદય થયો હતો, ડેટકેટલી સર્જિતઓના સમામ ખેવાયા હતા, એટલે માત્ર અમે જ કામના માણસો છીએ, અમને કહે કામ કરવાનું કહેશે નહિ જો તમને વિદ્યાસ નહિ આવતો હોય તો બપોરે એક કામ કરોને. તમારી તીક્ષ્ણ ઐતિહાસિક કોઠાગી લઈને ભાગતભૂમિના યુગયુગથી જતમેસા વિગ્ધૃતિના થરો ઉખાડીને જુઓ કે માનવસંસ્કૃતિના પાયામાં ક્યાં અભાગ હાથનાં ચિહ્નો પડેલા છે. અમે ત્યાં સુધી ફરી જરા જીધી લઈએ.’

આવી રીતે આપણામાંના કોઈ કોઈ અર્ધ અચેનન, ૪/૬, મુંડ, દાનિક ભાવે સહેજ ઊધડેલી, જીધથી લાલ બનેલી આખે આજસ ભર્યા અગ્રપ્ત રુદ્ધ દુકારથી જ્ઞાનના દિવસના અજ્ઞાના પ્રત્યે અવગા દર્શાવે છે, અને કોઈ કોઈ જોડી આત્મગજાનિ સાથે ગિયિસ-ગ્નાયુ અચેનન ઉદમતે વાગવાર આઘાત કરીને જગ્યાવાનો પ્રવલન કરે છે. અને જેઓ જતમત સ્વપ્ન મેવનાગ છે, જેઓ ચિંતન અને કર્મની વચ્ચે અચિર ચિત્તે ઝોલાં ખાય છે, જેઓ પુણતનની અર્ધતા જોઈ શકે છે અને નવીનની અપૂર્ણતા સમજી શકે છે, તે દતભગીઓ વાગવાર માથુ હલાવીને કહે છે—

હે નવીન લોકો, તમે જે નવી પ્રવૃત્તિ કમ્વાની શરૂઆત કરી દીધી છે, તેનો હજીયે અંત આવ્યો નથી, હજી તેમાં સાચું શું ને

ખોદું શુ એ નક્કી થયું નથી, માનવ અલ્લહની ચિરંતન સમગ્ર્યાઓમાંથી તો એકનો હજી નિર્ણય થયો નથી.

તમે ખૂબ જાણશું છે, ખૂબ મેળવ્યું છે, પણ સુખ પામ્યા છો શુ ? અને વિશ્વસ સાગને માયા કહીને બેધ છીએ અને તમે એને ક્ષુબ્ધ સસ કહીને વેતન કરી કરીને મરો છો, તે તમે શુ અમાગ કૃતા વધારે સુખી થયા છો ? તમે રોજ રોજ નવી નવી જરૂરિયાતો ઊભી કરી દરિદ્રોનું દારિદ્ર ઉત્તરોત્તર વધારો ડો, ધરના સ્વાસ્થ્યજનક આશ્રયમાંથી અવિશ્રામ કર્મની ઉત્તેજનામાં ખેંચી લઈ જાઓ છો, કર્મને જ સમગ્ર જીવનનો ગ્વામી બનાવી ઉન્માદને વિશ્રામને મ્યાને બેસાડ્યો છે, તમે ચોક્કસ જાણો છો કે તમારી ઉત્તરિ તમને ક્યાં લઈ જાય છે ?

અમે બરાબ જાણીએ છીએ કે અમે ક્યાં આવ્યા છીએ અને ધરના થોડી જરૂરિયાતો અને સ્નેહથી પરપુરની સાથે બધાઈને નિત્યનૈમિત્તિક કુદ નિકટ-કર્તવ્યો કર્યો જઈએ છીએ અમારી જે કઈ થોડી સુખ સપત્તિ છે તે ગરીબ તવગર, દુરના અને પામેનાં સગા સબંધીઓ, અતિથિ અનુચર અને બિશુકો બધા મળીને વહેગી લઈએ છીએ, મકલ એટલા માણસો મકલ એટલા સુખમાં જીવન વિતાવીએ છીએ, કાઈ કાઈને છોડવા માગતું નથી, અને જીવન સઆમના માર્ગો મળીને કાઈનેય ડોડી દેવાની ફરજ પડતી નથી.

લાગતર્યો સુખ માગ્યું નહોતું સતોષ માગેો હતો, અને તેણે તેની સર્વોત્ક્રાંતિ સર્વત્ર પ્રતિષ્ઠા કરી છે હવે તેને કશું કરવાનું રહ્યું નથી બસકે તે પોતાના વિશ્રામખંડમાં બેસીને તમારો ગાડો જીવનઉત્ક્રાંતિ સ્તોષને તમારી મનુષ્યના અતિમ પરિણામ મિત્ર મનમાં ને મનમાં સશય અનુભવી શકે એમ છે તેને એમ વાતરાનો સહય છે કે જતે હાડે આખરે તમારે જ્યારે એક નિસ ડામ બધ કરતું પડે ત્યારે શુ આમ ધારેથી આગ સ્વાલિહ રીતે આના વિશ્રામમાં

તમે ગિતરી સહ્યો ખરા? અમારી પેઠે આવું કામજ, આવું સાહસ્ય પરિણામ મેળવી શક્યો ખરા? ઉદ્દેશ્ય જેમ ક્રમે ક્રમે લક્ષ્યમાં નિરોધ થઈ જાય છે, ગરમ દિવસ જેમ સીંધથી પરિપૂર્ણ થઈને અપ્પાના અધકારમાં અવમાહન કરે છે, તેવી મધુર સમાપ્તિ પામી શક્યો ખરા કે? કે પછી યંત્ર જેમ એકાએક ખોટકાર્થ પડે છે, ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે પરાજ અને ગરમી ભેગી ઠરી કરીને અંતન જેમ એકાએક ફાટી જાય છે, એકજ પાટા ઉપર ચાલતી બે સાથ સામેથી આવતી માડીઓ પરસ્પર અથાઈને જેમ અકસ્માત જીંધી વળી જાય છે, તેમ પ્રમજ વેગથી એક મકારની અકસ્માત થયા જેવી સમાપ્તિને પામશો?

ખમે તેમ હો, તમે અત્યારે અગપ્પા સમુદ્રમાં અભુરોધાયલા કિનારાની શોધમાં નીકળ્યા હો, એટલે તમારે આજે તમે જાઓ, અમારા ઘરમાં અમે રહીએ, એ જ સાહે છે.

પણ માણસ રહેવા ક્યાં કે છે? તમે જ્યારે વિશ્રામ કરવા માગતા હો છો, ત્યારે પૃથ્વીના મોટા ભાગના લોકો યાત્રા નથી હોતા. મૃદસ્થ જ્યારે નિદ્રાગુર હોય છે, ત્યારે ધરનાર વિનાના ભોંકા ગમે તેમ રસ્તામાં રખડતા હોય છે.

તે ઉપરાંત એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે પૃથ્વીમાં જ્યાં આવીને તમે ધંબો જશો ત્યાંથી જ તમારા નાશની શરૂઆત થશે. કારણ તમે જ કેવળ અટકી જશો બીજા કોઈ અટકી જવાના નથી. જગત્રવાહની સાથે સમાનગતિએ જો નહિ ચાલી શકો તો પ્રવાહનો સમસ્ત સચ્ચ વેગ તમારી ઉપર આવીને આઘાત કરશે, તમારા એકદમ કુરૂએ પુરચા જીડી જરી અથવા ધીમે ધીમે હવ પામતાં પામતાં કાલસોતને તળિયે અયોધ થઈ જશે. જોઈએ તો અવિશ્રામ ચાલ ચાલ કરો, અને જીવન-અર્ચા કરો, નહિ તો વિશ્રામ કરો અને વિરુદ્ધ થઈ જાઓ, પૃથ્વીના એવો નિયમ છે!

એટલે આપણે જગતમાં હુતપ્રાય બની રહેલા છીએ એમાં

કાઈને કશું કહેવાનું નથી, તો યે તે વિગે જ્યારે વિલાપ કરીએ છીએ ત્યારે એવી રીતે કરીએ છીએ કે પહેલાં જે નિયમનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો તે સાધારણ રીતે લાગુ પડે છે ખરો, પરંતુ આપણે એમાં જ એવી એક સગવડ કાઢી લીધી હતી કે આપણને ધણા વિવેક સુધી એ લાગુ પડ્યો નહોતો. જેમ સામાન્ય રીતે જેમ કહી શકાય કે જરા મૃત્યુ એ જગતનો નિયમ છે, પણ યોગીઓએ જીવનશક્તિનો નિશાંધ કરીને મરેલા જેવા યઈ જીવતા ગ્રહેવાનો એક માર્ગ શોધી કાઢ્યો હતો. સમાધિ અવસ્થામાં જેમ તેમની વૃદ્ધિ નહોતી તેમ તેમનો ક્ષય પણ નહોતો. જીવનની ગતિને શેષવાચી જ મૃત્યુ આવે છે. પરંતુ જીવનની ગતિને શેષીને જ તેઓ ચિંજીવન મેળવતા.

આપણી જાતિ વિશે પણ એ જ વાત ધણે અંશે લાગુ પડે છે. બીજી જાતિઓ જે કાગલે મરી જાય છે તે જ કાગલને ઉપાય બનાવી દઈ આપણી જાતિએ દીર્ઘજીવનનો માર્ગ શોધી કાઢ્યો હતો. આકાંક્ષાનો આવેગ જ્યારે ક્ષય પામે છે, ત્યારે ઉદ્ધમ જ્યારે શિથિલ બની જાય છે, ત્યારે જાતિ વિનાશ પામે છે. આપણે મહામહેનતે દુઃખાકાંક્ષાને ક્ષીણ અને ઉદ્ધમને જડ બનાવી દઈ સમભાવે આયુષ્યનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

કહીએ અંશે એમાં સફળ પણ થયા હતા જેમ લાગે છે: ધડિયાળનો ઢાઢો આપોઆપ જ જ્યાં અટકી જાય છે ત્યાં જ સમયને પણ કૌમલ્યપૂર્વક અટકાવી દેવામાં આવ્યો હતો. પૃથ્વીમાધી જીવનને ધણે અંશે દેગપાર કરીને એવા એક મધ્ય આકાશમાં અદ્ભુત રાખી મૂકવામાં આવ્યું હતું જ્યાં પૃથ્વીની ધૂળ ઝાઝી પહોંચતી નહિ, સદા તે નિર્લેપ, નિર્મલ, નિગપદ રહેતું.

પણ એક લોકવાયકા એવી આપુ છે કે થોડા સમય પહેલાં કાઈએક અરણ્યમાંથી એક દીર્ઘજીવી યોગમગ્ન યોગીને કલકતામાં લાવવામાં આવ્યો હતો. અહીં બહુ ઉપદ્રવે તેની સમાધિમાં ભંગ

પાડ્યો એટલે તેનું મગલુ નીપળ્યું ! આપણી જાતીય ગોમનિદ્રાનો પણ તે જ પ્રમાણે બદાના લોકોએ બહુ ઉપદ્રવ કરીને લગ કર્યો કે હવે બીજી જાતિઓની સાથે તેને ઢગો ભેદ ગણો નથી, માત્ર તકાવત એટલે ગણો કે કે લાગે વખત બદાના વિષયોમાં નિરુદ્ધમ ગહેવાને પગિણાએ જીવનપ્રયત્નની તેને ટેવ ગઢી નથી ગોગમાથી તે એમમ ગોમયોગ (ધાધન)માં આવી પડ્યો છે

પરંતુ યાવ યુ ! હવે તારા જીવન તો સાધાગલુ નિયમ પ્રમાણે ચાલુ રીતે આત્મગણણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો પડશે દીર્ઘ જાટા અને નખ કાપીને નિયમિત રનાનાહાર કરીને કંઈક વસ્ત્રાભુષણ પતરી હાથપગ ચનાવનામાં પ્રવૃત્ત થવું પડશે

પરંતુ હમણા સ્થિતિ એવી થઈ કે આપણે જાટા નખ કાપી નાખ્યા કે ખગ, સસાગમ પ્રવેશ કરીને લોકોની સાથે લગવાનું શરૂ કર્યું કે ખરુ, પરંતુ મનનો ભાવ હજીબલ્લી સમ્પાદ નથી હજીએ આપણે મદીએ છીએ કે આપણા પિતૃપુત્રોએ કેવળ માત્ર હરેનું સેવન કરી નગનરેહે મદસ્ત્રને પામ્યા હતા, એટલે અમારી આગળ વસ્ત્રાનખ, આહારનિદ્રા ચલનચાલનનો આટલો બધો સમાદર શાનો હોય ! એમ કહીને આપણે ધોતિયાની પાટલી રૂનાનીને પીંડ ઉપર નાખી બાગલા સાથે ભેસી કર્મક્ષેત્ર પ્રત્યે અનસ ઉતારીને દૃષ્ટિ તલ કરતા વામુમેવન કર્યા કરીએ છીએ

ગોટલુ આપણને યાદ નથી કે ગોગાસન પર જે પરમ સન્માન-યોગ્ય ગણાય તે સમાજમાં જ ગલીપાત્ર ગણાય આણુ ન હોય તો દેહ જેમ અપવિત્ર ગણાય, નેમ ભાવ ન હોય તો જાત અનુહાન પણ અપવિત્ર ગણાય

તમારા માગ જેવા માણસો જેઓ તપમ્પા પણ કરતા નથી, દલિબ પણ ખાતા નથી, જુટમોઝ પહેરીને દ્રામમાં બેસીને પાન ચાવતા આવના નિયમિત ઓદિસમાં ઉડી રમા જઈએ છીએ, જેને

પગથી તે માથા સુધી તીરી તીરીને તપાસીએ તોયે કેમે ફરી માની થતી નથી કે આ બીજા યાત્રાસ્થલ, નરિષ્ઠ, ગૌતમ, જગદ્ગુરુ, વૈશ્વમ્પાયન અથવા અમનન કૃષ્ણદ્વૈપાયન છે, જે શિક્ષાર્થીએને લેઈને હજી સુધી પ્રાપ્તિ એવો બ્રમ થયો નથી કે આ લેકા વાવણિત્ય તપસ્વીએ છે, એક દિવસ ત્રણ સંધ્યા સમયે સ્નાન કરી એક હરે મોમા મૂકે તો જેમને પછી ઉપગઉપગી થોડા દિવસ આફ્રિકા કે કોનેજમા ગેઝલાજી ગહેવાની જગ પડે, તેમણે આવો અલ્પચર્ચનો બાલાડ ખર કરવો, પૃથ્વીના ઘણા ખગ ઉલ્લીગપગમણ મનુષ્યો પ્રત્યે નાનુ નાનુ ચડાવતુ, એ માત્ર અદ્ભુત, અસંગત, હામ્યજી જ નહિ પણ અપૂર્ણપણે હાનિદાક છે

અમુક અમુક પ્રમના અમુક અમુક નિયમ હોર છે પડેનવાન લગોટ પહેરીને માગી ચોપડીને છાતી ફુનારીને ફરે, તો ન્તાના સેકા તેને વાહરા નાહવા મ્દરે છે, તેના ડોકરો જે તાજ માયક્રમનો અને લાચાર હોય, અને મેટ્રિસ સુધી બણીને આજ પાચ પાચ ચગસ થયા કેવળ એગોલ સેક્ટરિયેટની આફ્રિકમા એત્રેન્ટિસશિપ મ્દતો હોય, તે પણ ને લગોટ પહેરે ધૂળ ચોપડે, અને બીકતા મેમતા તાલ ડેકિ અને લાઈ સાહેમને ને કાગણુ પૂછનામા આવે તો નહે કે માગ બાપ પહેનનાન હતા, તો બીજા સોમનેજમે તેટલી મગ પડે, તેના સ્નેહી સમધીએને તેને મિને મિગેષ ચિંતા થયા નગર મહે નહિ એટલા માટે મ તો સાચેસાચ જ તપસ્યા કરો, અથવા તપસ્યાનો આનંદ બીડી દો

જૂના જમાનામા બ્રાહ્મણોનો એક ગુહો જ વર્ગ હતો, તેમના ઉપર એક મિગેષ કામનો લાગ હતો તે મમને માટે મિનેર ઉપયોગી થનાને માટે તેઓએ ચોતાની આસપાસ કેટલાક આચરણ અનુદાનની સીમા-રખા આપી હતી ખૂબ આવગેની પૂર્વક તેઓ ચોતાના ચિત્તને સીમારેખાની બહાર નિષ્ક્રમના દેતા નહિ તરેક કામને જ આરી એક ઉપયોગી સીમા હોય છે, જે બીજા પ્રમને બાધાઉપ થઈ પડે છે.

કદોઈની કુલનમાં વડીન પોતાનો ધધો ચનાવના મન તે હજાર મુશ્કેલીઓ નાના વિના નહે જ નહિ, અને જૂનપૂર્વ વડીની ઓફિસમાં જો કઈ કામગીર કદોઈની કુલન જોની પડે તો તેમને ખુશી લાગવાનું અને દાગની દાગ જોવાના લોગિંગોટ મેં મમતા બતાવરી પોસાય ખગે :

નર્મમાન મગમાં બાલજનું તે રિશત્ત ગયું નથી કેવલ અધ્યયન અધ્યાપન અને ધર્મોલ્લાસનામાં તેઓ રામવત્તા ત્યાં નથી તેગોમાના મોટા લાગના નોખી કર છે માર્ક તપસ્યા મગુ દેખાડુ નથી બાલજનું અને બાલજનું મતિ વચ્ચે મગુ મર્ચનું જુદાપણું જોનામાં આવતું નથી એવી પરિસ્થિતિમાં બાલજનની વાડમાં પુગઈ મહેરામાં મધી સગવડ કે સાર્થમ્તા નજરે પડતી નથી

પગડુ હમણાં મોતુ ધર્મ મગુ કે જે બાલજનું ધર્મ કેવલ બાલ જુને જ બાલ કે એમ નથી થતે — શાસ્ત્રના બધા જોમને માટે મધી દે. હતા જ નહિ તેગો — પણ કોઈ એક તકે જેલી વાડમાં દાખલ થઈને જેમ કે દવ જેમે ક્યા જગ્યા મેડના તેના નથી

પહેરાના જમાનામાં બાલજોએ કેવલ જ્ઞાન અને ધર્મનો અધિકાર મદણુ દરલો હતો એટલે સ્વાભાવિક ગેતે જ શૂનોની ઉપર સમાજના અલોકવિધ મુ. કામે નો બાલ દતો, મેટને તેમના ઉપરથી આચારનિચાર વચનવંતી હજારો મંધનના પાસ હાસી લઈ તેમની હેઠળને ખૂબ અન્યાયલ ગણનામાં આવી હતી. અત્યારે જા તનાપી એક પ્રમદ મેડગિયાના મગમાં બાલજા રા. બધા જ રામે પગે બધાઈને મડદાની જેમ નિશન પગના છે નથી તો તેઓ પૃથ્વીનું કામ કરતા નથી તેઓ પારમાર્થિક મોસાધના કુળ પહેરા જે જે કામે હતા તે પણ બધે ધર્મ મયા છે આ બાજે જે મગ આવડેક ધર્મ પડ્યા કે તેમાં પણ પમને પમલે અડચણ નાખવામાં આવે છે

એટલે આપણે સમજવું જોઈએ કે અત્યારે આપણે જે મંસારમાં

અચાનક આવી પડ્યા છીએ ત્યાં પ્રાણ અને મનનું રક્ષણ કરવું હોય તો સર્વદા ક્ષુદ્ર ક્ષુદ્ર આચારવિચાર વિશે ચૂંધી કરી કરીને વસ્ત્રનો છેડો ઊંચો કરીને, નાકનું ટેરવું ચઢવીને ખૂંચ સાવચેતીથી પૃથ્વી ઉપર ચાલ્યે ચાલવાનું નથી,—જનણે આ વિશાલ વિશ્વગ્રંથાસાર એક ઊકરડો ન હોય; આવણું મહિનાનો કાચો રસ્તો, પવિત્ર વ્યક્તિના કમલચરણને માટે અયોગ્ય છે. હવે જો પ્રતિજ્ઞા જોઈતી હોય તો મનની વિશાળ ઉદારતા, સર્વાંગીણ નિરામય સ્વસ્થતા, શરીર અને શુદ્ધિની બલિષ્ઠતા, જ્ઞાનની વિશાલતા, અને વિશ્રામહીન તત્પરતા હોવી જોઈએ.

સાધારણ પૃથ્વીનો સ્પર્શ પ્રયત્નપૂર્વક ટાળીને મદામાન્ય પોતાની જાતને સદા ધોઈ માંજીને ઢાંકી ફૂંકીને બીજા બધાને હલકા કહી તેમની ઘૂણા કરી આપણે જે રીતે ચાલતા હતા, તેને આધ્યાત્મિક બાણુગોરી કહે છે—જો જાતની અતિ વિલાસિતાથી મનુષ્યત્વ ધીમે ધીમે અકર્મણ્ય અને વધ્ય ચર્મિત્ત્વ છે.

જરૂર વસ્તુને જ કાચના આવરણમાં ઢાંકી રાખી સકાય. જીવને પણ જો અત્યંત સ્વચ્છ રાખવાને માટે નિર્મલ રૂઢિકના આચ્છાદનમાં રાખવામાં આવે તો ધૂળને તો અટકાવી સકાય એ ખરું, પણ તેની સાથેસાથ સ્વાસ્થ્ય પણ અટકે, મલિનતા અને જીવન બનેને જ મથાશ્રમજ્વળામાં કરવામાં આવે.

આપણા પંડિતો કહે છે કે આપણે જે એક પ્રકારની આશ્ચર્ય-કારક આર્થ પવિત્રતા મેળવી છે તે બહુ સાધનાનું ફળ છે, તે બહુ પ્રયત્નપૂર્વક સાચવવા જેવી વસ્તુ છે; એટલા માટે જ આપણે સ્લેષ્ઠ પવનોના સંસર્ગનો બધી રીતે ત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ.

આ વિશે જે વાત કહેવાની છે. એક તો આપણે બધા જ ખાસ કરીને પવિત્રતાનું સેવન કરતા હોઈએ છીએ એમ નથી હોતું, છતાં માનવજાતિના મોટા ભાગને અપવિત્ર માનીને એક ખોટો અન્યાય,

અમુક અલક્ષ્ય, પરંપરામાં અનર્થક અને કંબુ કરામાં આવે છે એ પવિત્રતાને નામે આ વિગતીય માનવની ધૂળા આપણા અગ્નિમાં દીકાની જેમ જે કાર્ય કરે છે, તેનો ઘણા અગ્વીય કરે છે, તેઓ અધ્યાન મુખે મૂકે છે, કે અમે આ ધૂળા કરીએ છીએ ! અમારા તે શાસ્ત્રમાં જ લખેલું છે કે યજુર્વેદ કુટુમ્બસ્મ શાસ્ત્રમાં યુ લખેલું છે, અને લુક્ષિમાનની વ્યાખ્યા પ્રમાણે તેનો મો અર્થ ધાય, તેનો વિચાર કરવાનો નથી, પરંતુ આશ્વાત્માં યુ પ્રમ ધાય છે, અને તે આચરણનું મુળ કારણ મમે તે હો, તેના ઉપરથી મામાન્ય માનવ-ધૂળા ઉત્પત્ત ધાય છે કે નહિ, અને ક્ષેપ્ત એક મનિના આપામાં મામાન્ય લોકો નીજ જમી મનિને વચ્ચે વિચારે ધૂળા કરવાને અધિભગી છે કે નહિ તેનો જ વિચાર કરી જોવાનો છે

બીજી એક વાત—જક વસ્તુ જ બાહ્ય મનિનતાથી હેતુકિત થાય કે સોખના કપડા બનારે પહેરીને ફરીએ છીએ ત્યારે ખૂબ સાવચેતીથી ચાલવું પડે છે ગમેને ધૂળ લાગે, પાણી લાગે, ક્ષેપ્ત વાતનો ડાઘ લાગે, એ બધું ખૂબ સાવચેતીથી બેસવું પડે છે પવિત્રતા જો પોતામાં હોય તો જ આમ બી બીને ચાલવું પડે કે ગમેને આ અડી જશે તો મળી થઈ જશે, પેતાની હવા લાગશે તો ડાઘ પડી જશે. આવી એક જાતની પોતાકી પવિત્રતા ધારણ કરીને મસારમાં મહેનુ એ કેવી વિષમ વિપત્તિ કહેવાય ! જનમમાજના રાત્રેશ્વરમાં, કર્મશેત્રમાં અને ગંગામિમાં એ સુન્દરસ્થિત પવિત્રતાને સલાહીને ચાલવું અત્યંત કઠણ થઈ પડે છે એટલે પવિત્રતાની વાઈ રાગેતો અભાગી હવ પોતાનું હવ્વા કરવાનું શેત્ર અત્યંત સકુચિત કરી નાખે છે, પોતાને કપડા લગાડી પેડે હમેશા પેગીયા મૂકી ગમે છે, મનુષ્યનો સપૂર્ણ વિકાસ કરી ચોનાથી સાધી શકતો નથી.

આત્માની આતરિક પવિત્રતાના પ્રભાવથી બાહ્ય મનિનતાની હેતુકે નામે ઉપેક્ષા કર્યા વિના ચાલવું નથી અત્યંત રૂપ માટે મથનાર

વ્યક્તિ સર્વ બગડવાની બીજ પૃથ્વીની ધૂળ મારી, વગ્માદ, તડોઠા અને પવન એ બધાથી હમેશા ડરીને ચાલે છે, અને માખણનું પૂતળું બનીને નિગપદ ગ્યાને વિગળે છે તે બધી જગ્ય છે કે વર્ણની સુકુમાંગતા તો સૌદર્યનું એક બાજુ ઉપાદાન છે પરંતુ સ્વાસ્થ્ય તો તેની એ પ્રધાન આભ્યતરિ પ્રતિષ્ઠાભૂમિ છે—જ. વસ્તુને એ સ્વાસ્થ્યની જરૂર હોતી નથી એટલે તેને નાશી ગળવામાં કંઈ નુસાન નથી પરંતુ આત્માને જો ચૂત ન માનતા હો, તો થોડે અશે મનિનતાનો ભય હોવા છતાં તેના ગ્વાસ્થ્ય ખાતર તેને બગ મળે એટલા ખાતર તેને સાધારણ જનનના સસર્ગમાં લાવવાની જરૂર છે

આધ્યાત્મિક બાણુગીરી રૂબ. મે જ્ઞા મારે વાપર્યો હતો તે હવે સમજાશે વધારે પડતી બાજુ સુખપ્રિયતાને જ વિનાસિતા નહે છે, તે જ પ્રમાણે વધારે પડતી બાજુ પવિત્રતાપ્રિયતાને આધ્યાત્મિક વિનાસિતા નહે છે ખાવામાં સુવામાં બેસવામાં જગ આધુ પાછુ ચતા જ જે સુકુમાર પવિત્રતા ખડિત થઈ જાય છે તે બાણુગીરીનું જ અગ ગણાય અને રે પ્રકારની બાણુગીરી જ મનુષ્યત્વના બળવીર્યનો નાશ કરનાર હોય છે

સકૃચિતતા અને નિર્વૃત્તા ધણે લાગે સહીસલામત હોય છે એ વાતનો અધીમગ થઈ શકે એમ નથી જે સમાજમાં માનવ પ્રકૃતિનો સન્માદ્ વિગસ અને ઇવનનો પ્રસાદ હોય છે તે સમાજને પુષ્કળ ઉપદ્રવ સહન કરવા પડે છે એ વાત સાચી છે ત્યાં જીવન વધારે હોય છે ત્યાં ગ્વાધીનતા વધારે હોય છે અને ત્યાં વૈચિત્ર્ય પણ વધારે હોય છે ત્યાં સારુ અને માફ બને પ્રગળ હોય છે જો માણુમના દાત નખ ઉખાડી નાખી આહાર ઝોડો ખરી દઈ એ વેળે ચાણુમનો લગ બતાવવામાં આવે તો એક જાતના ચાલનાની શક્તિ વગરના અનિ નિરુપદવી પાળેના પ્રાણી બની જાય, ઇવ ગ્વાભાવનું વૈચિત્ર્ય વિનકુલ લોપ પામે અને જોઈને એવું લાગે કે ભગવાને

આ પૃથ્વીને ગોઠવવાનું પિંગળરૂપે સમજેલી છે એવાની આનાસ જૂમિ મનાવેલી નથી

પરંતુ સમાજની જે બધી પ્રાચીન ધારા તે એમ માને છે કે તદુપસ્ત બાળક તોફાની હોય છે અને તોફાની બાળક બ્યારન હોડાહોડ કરે છે, ક્યારન બહાર જવા માગે છે તેને તઈને છાંદે ઝડપે પેલા થાય છે, માટે તેના મોગમા થોડું બરીસુ મૂકી તેને જો મૂતમાય મરી ગયેલામા આવ તો જ ખાસે નિર્જિન મને ધગકામ કરી શકાય

સમાજ જેમ જેમ હિતનિ પામતો જાય છે તેમ તેમ તેની જવાબદારી અને કર્તવ્યની જરૂરિયાત વ્યક્તિગત ગીતે જ વધતી જાય છે — જો આપણે એમ મંદીએ કે અમે આદના બધાને નહિ પહોંચી વળી શકીએ અમાગમા ગેટનો ઉઘમ નથી શમ્ભિ નથી જો આપણા માતાપિતા મહે કે પુત્રપુત્રીઓ લાલ ઉભારના થાય ત્યાં સુધી અમે એમને મનુષ્યત્વ આપના અશક્ત હીએ પણ માલસને માટે જોડતુ વહેલું સંલગ્નિ હોય (જોડતુ જ નહિ અસંલગ્નિત કરીએ તો શે ચાલે) તેટલા વહેના અમે માતાપિતા થરા તેવાં છીએ જો આપણા વિદ્યાર્થીઓ કહે કે સવમ અમારે માટે અસાધ્ય છે શરીર મનની સંપૂર્ણતા મેળવવાને માટે ગદ્દ જોવાને અમે છું જ અસમર્થ છીએ, અકાળે અપવિત્ર દામ્પત્ય અમારે માટે અત્યંત આવશ્યક છે અને હિંદુપણુ પપુ એ જ આશ્વા કરે છે — અમારે નથી જોઈતી ઉત્તિ નથી જોઈતી ઝઝડ — અમારુ તો આ પ્રમાણે જ ખાસુ આ મુજબ, તો નિરુત્તર ગહતુ પડે પરંતુ એટલી વાત તો કહેરી જ પડે કે હીનતાને હીનતા તરીકે જાણી એ પણુ સડુ છે પરંતુ શુદ્ધિને જોર નિર્જનતાને આધુતા અને અશક્તિને સર્વજનતા તરીકે સામિત મરીએ તો સફળિતો માર્ગ નિરુત્તલ બધી મેરથી બધ મઈ જાય

સવાગીલુ મનુષ્યત્વ પ્રતે જો આપણને શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ

હોય તો આ બધી ચર્ચા બેપડતી જ નથી. તો તો કૌશલસાધ્ય વ્યાખ્યાદારા પોતાને બોજાવીને કેટલાક સકુચિત બાલ સસ્કારમા પોતાને પૂરી મૂકવાનું મન જ ચતુ નથી.

આપણે જ્યારે ખરેખર એક જાતિના નામને શોભાવે એવી જાતિ હતા, ત્યારે આપણી પાસે યુદ્ધ, વાણિજ્ય, શિવ, વિદેશમાં આવજા, ખીજી પ્રજાઓની સાથે વિવિધ વિદ્યાની આપણે, દિગ્વિજયી બળ અને વિચિત્ર ઐશ્વર્ય—એ બધું હતું. આજે અનેક વર્ષોના અને અનેક ભેદોના અંતરેથી કાળના સીમા પ્રાંત ઉપર આપણે તે ભારત સંસ્કૃતિને પૃથ્વીથી ખૂબ દૂર આવેલું એક તપ પૂત હોમધૂમગચિત અર્પાદિત સમાધિ રાજ્ય હોય એમ જોઈ શકીએ છીએ, અને આપણા આ આજના ગિનગ્ગાયા કર્મહીન નિદ્રાલસ નિમ્તબ્ધ ગામડાની સાથે તેનું કેટલુંક ઐક્ય અનુભવીએ છીએ, પરંતુ તે કદી એ સાચું નથી.

આપણે જે કરપના કરીએ છીએ કે આપણી સંસ્કૃતિ કેવળ આધ્યાત્મિક હતી; આપણા ઉપવાસક્ષીણ પૂર્વજો પ્રત્યેક જગ્ય એકલા એકલા ખેસી પોતાના જીવાત્માને હાથમા લઈ આજો વખત તેને સગણ પગ ચડાવ્યા કરતા હતા, તેને મિયકુલ કર્મોત્તીત અતિ સૂક્ષ્મ જ્યોતિની કેખા જેવો બનાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, એ કેવળ કરપના જ છે.

આપણી તે સર્વાત્રમંપજ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ધણા દિવસ ધ્યાં પચત્વને પામી ગઈ છે, આપણો વર્તમાન સમાજ તેની જ પ્રેતયોનિ માત્ર છે. આપણા અવવયોના સગખાપણાને આધારે આપણે માનીએ છીએ કે આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિને પણ આજ પ્રમાણે દેવનો લેશ પણ હતો નહિ, ફક્ત એક પ્રકારની આધ્યાત્મિકતા હતી. તેમાં પૃથ્વી પાણી કે તેજનો અર્થ સુદ્ધ નહોતો, કેવળ ચોડા વાયુ અને વ્યોમ હતા.

એક મહાભારત વાંચીએ તોય ખબર પડી જાય કે આપણી

તે જામાનાની સંસ્કૃતિમાં જીવનનો આવેગ દેરતો વજાવાન હતો. તેમાં કેટલાં પરિવર્તન, કેટલા સમાજવિષ્ણવ, કેટલી વિરોધી યક્તિઓનો સંપર્ક જોવામાં આવે છે. તે સમાજ કાઈ પણ એક પરમ ભુદ્ધિમાન શિક્ષકપરતુર બન્યો નહોતો. અવદરનરવિત અતિ મુંદર વ્યવસ્થિત સમાજ-સુક્તા પંત્રનો સમાજ નહોતો. તે સમાજમાં એક બાબુજો સોમ, દિસા, ભય, દેવ, અસંવત અદંકાર અને બીજી બાબુજો વિનય, ધીરત્વ, આત્મભ્યાસ, ઉદાર મદત્વ અને અપૂર્વ જાત્રમનસાઈ મનુષ્ય અવિત્રને સર્વદા વલોવી નાખીને જામત રાખતાં હતાં. તે સમાજમાં બધા પુરુષો સજ્જન, બધી સ્ત્રીઓ સતી, બધા પદ્મજો નપાપરાયણ નહોતા. તે સમાજમાં વિશામિત કાનિય હતા, દ્રોણ, કૃષ્ણ, પરશુરામ આદિ હતા, કુંતી સતી હતી, સમાપરાયણ મુદિધિર કાનિય પુરુષ હતા, અને શત્રુકાલોયુષા તેજસ્વિની દ્રૌપદી રમણી હતી. તે વખતનો સમાજ સાદું અને ખોદું, અંધકાર અને પ્રકાશ—એ બધાને હીધે જીવનનાં લક્ષણોવાળો હતો; માનવ-સમાજ અંકિત, વિભક્ત, સંવત, સમાહિત કસાદૂતિ જેવો નહોતો. અને તે વિશ્વવસંસ્થુષ્ઠ, વિમિત્ર માનવ વૃત્તિના સંધાનદારો સદાજાતન સક્તિપૂર્ણ સમાજમાં આપણી પ્રાચીન વ્યુદોરસ્ક શાસ્ત્રપ્રાંશુ સંસ્કૃતિ ઉત્તત મરતર વિદરતી હતી.

તે પ્રજા વેજવાન સંસ્કૃતિને આજે આપણે બિલકુલ નિરીક્ષ, નિર્વિશેષ, નિર્વિકાર, નિરાપદ, નિર્હવ કક્ષી લઈને રહીએ છીએ કે અમે તેજ સભ્ય જાતિના છીએ, અમે તેજ આધ્યાત્મિક આર્થો છીએ; અમે તો માત્ર જપતપ કરીશું, પદ્માપદી કરીશું, સતુદાત્રાનો નિર્વેષ કરી, બીજી જનિઓને અસ્પૃશ્ય વર્ગમાં ગણી, અમે તે મદાન પ્રાચીન દિંદુ નામને સાર્થક બનાવીશું.

પરંતુ એના કરતાં જો સત્ય વદાહું ગણીએ, માનવતા પ્રમાણે કાર્ય કરીએ, ધરનાં છોકરાને દગલાગથ જૂદમાં જોળખેડોજ જોળખ ન બનાવતાં સત્યનું શિક્ષણ આપી સરત, સજા, દદ બનાવીને

ઉત્તમ મસ્તકે ગોળા રહેતાં કરી રાષ્ટ્રીએ, જે મનમાં જેવી નિરખિમાન-
ઉદારતા સેવી રાષ્ટ્રીએ કે ચારે કારથી જ્ઞાન અને મહત્ત્વને આનંદ અને
વિનયપૂર્વક આદરમાન સાથે બોલાવી લાવીએ, જે સંગીત, શિલ્પ,
સાહિત્ય, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન વગેરે વિવિધ વિદ્યાની આલોચના કરી,
દેશ વિદેશમાં મુસાફરી કરી, પૃથ્વીમાં બધું તીરીતીરીને (ઝીણવટપૂર્વક)
જોઈને પોતાને બધી દિશામાં સ્વતંત્ર અને વિકસિત કરી રાષ્ટ્રીએ,
તો હું જેને 'હિંદુવેશ' કહું હું તે ટકશે કે કેમ એ કહી શકતો નથી,
પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં જે સચ્ચ, સચ્ચે, તેજસ્વી હિંદુ સંસ્કૃતિ હતી
તેની સાથે આપણે ધણી બાબતમાં ઐક્ય સાધી રાષ્ટ્રીયું.

અહીં મને એક તુલના સુઝે છે. વર્તમાન કાળમાં ભારતવર્ષની
પ્રાચીન સભ્યતા ખાણમાંના પથ્થરિયા કાલસા જેવી છે. એક સમયે
ત્યારે તેમાં વધધટનો અને આપસંતો નિયમ ચાલુ હતો ત્યારે તે
વિપુલ અરણ્યરૂપે ઇવતો હતો. ત્યારે તેમાં વસતવર્ષાનો સચ્ચ સમા-
ગમ અને ક્ષયપુષ્પપલ્લવનો સ્વાભાવિક વિકાસ થતો હતો. અત્યારે
હવે તેનામાં વૃદ્ધિ નથી, ગતિ નથી જોટલે કંઈ તે જિનજરૂરી છે એમ
નથી. તેમાં અનેક યુગની ગરમી અને પ્રકાસ યુપ્ત ભાવે વિરાજે છે
પરંતુ આપણે મન તે અધકારમય અને શીતલ છે. આપણે તેમાંથી
કેવળ રમનમાં ગાદા કાળા રંગના અલકારના સ્તંભો રચીએ છીએ.
કારણ, પોતાના હાથમાં જે અગ્નિશિખા ન હોય તો કેવળ માત્ર
ગવૈવલ્લુદ્ધારા પુરાણકાળના તગિયામાં બખોલો ખોદી ગમે જોટલા
પ્રાચીન ખનીજ પિટો બેગા કરી આણો પણ તે નસમા છે. તે પણ
આપણે બેગા કરતા નથી. અંગ્રેજોની રાષ્ટ્રીગંજની દુકાનેથી ખરીદી
લાવીએ છીએ. તેમાં કંઈ દુઃખ નથી. પણ આપણે શું કરીએ છીએ ?
અગ્નિ તો છે નહિ, માત્ર કુંક મારીએ છીએ, કાળજી દલાવીને પવન
નાખીએ છીએ, અને કોઈ કોઈ વળી તેને કપાળે સિંધુર ચોપડી સામે.
બેસી ભક્તિપૂર્વક ઘંટડી હલાવે છે.

પોતામાં સહ્ય મનુષ્યત્વ દોષ તો જ પ્રાચીન અને આધુનિક
મનુષ્યત્વને, પૂર્વ અને પશ્ચિમના મનુષ્યત્વને, પોતાના મમમ તઈ સમાપ

મરતો માણસ જ્યાં પડ્યો હોય અપૂર્ણપણે ત્યારે જ જન્માવ.
હરતો માણસ તો હશે ત્યાંના કેન્દ્રમાં ગ્રહેતો છે, તે મિત્રતામાં
સ્વમ્ય અને વિપરીતની વચ્ચે મેલુ આપી બધા સત્યો ઉપર પોતાનો
અધિભાર વિસ્તાર ન, એક માત્ર ની પડ્યા વગર હશે ત્યાંના
કેનાવુ એને જ તે પોતાની આચી ઉત્તરિ માને :

નવવર્ધ

હૃદયમાં આપણે મન દામનુ ચૈવ્ય અત્યંત વધારે છે હાય
આમળ દોય કે દુઃ દોય, દિવસે દોય કે ગતે દોય, કામ કરવું જ
જોઈએ શુ યગીએ, શુ યગીએ—કયા મરણ જોઈએ—કયા આત્મત્યાગ
કરવો જોઈએ, એની જ આપણે અચાત ચિત્તે મોઘ કરીએ છીએ,
સુરોપમા ઝૂસરી સોતા મરણ એ એક ગૌરવની વાત ગણાય છે
કાર્ય, અમાર્ય, અમાગણ્ય માર્ય, મમે તેમ કરીને પણ જીવનના ડેલ્લા
આસ સુધી દોડધામ કરીને ધાધન ધમાન કરીને મરણ જોઈએ ! આ
કર્મની ચગડોળના ફેરો નરો જવારે કોઈ એક વ્યક્તિને ચડે છે,
ત્યારે પૃથ્વીમા પછી શાંતિ ગ્રહેતી નથી ત્યારે દુર્ગમ દિમાવયના
શિખર ઉપર જે સમગ્ર આજ સુધી નિરુદ્ધેએ જીવન ગાળતી આવી
હતી, તેઓ એકાએક શિકાગીની ગોળીથી પ્રાણુત્યાગ કરે છે વિશ્વાસ
પિનના શીન અને પેજિવન પક્ષી આજ સુધી જનશૂન્ય તુપાગની
મરુ ભૂમિમા નિર્વિરોધે પ્રાણુ ધાગણ કરવાનું સુખ જોગવતા આવ્યાં
હતા,—જે એક તે નિરુપદવી પ્રાણીઓના ગતારી અમલક સુખ

નીહાર ગાઈ જાય છે કેણુ જાણે કયાથી વણિકની તોષ દિ પ
નિપુણ પ્રાચીન ગીનના મહા અફિણના ગોળા વગસાવે ડ—અને
આક્રિમનુ એકાત અગ્નિસમાચ્છન્ન કૃષ્ણત્વ સરકુનિના નજીથી
વિદીર્ધુ ધર્મને આર્તસ્વર કી પ્રાણત્યાગ કરે છે

અહી આશ્રમમા નિર્જન પ્રકૃતિની વચમા સ્થિત ધર્મને બેગીએ
તો અતઃમા અપ્રક્ટ એવો અનુભવ થાય કે હોતુ એ જ જગતનો
અરમ આદર્શ છે, પરંતુ એ નહિ પ્રકૃતિમા કર્મનો પાત્ર નથી પડતુ
તે કર્મને પકડા પાછળ ગાંધી તે પોતાને હોવામા જ પ્રમુખ છે
પ્રકૃતિના મુખ તરફ જ્યારે જ્યારે જોઈએ છીએ ત્યારે ત્યારે તે અગિય
અન્યાન્ત માનમ પડે છે જાણે તે કાઈના નિમનશુથી શશુગાર
સજીને વિચીર્ણ નીનાકાશમા આગમથી બેડી કે એ નિખિન
ગૃહિણીનુ મધલિયુ મ્યા કે ખાડલિયુ મ્યા છે, કયા ભકારમા ગેના
નાનારિધ આમગના વાસણે એ ઉપર એ ખડેલા કે એના
જમણા દાઢમાની કડકી સાપસી પણ આભણુ હોય એવો બમ
થાય કે એનુ મામ લીલા જેતુ લાગે છે એનુ ચાનતુ વલ્ય અને
પ્રવલ્ન તે ઔઠાસીન્ય જેરા લાગે છે ધૂમતા ચકોને નીચે છુપારી
રાખી મિતિને જ ગતિની ઉપર ગાંધી પ્રકૃતિ પોતાને સામગ્ર
પ્રકાશિત રાખે છે—જેએ આમે કર્મના વેગથી પોતાને અગ્રપ્રક ધવા
અને બેગાં રતા મગેના દગનામા પોતાને દહાઈ જવા દેતી નથી

એ કર્મની આરે જાણુ અવગણ ગખવો આચત્વને કૃપ સાતિ-
દાગ શોભારમાન બનાવી ગખણુ—એ જ પ્રકૃતિની નિત્યવનનતાનુ
રહસ્ય છે કેવળ નૂતનતા જ નહિ એ જ તેનુ જગ છે

ભાગતવર્ષ પોતાના અતઃગુણમા પોતાના તપસતામે આકાશ
પાસેથી પોતાના શુદ્ધ ધૂસર વેગન પ્રદેશ પામેથી પોતાના જલ્દ
જ્જટામડિન વિરાટ મધ્યાહની પામેથી પોતાની નિમ્બકૃષ્ણ નિ શબ્દ
ગચિની પાસેથી આ ઉદાર સાતિ આ વિશાળ અતબ્ધતા મેળવી છે
આ તવર્ષ કર્મનુ મુખામ નથી

બધી પ્રજાઓનો સ્વભાવગત આદર્શ એક નથી હોતો—જો વિશે દુઃખ કરવાનું મને કશું કારણ જણાતું નથી. ભારતવર્ષે માણસને ઉત્સાહી જીવનને કર્મને મોટું બનાવી દીધું નથી. ક્ષાત્રકાંક્ષાદીન કર્મને માહાત્મ્ય આપી તેણે ખરું જોતાં કર્મને સંયત બનાવી દીધું છે. કૃષ્ણની આકાંક્ષા ઉખાડી નાખીએ એટલે કર્મનો જેરી દાંત જ ભાંગી જાય છે. એ રીતે માણસને કર્મની ઉપર પણ પોતાને જામત કરવાનો અવકાશ મળે છે. 'હોયુ' એ જ આપણા દેશનું ચરમ લક્ષ્ય છે, 'કરયુ' એ તો ઉપલક્ષ્ય માત્ર છે.

વિદેશ સાથેના સંઘાતને લીધે આ પ્રાચીન સ્તબ્ધતા ખળભળી ઊડી છે. એથી આપણા જાતમાં વધારે યાય છે એવું હું માનતો નથી. એથી આપણી શક્તિનો ક્ષય યાય છે. એથી રાજ રાજ આપણી નિષ્ઠા વિચક્ષિત, આપણું આરિઞ્ન ઊંઝલિત, આપણું ચિત્ત વિશ્કિત અને આપણા પ્રયત્ન વ્યર્થ યાય છે. પહેલાંના સમયમાં ભારત-વર્ષની દાર્પમણાલી અતિ સદજ, સરલ, અતિ પ્રસાંત, અને છતાં અત્યંત દૃઢ હતી. તેમાં આકબર નામે નહોતો, તેમાં શક્તિનો નકામે અપવ્યય નહોતો. સતી સ્ત્રી અનાયાસે જ સ્વામીની ચિંતામાં ચડી જતી, સૈનિક સિપાઈઓ અકાતરતાપૂર્વક જ ચણા અચીને લગાઈ કરવા જતા, આચારનું રક્ષણ કરવા માટે બધી અગવડોને વેઠવી, સમાજના રક્ષણને માટે વધારેમાં વધારે દુઃખ બોચરવું અને ધર્મના રક્ષણને માટે પ્રાણ પાથરવા, એ ત્યારે અત્યંત સહજ હતું. નિસ્તબ્ધતાની એ બીયણ શક્તિ હજી પણ ભારતવર્ષમાં સંચિત રહેલી છે; આપણે પોતે જ એને જાગવી શકીએ. ઇસ્તિખ્તુ' ને કઠોર જજ, મૌનનો જે સ્તંભિત આવેગ, નિષ્ઠાની જે કઠોર શાંતિ અને વેરાઅનું જે ઉદાર ગાંભીર્ય છે, તેને શિક્ષણથી સંચલ બનેલા આપણે કેટલાક મુશ્કેલ વિલાસથી, અવિશ્વાસથી, અનાચારથી, અનુકરણથી, હજીયે ભારત-વર્ષમાંથી દૂર કાઢી શક્યા નથી. સંયમદ્વારા, વિશ્વાસદ્વારા, ધ્યાનદ્વારા આ મૃત્યુવત્તરીન આત્મસમાહિત શક્તિ ભારતવર્ષની મુખથીમાં

મૃદુતા અને મેળવવામાં કાંઈન્ય, લોકવ્યવહારમાં કામચલા અને અધર્મ-
ગ્રસ્તામાં દૃઢતા અર્પી રહી છે. શાંતિના કાર્પમાં રહેલી આ વિપુલ
શક્તિનો અનુભવ કરવો પડશે, સતબ્ધતાના આધારભૂત આ પ્રકાર
કાંઈન્યને ઝોળાપાતું પડશે. અનેક દુર્ગતિમાં અનેક સત્તાબિદઓ સુધી
ભારતવર્ષની આ અંતરનિહિત શક્તિજ આપણું રક્ષણ કરતી આવી
છે, અને વખત આવ્યે આ દીનહીન વેસવાળી, ભૂચલુદીન, વાણીહીન,
નિઃશદ્દિષ શક્તિજ ભક્ષત ધર્મને સમસ્ત ભારતવર્ષ ઉપર પોતાના
અભયવરદ હસ્ત ફેલાવશે.—અંગ્રેજી કોટ, અંગ્રેજની દુકાનનો અસભાજ,
અંગ્રેજી માસ્તરની વાફીજાની અવિકલ નકલ કયાંય રહેવાનાં નથી,
કશા કામમાં આવવાનાં નથી. આપણે આજે અવસ્થાપૂર્વક જેના
તરફ જોતા સુધાં નથી, જેને ભણી પણ શકતા નથી, અંગ્રેજી
રફલની બારીમાં ખેંચી જેનો શણગાર વિનાનો આભાસ સુધાં નજરે
પડતાં વેત આપણે લાલ લાલ મર્ષ જઈને મોં ફેરવી લઈએ છીએ,
તેજ સનાતન જહત્ત ભારતવર્ષ છે, તે આપણા વક્તાઓના વિશ્વાસની
પટતાલે સભાએ સભામાં નાચતું ફરતું નથી,—તે આપણી નદીઓને
તીરે, રુદ્ર આતપાકીર્ણ, ત્રિસ્તીર્ણ, ધૂસર વગ્રમાં કૌપીન ધાગણ કરીને,
તજાસન ઉપર એકદુ મૌન બેસું છે. તે બચિષ્ઠ બીષણ છે, દારુણ
સહિષ્ણુ છે, ઉપવાસ પ્રતિધારી છે—તેના કૃષ્ણ પંજરની અંદર પ્રાચીન
તપોવનનો અમૃત, અશોક, અભય હોમાગ્નિ આજે ચે સળગ્યા કરે
છે. અને આજકાલનો અનેકવિધ આડંબર, આસ્કાસન, કરતાળી,
મિથ્યાવચન, જે આપણાં પોતાનાં રચેલાં છે, જેને સમસ્ત ભારત-
વર્ષમાં આપણે એક માત્ર સત્ય, એક માત્ર જહત્ત તરીકે માનીએ
છીએ, જે મુખર છે, જે ચચલ છે, જે ઉદ્દેશિત પશ્ચિમ સમુદ્રે
ઉદ્ગીર્ણ કરેલો ફેનગણિ છે—તે, જો કદી વાવઝોડું આવ્યું, તો દશે
દિશામાં ઊડીને અદસ્ય ધર્મ જશે, ત્યારે જોશો કે આ અવિચલિત-
શક્તિ સન્યાસીનાં દીસ ચણુ આવા ફૂર્દિનમાં પણ ઝગાગ ભારતાં કરો,
તેનું પિંગલ જટાજૂટ ઝંઝામાં કંપાવમાન થતું હશે—જ્યારે વાવાઝોડાની

ગર્જનાથી અતિ વિશુદ્ધ ઉચ્ચારનું અગ્રેષ્ઠ ભાષણ સંભળાવાનું નથી, ત્યારે એ સંન્યાસીના કદિન દક્ષિણ બાહુના લોહવલ્લની સાથે તેના લોહદંડનો ધાંભુકંકાર સમસ્ત મેઘમંદ્રને પલ્લુ ટાંકી દઈને ગાજી ઊઠે. એ સંગઘીન એકાંતવાસી ભારતવર્ષને આપણે ઓગળીશું, જે સ્તબ્ધ છે તેની આપણે ઉપેક્ષા કરીશું નહિ, જે મૌન છે, તેના પ્રત્યે અવિશ્વાસ સેવીશું નહિ, જે વિદેશની વિપુલ વિશ્વાસ સામગ્રી તરફ અવગાની નજરે જુએ છે, તેની આપણે દરિદ્ર ગણીને ઉપેક્ષા કરીશું નહિ; હાથ ભેડીને તેની સામે આવીને બેસીશું, અને મૃગા મૃગા તેની ચરણરજ માથે ચડાવી સ્નબ્ધભાવે ઘેર આવી વિચાર કરીશું.

આજે નવા વરસને દિવસે આ ગુપ્ત વગડામાં ભારતવર્ષનો ખીજો એક ભાવ આપણે દૃઢ્યમાં પ્રદક્ષુ કરીશું. તે છે ભારતવર્ષનું એકાદિત્વ. એ એકાદિત્વનો અધિકાર બહુ મોટો અધિકાર છે. એ મહેનત કરીને મેળવવો પડે છે. એ મેળવવો અને સાચવવો મુશ્કેલ છે. પિતામહો એ એકાદિત્વ ભારતવર્ષને આપી ચલા છે. મહાભારત રામાયણની પેઠે એ આપણી જાતીય સંપત્તિ છે.

બધા દેશમાં જ એકાદ અનુષ્ઠાને વિદેશી મુસાફર અપૂર્વ પહેર-વેશ પહેરીને આવે તો સ્થાનિક લોકોનું કુતૂહલ જાગે ઉન્મત્ત બની જાય છે—તેને ઘેરી વળીને, તેને પ્રશ્નો પૂછીને, આઘાત કરીને, સંદેહ ફાળીને તેને અકળાવી મૂકે છે. ભારતવાસી ખૂબ સદજા બાવે તેના તરફ જુએ છે—તેનાથી એને આઘાત લાગતો નથી, અને તેને એ આઘાત કરતો નથી. ચીની પરિવાજક ફાલિયાન, જીયેન સાંગ જેવી રીતે ચનાયાસે આત્મીયની જેમ ભારતનો પ્રવાસ કરી ગયા હતા, તેવી રીતે મુશાખમાં કદી કરી શકતા નહિ. ધર્મનું ઐક્ય બહાર દેખાતું નથી,—ન્યાં ભાષા, આકૃતિ, પહેરવેશ બધું જ જુદું હોય, ત્યાં કુતૂહલના નિબુર આક્રમણને પહે પહે ઊલ્લેખીને ચાલતું અસાધ્ય યદિપડે છે. પરંતુ ભારતવાસી એકાકી છે, આત્મ સમાહિત છે, તે પોતાની

ચારે બાજુએ એક પ્રમુખની ચિન્હાથી નિર્જનતા વદન દર્શાવે છે, એટલે કાંઈ એકમ તેના શરીર ઉપર આવી પડતું નથી. અપરિચિત પ્રિયને તેની પાસે ચર્ચને જવાને પુષ્પા જવ્યા મળે છે જેઓ દમેશ્વ બીડ કરીને, દગ બાંધીને, ગંગા ત્રાપીને બેસી ગયે છે, તેઓને આઘાત ક્યાં વિના અને તેમની પાસેથી આઘાત પામ્યા વિના નવા માણસને ચારસાનો સહન જ લેતો નથી તેને બધા પ્રમોના ઉત્તર આપીને બધી પરીક્ષામાં પમાડ ચર્ચને પછી એક પગલુ આગળ ભરતુ પડે છે પગલુ ભારતવાસી જ્યાં ગયે છે ત્યાં તે કાંઈ પણ પ્રમુખની બધા જોઈ કમ્પો નથી, તેને જમ્યાની ખેત્ર નથી, તેના એમ્પ્લિયમેન્ટે અવકાશ કાંઈ મૂલવી વર્ષ સંકે એમ નથી ગ્રીમ હો, આગમ હો, ચીની હો, તે પ્રમુખની પોર કાંઈને અટકાવતો નથી, વનસ્પતિની પેડે પોતાની નીચે ચારે દિશામાં અમાધિત સ્થાન રાખી મૂકે છે, કાંઈ આશ્રય લે તો હાથ આપે છે, ચાલુ ત્યારે તે મ્યુ બોનતો નથી.

આ એમ્પ્લિયમેન્ટ મહત્વ જેના ચિત્તને આખી સમુદાય નથી, તે ભાગ્યવશને બગાડ આગળની નહિ શકે અને સત્તાબદ્ધો થયા પ્રમુખ પ્રિયની ઉન્નત વગદની પેડે ભાગ્યવર્ષને એક હેડાથી બીજા હેડા સુધી દતાળી વડે ચીંગતા ફગતા લતા, ત્યાર પછી ભાગ્યવર્ષ પોતાના વિસ્તીર્ણ એમ્પ્લિયમેન્ટ દાગ પરિગ્રહિત લેતો—કાંઈ તેના મર્મ સ્થાનમાં આઘાત કરી સમુદાય નહોતું ભાગ્યવર્ષને બુદ્ધ કે વિરોધ ક્યાં વગર પણ પોતામાં પોતાને અતિ સદ્ગત રીતે સ્વનત્ર ગમતા આવડે છે, તેથી તેને આજ સુધી અસ્પર્શી પ્રદરીની જરૂર પડી નથી કહ્યું જે રીતે સદ્ગત ક્વચિત્ લઈને જન્મે હોતો, તેજ પ્રમાણે ભારત વર્ષની પ્રકૃતિ પણ એક પ્રમાણના સદ્ગત વેદનથી આવૃત્ત છે—બધા પ્રમુખના વિરોધ વિપ્લવમાં પણ એક પ્રકારની દુર્બોધ શાંતિ તેની સાથે સાથે અચન ચર્ચને ફરે છે—એટલે તે ભાંગી પડતો નથી, કાંઈ તેને ગળી જઈ સમુદાય નથી તે ઉન્નત બીડમાં પણ એકાકી વિરાજે છે.

યુરોપમાં ઓ ભોમમાં એમડી હોય છે, કર્મમાં દનનદ હોય છે ભારતમાંનું એથી જોડું છે ભારતમાં ભાગ પાડીને ભોગ ભોગવે છે, પણ કર્મ પ્રતી વખતે એમડી હોય છે યુરોપમાં ધનસંપત્તિ, આનંદમુખ વ્યક્તિત્વ હોય છે, પણ તેના દાન-ધ્યાન, મૂન-કોવેજ, ધર્મચર્યા, વેપારવલ્લભ, એ બધું અમદગત હોય કે આપણા મુખ-સંપત્તિ એનાના નથી હોતા, આપણા દાન-ધ્યાન, અધ્યાપન, આપણા કર્મવ્ય એનાના હોય છે

આ ભાનનાનો પ્રયત્નપૂર્વક નાશ કરવો પડે એની પ્રતિજ્ઞા કરવાનો પ્રશ્ન અર્થ નથી, કરવાથી પણ કઈ વિશેષ ફળ મળ્યું નથી, મનનાનું પણ નથી એટલું જ નહિ, વેપારવલ્લભમાં મોગી મુડી એક જગ્યાએ દગનો પ્રીતિ તેના વલ્લભથી નાની નાની શક્તિઓને બાજબીએ વ્યર્થ બનાવી ફેરી એ મને એવુંકુ લાગતું નથી ભારત-વર્ષના વલ્લભને જે મરી ગયા, તે એકત્ર થવાની અણુઆવડતને પગિણાએ નહિ, પણ તેમના યત્નની પ્રગતિના અભાવે સાગળે સારી હોય અને પ્રત્યેક વલ્લભને મમ કરે, રાજ મેળવીને ખાય, સદુષ્ટ ચિત્તે હવન ગુજાર, તો અમાજમાં આચાર્ય દારિદ્ર્ય અને ધિયાંનું વિષ ભેગું ધઈ શકે નહિ અને મેચેસ્ટર પોતાના જટિલ યત્નો અને કાગળાના વડે પણ એમનો વધ પ્રી શકે નહિ યત્ન-તત્ત્વને અત્યંત સગલ અને સદ્ગ કરી નાખી મમ બધાને આવડે એમ કરવું અત્તને બધાને મારે સુનક બનાવવું એ પ્રાચ્ય આર્થ છે આ વાત આપણે યાદ રાખવી પડશે

આમોદ થ શિક્ષણ શુ કે પરોપમગ્ના કામ શુ બધાને જ અત્યંત જટિલ અને દુ સાધ્ય બનાવી મુઠીએ તો સ્વાભાવિક રીતે જ અમુક વર્ગના હાથમાં પડવું પડે એને લીધે કર્મની તૈયારી અને ઉત્તેજના ઉત્તરોત્તર એટલા મોટા થઈ પડે કે માણસ કમઈ બન્યું નિષ્કુર હરીફાઈના માર્ગ મજૂરો યત્નથી પણ અધમ બની જાય

છે બહારથી સમૃદ્ધિનું વિતાળ આયોજન જોઈને આપણે નત લિન થઈ જઈએ છીએ—પણ તેના તગિયારા જે નિદારણ નમ્રેધવત મન દિવસ ચાલતો હોય કે, તે છૂપો ગહે કે પગલું વિધાતાની આગળ તે છૂપો ગહેતો નથી—ઘાઈકાઈ વાર ચતા સામાજિક બૂક પોદારા તેના પગિલામની ખમગ મળતી ગહે છે સુરેખમા મોટા પક્ષ નાના પક્ષને પીસી નાખે કે, મોટા રૂપિયો નાના રૂપિયાને ઉપનાસધી ફીણ કરી નાખીને આખરે દીકરીની પેરે આખ મીચીને ગળા કવ છે

કામના ઉઘમને અમર્યાદ રીતે વધારી દેવાથી, કામને મોટા કરી નાખવાથી, કામ કામમા લડાઈ જીતી કરવાથી, જે અશક્તિ અને અસતોષનું વિષ વલોવાઈને ઉપગ આવે છે, તેની અર્થા અત્યારે જવા દઈએ ૫ વારવાર વિચાર કરીને જોઉં છું કે આ બધા કાગા ધુમાડાના શ્વાસ કાઢનાર ગણસી કારખાનાઓની અદર, બહાર અને આરે કાગ માણુમોને જે ગીતે ટોચે વળીને રહેવું પડે છે, તેને લીધે તેઓનો નિર્જનતાનો સહજ અધિગ,—એમત્તિની આબરૂ સચવાતી નથી નથી રહેતો સ્થાનનો અનકાશ, નથી ગહેતો કાળનો અવમણ, કે નથી ગહેતો ધ્યાનનો અવમણ આવી ગીતે પોતાની સોમન પોતાને બિનકુલ અનબમત થઈ પડવાને લીધે કામમાથી સહેજ પણ વખત મળતા દાડ પીને પ્રમોદથી ગાડા બનીને બળ-પૂર્વક પોતાના કામમાથી છુટકારા મેળવનાના અપલો થાય છે નીગવ ગહેનાની, શાન ગહેવાની, આનદમા રહેવાની સક્તિ જ કાઢનામા રહેતો નથી

જે શ્રમજીવીઓ છે, તેમની આ દશ છે જેઓ બોમી કે, તેઓ બોગની નથી નથી ઉતેજનાથી થાકી મરેલા હોય છે નિમત્રણ, રમત, નૃત્ય, પોડકોડ, સિકાર, પ્રનાત—જે બધાના વાવાઓડા આગળ રામ પાદાંની પેરે સર્તાદવસ તે લોકો પોતાને ધૂમરી મવતા હોય છે એ વ દોળની ગતિમા કદી કોઈ પોતાને કે જગનને બરાબર જોઈ

શકતું નથી. બધું જ અત્યંત ઝાંખું દેખાય છે. જો એક ક્ષણને માટે પણ તેનું પ્રમેદચક્ર અટકી જાય તો તે ક્ષણભરનો પોતાનો સાક્ષાત્કાર અને જીહ્વા જગતનું ગિલન તેને અત્યંત દુઃસહ લાગે છે.

ભારતવર્ષે ભોગની નિષ્ક્રિયતાને સર્વાવહાલાં, અડોશી પડોશીઓમાં ફેલાવી દઈને દબાવી કરી દીધી છે, અને કર્મની જટિલતાને પણ સરળ બનાવી દઈ માણસે માણસે વહેંચી નાખી છે. એને લીધે ભોગમાં, કર્મમાં અને ધ્યાનમાં દરેક જાણુને મનુષ્યત્વ કેળવવાનો પૂરતો અવકાશ રહે છે. ધધાદારી માણસ હોય તે પણ મન દઈને કથા સાંભળે છે, ક્રિયાકર્મ કરે છે; ચિલ્પી હોય તે પણ નિશ્ચિન્ત મને રાગ કાઢીને રામચણુ વાંચે છે. આ અવકાશનો વિસ્તાર ધરને, મનને, સમાજને પાપની આઢી વરાળથી મોટે ભાગે નિર્મળ રાખે છે, દુષિત વાયુને ગોંધી રાખતો નથી, અને મલિનતાના ઉકરડાને છેક શરીરની પાસે જ ભેગો થવા દેતો નથી. પરસ્પરની દરીદ્રોષમાંથી ક્રાંસાત્સોમાંથી જે દુસ્મનાવટનો ઘવાનલ ભમૂકી જોડે છે તે ભારતવર્ષમાં શાંત રહે છે.

ભારતવર્ષના આ એકાકી રહીને કામ કરવાના મતને જો આપણે દરેક જાણુ સ્વીકારીએ, તો આ વખતનું નવવર્ષ આશિષ-વર્ષણથી અને કલ્યાણથી ફસલથી પરિપૂર્ણ બની જશે. દળ રચવા માટે, પૈસા ભેગા કરવા માટે, સંકલ્પને કુલાવીને મોટે બનાવી દેવા માટે લાંબો વખત રાહ જોયા વિના, જે જ્યાં હોઈએ ત્યાં જ પોતાના આમમાં, બગડામાં, ઘરમાં સ્થિરશાંત ચિત્તે, ધીરજપૂર્વક, સતોષ સાથે, પુણ્ય કર્મ, મંગલ કર્મ કરવાની શરૂઆત કરી દઈએ; આડંબરના અભાવથી હોલ પામ્યા વિના, દગ્ધ આયોજનથી સંક્રાન્ત પામ્યા વિના, દેશી રીતથી શરમાયા વિના, ઝૂંપડીમાં રહીને, ભોંય ઉપર બેસીને, ઉપરણું જોતીને સહજ લાવે કામમાં મંડી પડીએ; ધર્મની સાથે કર્મને, કર્મની સાથે શાંતિને જડી રાખીએ; આતક પક્ષીની પેડે વિદેશીના કરતાલીવર્ષણ

તરફ હિન્મુખ થઈને જોઈ ન ગઈએ, તો ભાગતરફના અદગ્ના સાચા બગથી આપણે બગવાન થઈશું બદાગથી આધાત મળી ગઈ, બગ ન મળે, આપ સમાન બગ નહિ ભાગતરફ જના પોતાના બગથી પ્રમાણ કે, તે સ્થાન ગ્રાધી કાઢીને તેના ઉપર જો આપણે અધિકાર જમાવી શકીએ, તો ક્ષણમા આપણી બધી સગમ છૂટ થઈ જાય.

ભાગતરફ નાના મોર્ગ, સી પુરુષ, બધાને જ માન આપ્યું છે અને તે માન દુરાગ્રહ દ્વારા મળે એવું રાખ્યું નથી વિદેશીઓ બદાગથી આ જોઈ સમ્તા નથી જે વ્યક્તિ જે બાપીમ ધધામાં જન્મ્યો હોય, જે કામ જેને માટે સુલભતમ હોય, તેનું પાલન કળ્યામા જ તેનું ગૌરવ કે—તેમથી ગ્રહ થવામા જ તેનું અપમાન કે આ ગૌરવ જ મનુષ્યત્વને ધાગ્યું કરી મળવાનો એક માત્ર ઉપાય કે દુનિયામા અકથાની અસમાનતા રહેવાની જ, જિજ્ઞ અન્યથા બહુ થોડા લોકોના નસીગમા હોય કે—બાકી બધા જ જે સારી મિથિતિના માણસોની સાથે પોતાના ભાગ્યની સરખામણી કરી મનમા ને મનમા અપમાન અનુભવ્યા કરે, તો તેઓ પોતાની દીનતાને પરિણામે સાચેસાચ જ કુદ જની જાય છે રિવાયતના ધમજીવીઓ પ્રાણપણે કામ કરે છે એ ખરું પગલું તે કામ તેમને અપમાનથી બચવાનું સાધન આપતું નથી તે પોતાને હીન માને છે એટલે સાચેસાચ જ હીન બની જાય છે આવી રીતે યુરોપના પદર આની માણસો દીનતાથી, ઈર્ષ્યાથી, બર્થ પ્રવાસથી અકાળઈ રહેલા હોય છે યુરોપિયન પ્રવાસી પોતાને ત્યાંના ગરીબ અને નીચલા થરના લોકો ઉપરથી આપણા ગરીબ અને નીચલા થરના લોકોનો વિચાર કરે છે—તે એમ માને છે કે આ લોકો પણ તેઓના જેવા જ દુખ અને અપમાન અનુભવે છે પગલું એવું નિનકુન છે જ નહિ ભાગતરફમા કર્મબેદ એમીબેદ તદ્દન સ્પષ્ટ છે, એટલે જ જિજ્ઞ શ્રેણીના માણસો પોતાની રિશિકતા સાચવવાને માટે નીચલી શ્રેણીના લોકોને અપમાનિત કરીને તેમનો બહિષ્કાર કરતા નથી પ્રાણજીના

છોકરાને પણ વાળે—દાદા હોય છે. વાડો ગિનતકરાર સચવાઈ રહે છે એટલે જ પરસ્પરની વચ્ચે આવળ, માણસ માણસ વચ્ચે હૃદયનો સબંધ કોઈ પણ જાતની બાધા વગર બધાય છે—મોટાઓની આત્મીયતાનો ભાર નાનાઓનાં હાડકાં કચડી નાખતો નથી. પૃથ્વીમાં જો નાનામોટાની અસમાનતા અવસ્થાલાવિ જ હોય, જો આભાવિક રીતે જ સર્વત્ર જ સર્વ પ્રકારના નાના માણસોની સંખ્યા જ વધારે અને મોટાઓની સંખ્યા જ ઓછી હોય, તો સમાજના આ મોટા ભાગને જ અપમાનની લજ્જામાંથી બચાવી લેવા માટે ભારતવર્ષે જે ઉપાય શોધી કાઢ્યો છે, તે જ શ્રેષ્ઠ છે, એમ કબૂલ કરવું પડશે.

યુરોપમાં આ અપમાનની અસર એટલે સુધી વ્યાપેલી છે કે, ત્યાં આધુનિક સ્ત્રીઓનો એક પક્ષ પોતે સ્ત્રીઓ છે એટલા ખાતર જ શરમ અનુભવે છે. ગર્ભ ધારણ કરવો, સ્ત્રી સતાનની મેવા કરવી, એ તેમને શરમાવા જેવું લાગે છે. માણસ મોટો છે, અમુક કામ મોટું નથી, મનુષ્યત્વ સાચવીને જે કોઈ કામ કરવામાં આવે તેમાં અપમાન નથી;—દારિદ્ર્ય લજ્જાકર નથી, સેવા લજ્જાકર નથી, હાથે કામ કરવું એ લજ્જાકર નથી,—બધાં જ કામોમાં, બધી જ ગિતિમાં સહેલાઈથી માથું ઊંચું ગળી શકાય છે, એ ભાવનાને યુરોપમાં ગ્યાન નથી મળ્યું. એટલા માટે સશક્ત અને અશક્ત બધા જ સર્વશ્રેષ્ઠ થવાને માટે સમાજમાં પુષ્કળ નિષ્ફળતા, અપાર વૃથા કર્મ અને આત્મઘાતી ઉદ્વેગ પેદા કર્યા કરે છે. ઘરમાંથી કચરો કાઢવો, પાણી ભરવું, મસાલો વાટવો, સગાં અને અતિથિની સેવા કર્યા પછી છેવટે પોતે જમવું, એ યુરોપની દૃષ્ટિએ અત્યાચાર અને અપમાન છે, પરંતુ આપણે મન એ શ્રદ્ધાક્ષમીને ઊઝો અધિકાર છે,—એમાં જ તેનું પુણ્ય, તેનું સન્માન રહેલું છે. વિદ્યાવતમાં આ બધાં કામોમાં જેઓ હમેશાં ગત ગહે છે, તેઓ હવડા ગણાય છે અને માન મુમાવી બેસે છે, એવું સાંભળ્યું છે. કારણ, કામને હલકું ગણ્યા પછી જો નિરુપાયે તે કરવું પડે તો માણસ પોતે હલકો પડે છે. આપણી

ગૃહલક્ષ્મીએ જોય જોય મેવાના કામમાં ગત ગદે છે, બધા પુણ્ય કામો પણ પુણ્યકર્મ ગણીને કરે છે, અસામાન્યતાહીન જ્વામીને દેવતા ગણીને તેની બક્ષિત કરે છે, તેમ તેમ તેઓ શ્રી-સીદ્ધિ-પત્રિતતાથી ગાળી જાય છે, તેમના પુણ્ય તેજથી ચારે કારથી હલકારી બહેમારણી બનીને બાગી ગય છે

મુરોપ એવું કહે છે કે, બધા માણસને બધું થવાનો અધિકાર છે,—એ માન્યતામાં જ માણસનું ગૌરવ છે પરંતુ વસ્તુતઃ જ બધાને બધું થવાનો અધિકાર નથી, એ અત્યંત સાચી વાત સવિનય શરૂઆતમાં જ માની લેવી સારી વિનયપૂર્વક માની લઈએ એટલે ત્યાં પછી કંઈ અપમાન રહેતું નથી ગમના ધરમા સ્થાપનો કમો અધિકાર નથી, એ વાત ચોક્કસ જ છે એટલે જ રામના ધરમા કાગભાર કરવા ન મળે તો યે સ્થાપને તેમા લગારે શરમાવાનું નથી પણ સ્થાપના મગજમાં જો એવી મૂખાંખી ધૂસે કે ગમના ધરમા એક ચક્રે રાખ્યું કરવું એ જ તેને ઉચિત છે, અને તે વૃથા પ્રયત્નમાં તે વારવાર નિષ્ફળ નિવડ્યા કરે, તો જ તેના રાજના અપમાનનો અને દુઃખનો કંઈ પાત્ર નહિ ગદે આપણા દેશમાં પોતાના સ્થાનની ચોક્કસ મર્યાદામાં બધાને જ પોતપોતાના ચોક્કસ અધિકારનું માન અને શાંતિ મળી ગદે છે, એટલે જ નાનો માણસ તક મગતા જ મોટાને ખમેડવા દોડતો નથી, અને મોટો પણ નાનાને હમેશા સર્વ પ્રયત્ને દૂર ને દૂર રાખતો નથી

મુરોપ કહે છે, આ સતોષજ, આ વિગ્રીવાનો અલાવ જ, પ્રમના મૃત્યુનું કાચું છે એ મુરોપીય સરકૃતિના મૃત્યુનું કારણ છે એ વાત ખરી, પરંતુ આપણી સરકૃતિનો તો એ જ પાયો છે જે માણસ વહાણમાં હોય તેને માટે જે નિયમ હોય, તે જ નિયમ જે માણસ ધરમા હોય તેને માટે હોઈ શકે નહિ મુરોપ જો એમ કહે કે સરકૃતિ માત્ર સમાન છે અને તે વૈગિર્યહીન સરકૃતિનો આદર્શ

કેવળ મુરોપમા જ છે, તો તેનું તે ધૃષ્ટતાભર્યું વચન સાબળતા વેત
ઝટપટ આપણા ધનરત્નને ભાગેલા સપડામા ભરી રસ્તા પર ફેંકી.
દેવા એ સગત નથી

વસ્તુત સતોપની વિકૃતિ હોઈ શકે છે, એટલે કેઈ અત્યાકાક્ષાની
વિકૃતિ નથી હોતી, એવું કોણ માનશે ? સતોપથી જડત્વ આવતા
તેને ક્ષીધે કામમા સિથિનતા આવે છે એ વાત જો સાચી
હોય, તો અત્યાકાક્ષાનો વેગ વધી જતા પુષ્કળ અનારસ્યક અને
નિદારુણ અકાર્યો જિલા થાય છે, એ વાત કેમ જૂલી શકાય ? પહેલાથી
જો રોગને ક્ષીધે મૃત્યુ થતું હોય તો બીજાથી અપઘાતથી મૃત્યુ થાય
છે એ વસ્તુ યાદ ગાખવાની જરૂર છે કે સતોપ અને આકાક્ષા
બંનેની જ માત્રા વધી જાય તો વિનાશનું કાળ જન્મે

એટલે એ અર્થાને ઊંઘી દઈ એટલું તો સ્વીકારવું જ પડશે કે
સતોપ, સ્વયમ, શાંતિ, એ બધા ઉચ્ચતર સસ્કૃતિના અંગો છે એમા
હરીફાર્ધપી ચક્રમકની ઠોકઠોકોને અવાજ અને તણખાને વરસાદ
નથી, પરંતુ હીંગાનું સિન્ધુ-નિશબ્દ તેજ છે તે અવાજને અને
તણખાને આ ધ્રુવ તેજ હગતા મૂલ્યવાન માનવું એ કેવળ જગલીપણું
છે મુરોપીય સસ્કૃતિની શાળામાંથી પણ જો એ જગલીપણું જન્મે
તો એ તે જગલીપણું જ રહેવાતું

આપણી પ્રકૃતિના નિજાતત્ત્વ (સૌથી એકાત) ખડમા જો
અમર ભાગતર્વ વિગળે છે, તેને આજે નવા વર્ષને દિવસે આપણે
પ્રણામ કરી આ-ન્યા આપણે જોયું કે તે ફલલોલુપ કર્મની અનત
તાડનાથી મુક્ત થઈને શાંતિના આનાસન ઉપર વિરાજમાન છે,
અવિગમ જનતાના જડ દયાણુમાંથી મુક્ત થઈને પોતાના એકાન્તિભા
તેણે આસન જમાવેલું છે અને હરીફાઈના નિષિડ સંઘર્ષ અને
ઈર્ષ્યાકાલિમાંથી મુક્ત થઈને તે પોતાના અરિચળ ગૌરવથી પરિવેષિત
છે આ કર્મની વાસના, જનસંઘર્ષના આઘાત અને જિગીરસની

હિતેજનામાંથી મુક્તિ,—એણે જ સમસ્ત ભારતવર્ષને લક્ષ્યને માર્ગે, બપોદીન ચોકડીન મૃત્યુદીન પરમ મુક્તિને માર્ગે, રથાપન કર્યું છે. મુરોપમાં જેને ‘ક્રીડમ’ કહે છે, તે મુક્તિ આની આગળ ત્રિશુલ ક્ષીણ છે. તે મુક્તિ અંચળ, દુર્બળ, બીરુ હોય છે, તેમાં ધૃષ્ટતા હોય છે, નિષ્કૃષ્ટતા હોય છે—તે પારકા પ્રત્યે આંધળી હોય છે, તે ધર્મને પોતાની સમાન માનતી નથી, અને સત્યને પણ પોતાના દાસત્વમાં વિકૃત કરવા માગે છે. તે દમ્ભેશાં બીજાને આધાત કરે છે, એટલા માટે બીજાના આધાતના બપથી રાતદહાડો લલ અને બપ્તર ચડાવીને, અસ્ત્ર અને શસ્ત્ર સજીને બેસી રહે છે—તે આત્મચરણને ખાતર પોતાના પક્ષના મોટા ભાગના લોકોને મુઝામીની જાંજીરમાં જકડી રાખે છે—તેના અસંખ્ય હૈનિદિ મનુષ્યવશ બીજણુ યંત્ર સમા હોય છે. એ ‘રાક્ષસી’ ‘ક્રીડમ’ કાઢીપણુ વખતે ભારતવર્ષની તપસ્ચાતું અંતિમ લક્ષ્ય હતું જ નહિ—કારણ, આપણા સામાન્ય લોકો બીજ બધા દેશો કરતાં સાચી રીતે સ્વતંત્ર હતા. હજી પણ આધુનિક કાળનો ધિક્કાર વરસતો હોવા છતાંયે એ ‘ક્રીડમ’ આપણા જનસમાજના પુરુષાર્થનું ચરમતમ લક્ષ્ય બનવાનું નથી. લક્ષ્યને ન બનતું—એ ‘ક્રીડમ’ના કરતાં વધારે ઉન્નત, વધારે વિશાળ જે મહત્તા, જે મુક્તિ ભારતવર્ષની તપસ્ચાતું ધન છે, તેને જો ફરીથી સમાજમાં આપણે આવાહન કરીને લઈ આવીએ,—અંતરમાં જો આપણે પામીએ, તો ભારતવર્ષના નગ્નચરણની રજથી પૃથ્વીના મોટા મોટા રાજમુકેટો પાવન થશે.

આટલું જ હું નવવર્ષનું ચિંતન પૂરું કરું છું. આજે પુરાતન કાળમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, કારણ પુરાતન કાળ જ ગિરનનતાનો અણ્ય ભંડાર છે. આજે ધનવ્રક્ષમીએ નવકિસલવનાં ઉત્સવવસ્ત્ર પહેરી છે, એ વસ્ત્ર આજનાં નથી—જે ત્રણે કવિઓએ ત્રિશુલ જંદમાં તરુણી હિપાની વંદના કરી છે તેઓએ પણ એ જ મુંદર કામળ પીનહરિત વસ્ત્રમાં વનથીને એકાએક સજતાં જોઈ છે—ઉલ્લસિનીના પુરોચાનમાં

કાલિદાસની મુઘ્ધ દૃષ્ટિની સામે એ જ સમીર-કપિત કુસુમગધી' અચલ નવવર્ષનાં કિરણોમાં ઝળહળતો હતો. નૂતનતામાં ચિરપુરાતનનો અનુભવ કરીએ ત્યારે જ અમેય યૌવન સમુદ્રમાં આપણું છર્ણુ છવન સ્નાન કરી શકે. આજના આ નવવર્ષમાં ભારતનાં હૃદયે પુરાતન વર્ષને અનુભવી શકીએ તો જ આપણી દુર્બળતા, આપણી લગ્ન, આપણી લાંછના, આપણી દ્વિધા દૂર થઈ જશે. ઉછીના આણેલાં ફૂલ પાંદડાથી છેડને શણગારીએ તો તે આજ ગહે, કાલ નહિ રહે. એ નૂતનતાની અચિર પ્રાચીનતા અને વિનાશ કાઈ શકી નહિ શકે. નવુ બળ, નવુ સૌંદર્ય આપણે બીજેથી ઉછીનુ લાવી સજના જઈએ, તો એ ધડી પછી જ તે કદપતાની માળાફે આપણા લલાટનો ઉપકાસ કરાવશે; ધીમે ધીમે તેના ઉપગ્રથી પુષ્પપત્ર ખરી પડીને કેવળ બાધવાની દોરી જ ગહી જશે. વિદેશનો પહેંગવેશ, લાવભગી આપણા શરીર ઉપર ભેતભેતામા મલિન, શ્રીદીન બની જાય છે—વિદેશની કેળવણી રીતિનીતિ આપણા મનમાં ભેતભેતામા નિર્જીવ અને નિષ્ફળ થઈ જાય છે, દાગણ, તેની પાછળ લાગ્યા સમયનો ઇતિહાસ નથી—તે અસલગત છે, અમગત છે, તેનાં મુગિયા દૂરી ગયેલા છે. આજને નવે વર્ષે આપણે ભારતવર્ષના ચિરપુરાતનમાંથી જ આપણી નવીનતા મહણ્ણ કરીશું—સાજે જ્યારે વિશ્રામનો ધટ વાગશે, ત્યારે પણ તે ખરી નહિ પડે—સારે તે અમ્તાનગૌરવ માલા આશીર્વાદની સાથે આપણા પુત્રને લવાટે બાધી ઈર્ષને તેને નિર્ભયચિત્તે સમયહૃદયે વિજયને માર્ગે મોકલીશું ! જ્ય થશે, ભારતવર્ષનો જ્ય થશે ! જે ભારત પ્રાચીન છે, જે પ્રચલ્ન છે, જે વિરાળ છે, ઉદાર છે, જે નિર્વાહ છે, તેનો જ જ્ય થશે,—આપણે—જેઓ અગ્રેજી મોલીએ છીએ, અવિશ્વાસ મેનીએ છીએ, જોડુ મોલીએ છીએ, ધમપતાડા મારીએ છીએ, આપણે વર્ષે વર્ષે

‘મિલિ મિલિ જ્યોષ્ઠ સાગર લહરી સમાના’

સાગરની લહરીની પેઠે અલોપ થઈ જઈશું તેથી નિસ્તબ્ધ ભારતને

કરું નુકસાન થવાનું નથી. ભરમચર્ચિત મૌની ભારત ચતુષ્પથ ઉપર મૃગચર્મ મિથાવીને બેઠો છે—આપણે ત્યારે આપણી બધી વાચાળના પૂરી કરીને પુત્રપુત્રીઓને કાટકોક પહેગવી દર્શને વિદાય થઈશું, ત્યારે તે શાંતચિત્તે આપણા પૌત્રોને મારે પ્રતીક્ષા કરતો મૃદુશે. તે પ્રતીક્ષા અર્થ નહિ ગળ્ય, તેઓ આ સંન્યાસીની સંમુખ દાય જોડીને આવીને કહેશે, “પિતામહ, અમને મત્ર આપો.”

તેઓ કહેશે—“હઠ્ઠ ઇતિ બ્રહ્મ.”

તેઓ કહેશે—“ભૂમૈવ સુખ નાદ્યે સુખમસ્તિ.”

તેઓ કહેશે—“આનન્દઃ શ્રદ્ધાભિદ્યાન્ ન મિમેતિ કદાચન.”

ભારતવર્ષના ઇતિહાસ

ભારતવર્ષના જે ઇતિહાસ આપણે વાંચીએ છીએ અને મોઢે કરીને પરીક્ષા આપીએ છીએ, તે ભારતવર્ષના નિશ્ચયકાળના એક દુઃખસ્વપ્નની વાત માત્ર છે કથાથી કથા લેકો આભા, કાપાકાપી મારામારી શરૂ થઈ ગઈ, બાપદીકરા વચ્ચે, ભાઈભાઈ વચ્ચે સિંહાસન માટે તાણાતાણી ચાલવા લાગી, એકાદ ટોળું કહાવ્ય જાય તો કાણુ જાણે કથાથી બીજું એકાદ ટોળું ઊભુ જ હોય—પઠાણુ, મોગલ, પોર્ટુગીઝ, ફ્રેન્ચ, અંગ્રેજ, બધાએ મળીને આ સ્વપ્નને ઉત્તરોત્તર જટિલ બનાવી મૂક્યું છે.

પગલુ આ ગતવર્ષે ગઝિત પરિવર્તમાન સ્વપ્ન-દૃશ્ય-પદ દ્વારા ભારતવર્ષને લોકોને જોઈએ તો સાચા ભારતવર્ષને જોઈ ન શકાય. ભારતવાસી કથા છે ? આ બધા ઇતિહાસ તેનો કરો જવાબ આપતો નથી જાણે ભારતવાસી છે જ નહિ—માત્ર જેઓએ કાપા-કાપી—ખૂનામરકી કરી છે, તેઓ જ છે.

તે વખતના દુર્દિન્ય પણુ આ કાપાકાપી—મારામારી જ ભારત-વર્ષના પ્રધાનતમ બનાવો હતો, એમ નથી વાવાઓડાના દિનમેમાં

વાવાઝોડું એ જ સર્વપ્રધાન ઘટના હોય છે, એનું તેની ગર્જના છતાંયે ઝીઝગી શકાય એમ નથી,—તે દિવસોમા પછી એ ધૂળથી ઢકાયેલા આમરાની વચમા ગામડાના ધરે ધરમા જે જન્મમૃત્યુ મુખદુ ખનો પ્રવાહ આતો હોય છે, તે દક્ષર્ધ ગયેલા હોવા છતાં, માણસને મન તે જ મુખ્ય હોય કે પરંતુ પગદેશી પ્રવાસીઓની આગળ તો આ વાવાઝોડું જ પ્રધાન થઈ પડે છે, આ ધૂળનો ઢાઢ જ તેની નજર આગળથી બીજું બધું લાગી દે છે, મગધ તે ધગની અદર નથી હોતો, તે ધરની બહાર હોય કે એ જ કાગલે પગદેશીએ સખેરા ઇતિહાસમા એ ધૂળની વાત—વાવાઝોડાની વાત જ મળે છે, ધગની વાત લગાડે મળતી નથી તે ઇતિહાસ વાચતા એમ લાગે છે કે ભારતવર્ષ ત્યારે હતો નહિ કેવળ મોગલ પદાવોની ગર્જનાથી ગોળતો વાવટોગ શુભ પત્રોની ધગ ઉઠાવીને ઉત્તરથી દક્ષિણ અને પૂર્વથી પશ્ચિમ ધૂમ્મા કરતો હતો.

પરંતુ ત્યારે વિદેશ હતો ત્યારે પણ સ્વદેશ તો હતો જ, નહિ તો આ બધા ઉપદ્રવની વચમા ખીર, નાનકડું ચેનન્ય તુકારામ, એ બધાને કાળે જન્મ દીધો : તે વખતે કેવળ દિલ્લી અને આમા જ હતા, એમ નથી—કાશી અને નાલોપ પણ હતા તે વખતે સામા ભાગતર્ફમા જે જીવન—પ્રવાહ વહેતો હતો, જે પુરુષાર્થના લોહ ઝીલળતા હતા જે સામાજિક ફેફારા થઈ રહ્યા હતા, તેનું વર્ણન ઇતિહાસમા મળતું નથી.

પરંતુ વર્તમાન પાઠ્યપુસ્ત્રની બહાર ગ્રેના તે ભાગતર્ફની સાથે જ આપણે મનષ્ય છે એ સળધનું બહુ કાવચાથી ઐતિહાસિક સૂત્ર વિનુષ થઈ ગયેલ તો આપણા હૃદયને કાઈ આશ્ચર્યમાન ગ્રે નહિ આપણે ભારતવર્ષના વાલ કે નમમા ઝાડ નથી—સેકડો શતાબ્દી એમાં થઈને આપણાં લાખો મુગિયાં ભાગતર્ફના મર્મસ્થાનનો કળળે દરીને બેઠા છે પરંતુ દુર્ભાગ્યને આપણને એવો ઇતિહાસ

વાંચવો પડે છે કે બરાબર એ જ વસ્તુ આપણાં બાળકો ભૂલી જાય છે. એવું લાગે છે કે ભારતવર્ષમાં આપણે અણે કંઈ છીએ જ નહિ, આગતુકો જ અણે સર્વસ્વ છે.

પોતાના દેશની સાથે પોતાનો સબંધ આવો નજીવો છે એવું બધીએ તો ક્યાંથી આપણે પ્રાણુ બેગવાના હતા ? આવી પરિસ્થિતિમાં વિદેશને સ્વદેશને સ્થાને બેસાડતાં આપણા મનમાં સંકેત સુધાં થતો નથી—ભારતવર્ષના અઝૌરવથી આપણને પ્રાણુ જવા જેવી શરમ પણુ લાગી શકતી નથી. આપણે અનાયાસે કહીએ છીએ કે પહેલાં અમારે કશું જ નહોતું, અને હવે અમારે ખાવાનું, પીવાનું, પહેરવાનું, ઓઢવાનું, આચાર, વ્યવહાર બધું જ પરદેશીઓ પાસેથી બીજા માગીને લેવું પડે.

જે દેશો ભાગ્યવાન છે, તેઓને ચિરતન સ્વદેશ દેશના ઇતિહાસમાં જ મળી રહે છે—નાનપણમાં ઇતિહાસ જ દેશની સાથે તેમનો પરિચય ઠગવી દે છે આપણી વ્યાખતમાં આથી બરાબર બિલકુલ જ છે. દેશના ઇતિહાસે જ આપણા સ્વદેશને ઢાંકી ગાખ્યો છે મહમદની ચડાઈથી લોડ કર્જનના સામાન્ય-ગર્વના વચ્ચે સુધીની જે કંઈ ઇતિહાસની વાત છે, તે હિંદુસ્તાનને માટે તો વિચિત્ર માયાગળ સમી છે—તે સ્વદેશ વિશેની આપણી દૃષ્ટિને મદદ કરતી નથી, દૃષ્ટિને માન લાગે છે તે એવે ઠેકાણે કૃત્રિમ પ્રકાશ દે કે છે કે જેથી આપણા દેશની બાબત જ આપણી આખને અધારી લાગે છે. તે અધકાગમાં નવાબના વિલાસભનનના દીવાના પ્રકાશમાં નર્તકીના રત્નોના આબૂપણ ઝગડળી જોઈ છે, બાદશાહના સુગપાત્રનો રાતો શીલુનો બિલરો ઉન્મત્તતાની ઉન્મત્તતાથી લાલ બનેલી આખો જેવો દેખાય છે—તે અધકાગમાં આપણા પ્રાચીન દેવમંદિરો માથા ઢાંકી દે છે અને સુલતાન-પ્રેયસીઓની સ્વેત સંજેમરમરની કારીગરીથી ખચિત કબરોના શિખરો નક્ષત્રલોકને સુખન કરવા જાય છે. તે અધકાગમાં ઘોડાના ડાગ-

લાના અરાજ, સ્થાયીઓની મર્જના, અઓના ખજુખખાટ, મુઠ્ઠા વ્યાપી શિમિંગી વિલોચા લેવી પાકુતા, કિનખાનના પાથગુઓની સોતેરી ઊઠા, મસજિદના શીશુના પગપોટાના ઘાટના પાપાલુમડપો, ખોળ પ્રદરીઓથી મ્હાથેના ગ્રાસાદઅતપુગના રક્તચનિકિનનનું નિમ્નબ્ધ મૌન,—એ બધું જ વિચિત્ર સબ્દ અને વર્ણ અને ભાવદ્વારા જે પ્રમદ ઇન્દ્રિયના ગમે છે, તેને ભાગતનો ઇતિહાસ દહેરાથી શો લાભ ? તેને ભાગનર્ણની પુણ્યમત્રની પોથીને એક અપૂર્વ અરમિયન નાઈટ્સની નનલકથા વડે વીંટી રાખી છે—તે પોથીને ટાઈ ઉસડું નથી, પેલી અરેમિયન નનલકથાની જ લીંચીએ લીંટી ઠાકમગો ગોખી કાઢે છે ત્યાં પછી પ્રતપગતે એ મોગન સામ્રાજ્ય જ્યારે મરવા પડ્યું ત્યારે રમશાનમૃતિમા દૂરથી આવેના મીધડાઓમા મહિમામંદિ જે ચાતુરી, રેતરપિંડી, માગમારી સદે મર્ધ મર્ધ તે પશુ શુ ભાગતવર્ષનો ઇતિહાસ ગણાય ? અને ત્યાં પછીથી પાચ પાચ વગસના ખાનામાં વહેંચેલો શેતરજની જાણ સમો અગ્રેજી અમન આવે છે, એમા તો ભારત વર્ષ એથી પશુ વધારે કુદ લાગે છે—ખડુ જેવા શેતરજમા ને એમા ફેર એટલો કે એના ધર કાળા અને ધોળા વચ્ચે સગમે લાગે વહેંચાયેના નથી, એમા પહર આની બાગ સફેદ છે આપણે પેટના અમળના મદનામા સારી રાજ્યવ્યવસ્થા, સારો ત્યાગ, સારી જગવધી બધું જ એક નિશાળ વ્હાઈટ વે લે.સોની દુકાનેથી ખરીદીએ છીએ—ખીજી બધી દુકાનો બંધ છે એ કારખાનાનું ત્યાગથી માડીને વેપાર સુધીનું બધું જ સાડુ હોઈ શકે, પરંતુ એમા કારકુનોના ઓરડાના એક ખૂણામા આપણા ભારતવર્ષનું ગ્યાન તદ્દન નજીવું છે

ઇતિહાસ બધા દેશમાં સરખો જ હોય, એ વહેમને છાંડે જ છટકો જે માણસ ગેરચાઈકર્ન જીવન વાગી ગયો છે, તે ખિસ્તનું જીવન વાચની વખતે તેમના હિસાબની ગોપરી અને ઓફિસની કાયરી શોધનાનો, અને જે ન મળે તો તેનામા અવગા પેદા થવાની અને તે કહેનાનો કે જેની પાસે પૈસાની ચે મૂડી નહોતી, તેનું વળી જીવન-

ચાલિ શાનુ ? તે જ પ્રમાણે ભારતવર્ષના રાજકીય દ્વંતરમાંથી તેના રાજ્યશતી વંશાવધિ અને જ્યપરાજ્યનાં કાગળિયાં ન મળે એટલે જેઓ ભારતવર્ષના ઇતિહાસ વિશે હતાશ બની ગય છે, અને કહે છે કે ત્યાં ' પોલિટિક્સ ' નથી, ત્યાં વળી ' હિસ્ટરી ' માની ? તેઓ કાગળના ખેતરમાં વતાક શોધવા જાય છે, અને ન મળે એટલે મનના દુઃખથી કાગરને પાકમા જ ગણુતા નથી, બધાં ખેતરમાં પાક એક ન હોય, એમ જાણીને જે માણસ યોગ્ય થયે યોગ્ય વસ્તુની આશા રાખે, તે જ કાણો કહેવાય.

હવે પ્રિન્સની હિસાબની ચોપડી જોઈને તેમના પ્રત્યે અવગત જાનમે પણ ખરી, પરંતુ તેમના બીજા ગુણે જોઈએ તો હિસાબના બધા ચોપડા દર્શી વિસાતના ગ્રહેતા નથી. તે જ પ્રમાણે રાજકીય બામતમાં ભારતવર્ષ દીન છે એમ જણવા છતાં બીજા વિશેષ બાબતોનો વિચાર કરીએ તો તે દીનતા તુરંત છે એમ બતાવી શકાય. ભારતવર્ષની તે આશવી બાજુથી તેને ન જોતાં, આપણે બાજપણુથી તેને નીચે પાડીએ છીએ અને જાતે નીચા પડીએ છીએ. અંગ્રેજોના બાજક જાણે છે કે તેના બાપદાએ અનેક મુદ્દો જીતેલા છે, દેશો કબજે કરેલા છે, અને વેપાર જમાવેલા છે, એટલે તે પણ પોતાને રણગૌરવ, ધનગૌરવ, મહત્ત્વગૌરવનો અધિકારી બનાવવા હચકે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે આપણા બાપદાઓએ દેશો જીત્યા નહોતા, અને વેપાર વિસ્તારો નહોતો—એ જણાવવાને માટે જ ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ રચાયેલો છે. તેમણે શુ કર્યું હતું એ આપણે જાણુતા નથી, એટલે આપણે શુ કર્યું એની પણ આપણને ખબર નથી એટલે પાગકાની નકલ કરવી પડે છે. એને માટે કોને દોષ દેશે ? નાનપણુથી આપણે જે પદ્ધતિએ જે શિક્ષણ પામીએ છીએ, તેને લીધે રાજ રાજ દેશની સાથે આપણો વિચ્છેદ થતો ગય છે, અને ધીમે ધીમે દેશની વિરુદ્ધ આપણામાં વિદ્રોહની લાવના જાય છે.

આપણા દેશના લણેલા માણસો પણ કણે કણે હનુશ્ચિની જેમ

ખોલી ઉઠે છે કે દેશ તમે કોને કહો કે આપણા દેશની વિશેષતા શી છે તે કયા કે, તે કયાં હતી? અથવા પૂજારી એનો જવાબ મળતો નથી કાગળ એ વસ્તુ એટલી સફળ છે, એટલી વિશાળ છે, કે જે કેવળ મુક્તિલાભ સમજી નહિ સહાય અંગ્રેજ શુ કે દેશ શુ કાઈ પણ દેશનો માણસ પોતાના દેશની ખાસિયત શી, દેશનું મૂળ મર્મસ્થાન કયા આવેનું કે, તે એક શબ્દમા વ્યક્ત નહિ કરી શકે—તે દેહમા ગદેલા પ્રાણની પેઠે પ્રત્યક્ષ સત્ય છે, છતાં પ્રાણની પેઠે તેની સદા અને સ્વરૂપનો નિર્ણય કયો એ મુશ્કેલ કે તે નાનપણથી આપણા જ્ઞાનની અદર, પ્રેમની અદર મત્તનાની અદર અનેક અદસ્ય માર્ગે ઘડતે જુદે જુદે સ્વરૂપે દાખલ થાય છે તે પોતાની વિચિત્ર સમિત્કામ નિમૂઠ્ઠ રીતે આપણને ઘડીને તૈયાર કરે છે—આપણા જૂનકાગ માથે આપણા વર્તમાનમાગને અતઃ પડી જવા દેતો નથી—તેની કૃપાથીજ આપણે મોટા થયા છીએ, ઊંઠસિત થઈ ગયા નથી એ વિચિત્ર ઉદ્ભવયાળી શુભ પુગતન સમિતે સરખી જિજ્ઞાસુની આગળ આપણે સદા વડે બે આઠ શબ્દોમા ત્રી રીતે વ્યક્ત કરીએ :

ભારતવર્ષની મુખ્ય સાર્થિકતા શી એનો જો કાઈ અર્થ ઉત્તર માગે તો તે ઉત્તર છે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ તે ઉત્તરનુંજ સમર્થન કરશે ભારતવર્ષ સદાકાગ એકજ અર્થનું જોતો આવ્યો હાગે કે કે હોદ્દોમા એમ્તા સ્થાપવી જુદા જુદા માર્ગેનિ એમજ હાસ્યને અભિમુખ બનાવી દેવા અને અનેકમાએમ્નોજ નિ સશયપણે અતરતરરૂપે અનુભવ કરવા—ખદાર જે બધા પાર્થિવો—પૃથ્વીમાઓ જણાય કે તેનો નાશ મ્યા વગર તેની અદર રહેના નિમૂઠ્ઠ અંકયને પામવું

આ એકને પ્રત્યક્ષ અનુભવવું અને ઐકાતિક વિસ્તારનો અર્થન કરવો, ભારતવર્ષને માટે અત્યંત સ્વાભાવિક છે તેના એ સ્વભાવેજ તેને હમેશા ગંજકીય ગૌરવ પ્રાપ્તે ઉદાસીન રાખ્યું છે કાગળ, રાજ-

કીય ગૌરવના મૂળમાં વિરોધની લાવના ગ્રહેલી છે જેઓ પરને પૂરેપૂરા દિનથી અત્યંત પર નહિ અનુભવે, તેઓ ગળમીય ગૌરવને જીવનનું ચરમ ધ્યેય નહિ માની શકે પારમની નિરુદ્ધ પોતાની પ્રતિક્ષા કરવાના જે પ્રયત્ન, એ જ ‘પોલિટિશન’ ઉત્પત્તિનો પાયો છે—અને પારમની સાથે પોતાનો સબધ બાંધવો અને પોતામાં રહેલા વિચિત્ર રિલાગ અને વિરોધમાં સામજિક સ્થાપનાનો પ્રયત્ન કરવો, એ જ ધર્મનૈતિક અને સામાજિક ઉત્પત્તિનો પાયો છે. યુરોપની સંસ્કૃતિએ જે કૈવલ્યનો આશરો લીધો છે, તે વિરોધમૂલક છે ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિએ જે કૈવલ્યનો આશરો લીધો છે તે મિનનમૂલક છે. યુરોપના પોલિટિકલ કૈવલ્યની અગ્ર જે વિરોધનો કાસો ગ્રહેનો છે, તે તેને પારકાની વિરુદ્ધ બાધી રાખી શકે, પરંતુ તેને પોતાનામાં સામજિક સ્થાપી નહિ આપી શકે. આથી બ્યક્તિ બ્યક્તિમાં ગળ પ્રગમ, ગરીબ અને તલવગરના તેણે સદા રિચ્છે અને વિરોધ જગતા જ ગળ્યા છે તેઓ બધા મળીને પોતપોતાના કોક્કસ અધિકાર હાગ સમગ્ર સમાજને ઉપાડે છે, એવું નથી, તેઓ પરપરની પ્રતિકૂલ છે—જેથી કોઈ પણ પક્ષનું બળ વધી ન જાય એનો જ બીજો પક્ષ સાવચેત રહીને જીવતોડ પ્રયત્ન કર્યા કરે છે પરંતુ બધા મળીને ત્યાં ધક્કાધક્કી કરે છે, ત્યાં બળનું સામજિક હોઈ શકે નહિ—ત્યાં જતે કાળે જનસખ્યા યોગ્યતા કરતાં વધારે ક્રિષ્ણતા મેળવે છે અને વાણિજ્યની ધનસહિત શુદ્ધિના ધનલકારોની હપ્ત રિજલ મેળવે છે—આની રીતે સમાજનું સામજિક નાશ પામે છે અને આ ગધા વિષમ, વિરોધી અગોને કોઈ પણ પ્રકારે યોગ્યતા મારીને ગળના માટે મરકાર આપો વખત કાપકા પર મર્યાદા લગાવી દે છે. આ અસમલાવી છે, મર્યાદા વિરોધ જેનું બીજું હોય તેનો પાક પળુ વિરોધ જ આવડાનો વચના ગાળામાં જે પરિપુષ્ટ પૂર્ણવિત વસ્તુ જોવામાં આવે છે તે આ વિરોધ રૂપનું જ પ્રાણુનાન બળનાન નુકસ હોય છે.

ભારતવર્ષે અણગમજનિ પણ અબધના બધેનરી બાધરાનો પ્રવલ કરો કે ત્યાં યથાર્થ પાર્થક્ય હોય, ત્યાં તે પાર્થક્યને યથાભાવ મળે ગોઠીને—મર્યાદામાં ગળીને પડી જ તેને એમ્તા અર્પા મગધ બધાએ એક થઈ જતુ એવો મમદો કગવાળી બધા એક થઈ જતા નથી જેઓ એક થવાના ન હોય, તેઓમાં સમય બાધવાનો ઉપાય એ કે તેઓને જુદા જુદા અધિમન્માં યહેતી નાખવા જુદા દોષ એને બજાજમગીએ એક કગવાળી તેઓ એક દહાડો જગપૂર્વક હટા પડી જાય છે, અને તે છૂટા પડતી વખતે પ્રત્ય થાય છે ભારતવર્ષે મિનન સાધવાતુ આ ગદમ્ય જાણતું હતુ ફાંસની ગલ્પકાલિએ શરીગ્મગથી માનવના નધા પાર્થક્યોને લોહી વડે જૂસી નાખીય એવો ધૂટતાભર્યો હાવો મ્યો હતો—પત્ર પગિણામ જીનતુ જ આમ્ય કે—યુરોપમાં ગજશમિ, ધનશમિ, જનશમિ, ધીમે ધીમે અત્યત વિરોધી બનતી ગય છે ભારતવર્ષેનુ લક્ષ્ય એ હતું કે સૌને અન્યસૂતે બાધવા, પરંતુ તેનો ઉપાય જુદો જ હતો ભારતવર્ષે સમાજની બધી દરીફ વિરોધી શક્તિઓને સીમાનક અને વિભક્ત કરી નાખી સમાજ-શરીરને એક અને નાનારિધ કરીને ઉપયોગી બનાવ્યુ હતુ—પોતપોતાના અધિમારેનુ વાગ રાગ ઉલ્લેખન કગવાનો પ્રવલ કરી વિરોધ અને અન્યવચ્ચા જગાડવા દીધા નહોતા પરંપર દરીફાર્ધને માર્ગેજ સમાજની બધી શક્તિને ગતદિસ સમામપરાયણ બનાવી મૂકી ધર્મ-અર્થ-કલ્પ બધાને જ અગ્રડોને અગ્રની આગિન (મલિન) બનાવી, ઉદ્ભાન મરી મમ્યા નહોતા અન્યનિર્ણય, મિલનસાધના, અને શાંતિ અને રિયતિમાં પગિપૂર્ણ વિકાસ અને મુક્તિ પામવાનો અનમર મેજ ભાગવર્ષેનુ લક્ષ્ય હતુ

વિધાતા ભારતવર્ષમાં જુદી જુદી જાતિઓને એવી લાખ્યા કે ભારતવર્ષના અર્થને જે શક્તિ મળેની કે, તેનુ પરિશીલન કગવાની તક ભારતવર્ષને પ્રાચીન માળથી જ મળેલી છે અંકચમુલક સસુતિ

આખી દુનિયા સાથે વિરોધ જાગી મૂક્યો છે; ભારતવર્ષે બીજી રીત સ્વીકારી બધાને જ કમેકમે ધીરધીરે પોતાના કરી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જો ધર્મ પ્રત્યે શ્રદ્ધા હોય, જો ધર્મને માનવ સંસ્કૃતિના અરમ આદર્શ તરીકે નક્કી કરવામાં આવે, તો ભારતવર્ષની રીતને જ પ્રેમ ગણવી પડે.

પારકાને પોતીકા બનાવવા માટે પ્રતિભાની જરૂર પડે છે. બીજામાં પ્રવેશ કરવાની શક્તિ અને બીજાને સંપૂર્ણ પોતાના કરી લેવાનું જાદુ, એ પ્રતિભાની આગવી મુદ્રી છે. ભારતવર્ષમાં આપણે એ પ્રતિભા જોઈ શકીએ છીએ. ભારતવર્ષે નિઃસંકોચપણે બીજાઓમાં પ્રવેશ કર્યો છે, અને બનાપાસે બીજાની સામગ્રી પોતાની કરી લીધી છે. પરદેશીઓ જોને ભૂતિપૂર્ણ કહે છે, તેને જોઈને ભારતવર્ષ કરી નહોતું મળું. તેણે નાક નહોતું ચઢાવ્યું. ભારતવર્ષે પુલ્લિન્દ, શબર, બ્રાહ્મ વગેરે પાસેથી પણ બીજાસાથ સામગ્રી લઈને તેમાં પોતાની બાવનાનો વિસ્તાર કર્યો છે—તેની મારફતે પણ પોતાની આધ્યાત્મિકતાને વ્યક્ત કરી છે. ભારતવર્ષે કસાનો જ ત્યાગ કર્યો નથી, અને મદાણ કરીને બધું જ પોતાનું બનાવી દીધું છે.

આ બિઝયવિસ્તાર અને વ્યવસ્થાની સ્થાપના કેવળ સમાજ વ્યવસ્થામાં જ નહિ પણ ધર્મનીતિમાં પણ જોવા મળે છે. ગીતામાં જ્ઞાન, પ્રેમ અને કર્મ વચ્ચે જે સંપૂર્ણ સામંજસ્ય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન જોઈએ છીએ તે ભારતવર્ષની વિશેષતા છે. યુરોપમાં ‘રિલીજિયન’ નામે જે શબ્દ છે તેનો હિન્દુસ્તાનની ભાષામાં અનુવાદ કરવો અસંભવિત છે—કારણ, ભારતવર્ષે ધર્મમાં માનસિક વિચ્છેદ થતો શક્યો ને—આપણી જુદી-માન્યતા-આચરણ, આપણો દંડકાલ-પરકાશ, એ બધું મજબીબે ધર્મ સાથે છે. ભારતવર્ષે તેને અડિત કરીને કાઈને પોતાની અને કાઈને દમેશનો બનાવ્યો નથી. કાયનું જીવન, પગનું જીવન, માથાનું જીવન, પેટનું જીવન એ જેમ જુદાં

નથી, તેમ માનનાનો ધર્મ, આચર્યનો ધર્મ, ગણિતનો ધર્મ, આક્રીના જ દિવસનો ધર્મ—એમા ભાગતવર્ષે જે જે કર્યો નથી. ભાગતવર્ષનો ધર્મ તો અમસ્ત અમારનો જ ધર્મ છે—તેના મૂળ ધર્મનીની અદ્ય અને માયુ આકારમા છે—તેના મૂળને અને માયાને જુદા જુદા કરીને ભાગતવર્ષે જોયા નથી—ધર્મને ભાગતવર્ષે જુલોક-બુલોક—આપી, માનના સમસ્ત જીવનઆપી એક જદત્ત વનખનિ કે જે જોયો છે

પૃથ્વીના સમગ્ર સમાજમા ભાગતવર્ષ અનેકને એક કરવાના આદર્શરૂપે વિગળે છે, તેના ઇતિહાસમાથી આજ વચ્ચે સાબિત થયો. એકનો વિશ્વમા અને પોતાના આત્મામા અનુભવ કરીને તે જ એકને અનેકમા ગ્યાપન કરવું, જ્ઞાનદાગ શોધી કાઢવું, કર્મદાગ પ્રતિષ્ઠિત કરવું, પ્રેમદાગ ઉપવચ્ચ કરવું, અને જીવનદાગ તેનો પ્રચાર કરવો—જાત જાતના વિધોમા વિપત્તિઓમા દુર્જતિમા અને સુગતિમા ભાગતવર્ષ એ જ કરી ગયો છે. ઇતિહાસદાગ ત્યારે ભારતના એ ચિંતન ભાવનો આપણે અનુભવ કરીશું ત્યારે આપણા વર્તમાનનો બૂલકાળ સાથેનો વિચ્છેદ સુખ થઈ જશે

દેશી રાજ્ય

દેશ પરદેશના લોકો મ્હે છે કે સિદ્ધુરતાનના દેશી ગાળે પાછળ પડતા જાય છે જમનની ઉત્પત્તિના માત્રાપથમા પાછળ પડી જવું એ સારું નથી એ વાતનો સૌ કોઈ સ્વીકાર કરે, પરંતુ આગળ વધવાના બધા જ ઉપાયો કઈ મર્યાદા મર્યાદા હોતા નથી પોતાની શક્તિથી જ આગળ વધવું એ જ સાચી પ્રગતિ કહેવાય—એમ કહવા જતા એ ધીમે ધીમે જવાય, તો તે પણ સારું બીજી વ્યક્તિની જેમ ઉપર કે પીર ઉપર ચડીને આગળ જવાનું કશું મદત્ત જ નથી, કાગળ ચાલવાની શક્તિ મરે એ જ સાચો લાભ હોય છે, માત્ર આગળ જવું એ લાભ નથી બ્રિટિશ રાજ્યમા આપણે જે કઈ આગળ વધી શક્યા હોએ, તેમા આપણી કૃતાર્થતા કેટલી ? ત્યાના રાજવ્યવસ્થા સરકારી મંદિરો વગેરે ગમે એટલા સાગ હોય તો યે તે કઈ અરેખર આપણા નથી માલુસ જૂન-તુલિ-ક્ષતિ-કેશમા મઈને જ પૂર્ણતાને માર્ગે આગળ વધે છે પરંતુ આપણો જૂન કરવા દેરા જેટલી ધીરજ બ્રિટિશરાજમા છે નહિ એટલે તેઓ આપણને બિચા આપી શકે છે, સિધા આપી શકતા નથી તેઓનું

પોતાનું જે કંઈ છે, તેની સગવડ આપણને આપી શકે છે, પરંતુ તેનો અધિકાર આપી શકતા નથી. ધારો કે કલકત્તા મ્યુનિસિપાલિટીના પહેલાંના કમિશનરોને સહેરના કામમાં સ્વતંત્રતા મળી હતી છતાં તેઓ જોઈએ એટલી કાબેલિયત બતાવી શક્યા નહોતા, એ અપરાધથી અકાળે જઈને રાજ્યકર્તાઓએ તેમની સ્વતંત્રતા છીનવી લીધી. કદાચ એમ બને, કે અત્યારે કલકત્તાનું સહેરનું કાર્ય પહેલાં કરતાં સારું ચાલતું હશે, પરંતુ આ પ્રમાણે સારું ચાલે એ જ સૌથી સારું, એમ હું નથી કહી શકતો. આપણે પોતાની શક્તિથી એના કરતાં ખરાબ ચાલે તે પણ આપણે માટે એના કરતાં સારું છે. આપણે ગરીબ છીએ અને અનેક બાબતોમાં અશક્તિમાન છીએ; આપણા દેશની વિદ્યાર્થીનું શિક્ષણકાર્ય ધનવાન અને જ્ઞાનવાન ઇંગ્લેન્ડની વિદ્યાર્થી સાથે સરખાવી શકાય એવું નથી. એટલા માટે શિક્ષણ ખાતામાં દેશી માણસોના અધિકાર ઘટાડી નાખીને રાજ્ય જો પોતાના જોરે કેમિસનર ઓફફીસની નક્કી મૂર્તિ ઊભી કરે તો તેમાં આપણું કેટલું કલ્યાણ થવાનું હતું?—આપણે ગરીબને લાપક વિદ્યાલય જો જીવું કરી શકીએ, તો તે જ આપણી સંપત્તિ છે. જે સારી વસ્તુ મારા અધિકારની સારી વસ્તુ નથી, તે સારી વસ્તુને પોતાની માનવી એ જ માણસને માટે લારે આહતરૂપ છે. થોડા દિવસ પહેલાં, એક જંગમી ડેપુટી મેજિસ્ટ્રેટ દેશી રાજ્યવ્યવસ્થા પ્રત્યે અત્યંત અવગત પ્રગટ કરી હતી—લારે હું સ્પષ્ટ જોઈ શક્યો કે તેઓ એમ માને છે કે બ્રિટિશરાજ્યની સુવ્યવસ્થા બધી જ કેમ જાણે તેમની સુવ્યવસ્થા ન હોય;—તેઓ તો કેવળ લારવાહી છે, તેઓ યંત્રી નથી, પણ યંત્રનો એક સામાન્ય ભાગ માત્ર છે, જો વાતનું જો તેમને જાન હોત, તો દેશી રાજ્ય-વ્યવસ્થા પ્રત્યે આવી મૂળતાપૂર્વક અવગત પ્રગટ ન કરી શકત. બ્રિટિશ રાજ્યમાં આપણને જે મળે છે, તે આપણું નથી, એ સત્ય ખરાબર સમજવું આપણે માટે સુરક્ષિત થઈ પડ્યું છે, એ કારણે જ આપણે રાજ્યની પાસેથી ઉત્તરોત્તર નવા નવા અધિકારની માગણી કર્યા કરીએ

છીએ અને જૂલી જઈએ છીએ,—કે અધિકાર મળે અને અધિકારી થવું એ મેં મા ફેર છે

દેશી ગાંધીની જૂઠ તુટિ મદ્યનિમા પણ આપણે માત્રન લેવા જેની વાત એટલી કે તેમાં જે કંઈ લાભ છે, તે માટે જ આપણે પોતાનો લાભ છે તે પામના ખલા ઉપર ચડવાનો ધાન નથી, પણ એ તો પોતાને પગે આપનાનો લાભ છે એ જ મારણે આપણે ખગાગ દેશના આ નાનકડા ત્રિપુગગાન્ય પ્રત્યે ઉચ્ચ દ્રષ્ટિ નાખ્યા વિના માગથી ગહેરાતું નથી એ મગલુથી જ અગ્રીની ગાંધીન્યવચ્ચામાં જે મહિ અભાદ અને રિષો જોવામાં આવે કે, તેને દુ આપણે આખા ખગાગ દેશનું દુર્ભાગ માનું છું એ જ કાગળથી ગાંધીન્યવચ્ચામાં જે કંઈ અસપૂર્ણતા અથવા વ્યવસ્થાનો અભાવ માયમ પડે તો તેને વિશે ધુષ્ટતાપૂર્વક અર્થા મળવાનો મને ઉત્સાહ થતો નથી,—મારું માથું નીચું નમી જાય કે એ જ મગલુથી જે માગ જાગવામાં આવે કે દુરંદ આર્થપગતા પોતાના સામાન્ય વાલને ખાતર, તત્કાલીન શુદ્ધ સમવડને ખાતર ગાંધીના મરિના પાપાને સિયિત મરી નાખતા પણ સંક્રામ પામતી નથી, તો તે અપગધને હું નાના સગમાં ગાંધીની એક નાની સગમાં થતા અગીને નિર્મિત ગદો રાકતો નથી આ દેશી ગાંધીની સરગને જ જે મધાર્થરૂપે આપણુ ઝોગવન સમદએ તો દેશ વિશે આપણી એસમજ સાચ છે

મે પહેલા જ મથું કે કે લાગનીય પ્રકૃતિને જ વીર્યદાસ અગાનન જનાવીયુ ત્યારે જ આપણે સાની મીતે ઉત્કર્ષ પામવાની આશા ગાંધી સહીયુ સિદ્ધિશ ગજ હજી તો એ આ ખામતમાં આપ મને મદદ મરી શકે એમ નથી તેઓ પોતાના મદત્તને જ એક માત્ર મદત્ત સમજે છે—એ કાગળથી શુભ હેતુથી પણ તેઓ આપણને જે સિદ્ધિ આપે છે તેને વીધે આપણે અદેશની અવડા મતા શીખીએ છીએ આપણા જે લોભ ચેદિવ —દેશલક્ષ

તરીકે પ્રખ્યાત છે, તેઓમાંના મણા ખરા આ અવગત કરનારાઓમાં અમણી છે. આવી રીતે જેઓ ભારતની અંતઃકરણપૂર્વક અવગત કરે છે, તેઓ જ ભારતને વિલાસત બનાવી દેવા ઉત્સુક છે—સદ્ભાગ્યે તેઓની એ અસહાયિત આશા કોઈ કાળે સફળ થવાની નથી.

આપણા દેશનાં રાજ્યો પાછળ પડી જાય કે ખીલું ગમે તે થાય, પણ અહીં જ આપણે સ્વદેશનું આયુ સ્વરૂપ જોવાની હિમ્મત ગમીએ છીએ. વિકૃતિ અને અનુકૃતિનો રોગઆગ્રો અહીં નહિ ફેલાય એટલી જ આપણે અંતરથી આશા ગમીએ છીએ. બ્રિટિશ રાજ આપણી ઉત્તિ હિમ્મત છે, પરંતુ તે ઉત્તિ બ્રિટિશ મત પ્રમાણે થવી જોઈએ. જો નિયતિમાં તે જલપદની ઉત્તિની પદ્ધતિ મ્યક્ષપદને લાગુ કરવામાં આવે છે, પરંતુ દેશી રાજ્ય સ્વભાવના અવ્યાદ્ય નિયમ પ્રમાણે દેશની ઉત્તિના ઉપાય નક્કી કરશે, એ જ આપણી હમના છે.

એવું કામજી એ નથી કે ભાગની સમૃત્તિ જ સૌ સમૃત્તિમાં એક છે. યુરોપની સમૃત્તિ માનવજાતિને જે અપેક્ષિ આપી ગઈ છે, તે મદ્યમની છે, એ બાબત શકા પ્રકટ કરવી એ મૂષ્ટતા છે.

આથી યુરોપની સમૃત્તિનો તે નિકૃષ્ટ ઝં માટે ત્યાગ કરવો પડશે, એવું મારું કહેવું નથી—તે આપણને માટે અપ્રાલાયિક છે માટે જ, અત્યાધ્ય છે માટે જ સ્વદેશી આદર્શ તરફ આપણે મન દેવું પડશે—અને આદર્શોની ગુણના કરી વિલાસ કરવાની મારી હિમ્મત નથી, તો પણ એટલું તો કહેવું જ પડશે કે જોનેય આદર્શો માનવને માટે અત્યંત આવશ્યક છે.

પેપે દ્વિમે અહીંના એક સર્જન મને પૂછતા હતા કે, ગવર્મેન્ટ આર્ટિકલની ઝેંચીમાંથી વિલાસતી ચિત્રો વેચીનાખ્યા એ સારું થયું?

મે એવો જવાબ એવો આપ્યો હતો કે સારું જ થયું છે. એનું કારણ એ નથી કે, વિલાસતી ચિત્રકળા ઉત્તમ વસ્તુ નથી. પરંતુ તે ચિત્રકળાને આટલી સોંધી રીતે શીખીએ એ ન ચાલે આપણા

દેશમાં તે ચિત્રકાગો આંધ્ર આદર્શ ક્યાં મળતાં હતાં ? બેક લખનાં કુમરી અને 'વિલિમિલિ પનિપા' સંત્રાગીતે જો કોઈ વિદ્યાવતવાસી અંગ્રેજ જાણતીય સંગીત કલા શીખી લેવા હચ્ચે, તો 'મિત્રની' એ ફરજ છે કે તેને રોકે. વિદ્યાવતના જન્મનો ફેટલોક સોધો હમ્દો અને સાથે સાથે એકાદ બે સારા ચિત્રો નજર સામે રાખીને આપજો એ ચિત્રવિદ્યાનો ખરો આદર્શ ફરી રીતે પામવાના હતા ! એ રીતે આપજો જે કંઈ શીખીએ છીએ, તે ફેટલું નિષ્કૃષ્ટ છે, તે પણ પૃથ્વું સમજવાનો હશે ઉપાય આપજા દેશમાં નથી. ત્યાં કોઈ વસ્તુ આખી છે નહિ, કેવળ ફેટલાક અસંબંધ દખાવે જ છે, ત્યાં તે વસ્તુનો પરિચય મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ વિદ્યાર્થી હશેવાય. આ અધૂરું શિક્ષણ આપજી દરિ બગાડી નાખે છે, — પારકાના દેશનું સાકું તો શીખી જ રાકના નથી, પોતાના દેશનું સાકું જોવાની શક્તિ પણ આવી જાય છે.

આર્ટસ્કૂલમાં લખસ થયા છીએ, પણ આપજા દેશમાં શિક્ષક હવાનો આદર્શ શો છે, તે તો આપજો જાણવા જ નથી. જો શિક્ષક દ્વારા એનો પરિચય મળતો હોત તો તો સાચેસાચ એક શક્તિ પામવાની તક મળત. દારણ, એ આદર્શ દેશની અંદર જ છે — એકવાર જો આપજી આંખ ખૂલી જાય, તો એને આપજા આખા દેશમાં, શાળામાં, વાટકામાં, લોટામાં, ટોપલામાં, જાખડીમાં, મંદિરમાં, મઠમાં, વસ્ત્રમાં, બૂલખમાં, પટમાં, ઘરની બાંતિમાં વિવિધ અંશેથી પરિપૂર્ણ એક સમગ્ર ત્રિવિધે જોઈ શકત, એના પ્રત્યે આપજા સચેટ ચિત્તને પ્રયોજી શકત, પેટુક સંપત્તિ મેળવીને તેને વેપારમાં વાપરી શકત.

આ કારણથી, આપજી વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં વિદ્યાવતી ચિત્રોનો ગોઠ જગપૂર્વક ભાંગી નાખવો સારો. નહિ તો પોતાના દેશમાં શું છે, તે જોવાનું મન થતું નથી, હમેશાં અગ્રાથી અધ જતીને જે ધન ધરતી પેટીમાં છે, તેને જોઈ બેસતું પડે છે.

અમે લેયું છે કે જ્ઞાપાનના એક સુવિખ્યાત ચિત્રરસજ્ઞ પંડિત આપણા દેશની કીડાઓએ કરડેલી કટલીક પટની છબિઓ લેઈને વિરમવથી રોમાંચિત થઈ ગયા હતા—તેઓ એક પટ અહીંથી લઈ ગયા છે, તે ખરીદવાને માટે જ્ઞાપાનના અનેક શુણ્ણોએ તેમને ખૂબ કિંમત આપવા કહી હતી, પરંતુ તેમણે તે વેચ્યો નહિ.

અમે એ પણ લેઈએ છીએ કે મુરોપના ધણા રસજ્ઞો આપણી અમણી દુકાનો અને બજારો ફેંદી ફેંદીને મેલા ફાટેલા કામગના ચિત્રપટ બહુમત્ય સંપત્તિની પેઠે ભેગા કરીને લઈ જાય છે. તે બધાં ચિત્રો લેઈને આપણા આર્ટગ્રહણના વિદ્યાર્થીઓ નાક ચડાવે છે. એનું કારણ શું? એનું કારણ એ કે જેઓ કલાવિદ્યા સામેસામ્ય શીખ્યા હોય છે તેઓ વિદેશનાં અપરિચિત ગીતિનાં ચિત્રોનું સૌંદર્ય પણ ખરાખર લેઈ શકે છે—તેમનામાં એક પ્રકારની કલાદષ્ટિ જન્મે છે. અને જેઓ માત્ર નકલ કરીને શીખે છે, તેઓ નકલની બદાર ખીલું કશું જ લેઈ શકતા નથી.

આપણે જો આપણા દેશની સિંધપદ્ધતિ સમગ્રભાવે, યથાર્થ ભાવે જોનાં શીખત, તો આપણામાં તે સિંધપદ્ધિ, સિંધપદ્ધતિ જન્મત, જેની મદદથી સિંધપદ્ધતિના કિંબદંતિનાં સવળાં દ્વાર આપણી આગળ ખૂલી જાત. પરંતુ પરદેશી કલાની તદ્દન અધુરી કેળવણીને લીધે આપણને જે મળ્યું નથી, તેને મળ્યું છે એમ માનીએ છીએ, જે પારકાના તાબામાં જ રહી ગયું છે, તેને પોતાની સંપત્તિ માનીને અહંકાર કરીએ છીએ.

‘પિયેઝ લોડી’ ઉપનામધારી વિખ્યાત ફ્રેન્ચ પ્રવાસી ભારત-વાર્ષમાં પ્રવાસ કરવા આવ્યા ત્યારે આપણા દેશના ગજમહેલોમાં વિદ્યાવતી રાચરચીલાનો ભરગારો લેઈને હતાશ થઈ ગયા હતા. તેઓ સમજી ગયા કે વિદ્યાવતી રાચરચીલાની તદ્દન અધમ પ્રકારની સામગ્રી ઘરમાં ગોઠવીને આપણા દેશના મોટા મોટા રાજાઓ ગૌરવ

માને છે, તેનું કાગલુ શિક્ષક અને જ્ઞાનનો અભાવ જ ને ખરું જોતાં વિનાયતી વસ્તુને ખરી રીતે પાગખતા શીખવું હોય તો તે વિદ્યાવનમાં જ સંભવિત છે ત્યાં શિક્ષકશ્રી જીવત છે, ત્યાં રિરિધ શિક્ષકશ્રીનો દાક્ષણ્ય પગમન ઇતિદાસ છે, તે દરેકની સાથે વિગેરે દેસમલખાતની મુસગતિ ત્યાંના ગુણીજનો જાણે છે—આપણે તેમાંનું કશું જ જાણ્યા વગર ફક્ત રૂપિયાની કાથળાં બંધને મૂર્ખ દુદાનવાગની મદદથી આધગા બનીને કેટલીક મેળ વગરની વસ્તુઓ લાવી ધરમાં ખડખીએ છીએ—તેને વિગેરે વિચાર કરે તો આપણી શક્તિની બહારની વાત છે

આ ગચ્છગીતાની દુઝાન જો લોડ કર્જન બગાળ્યગીએ નષ્ટ કરાવી શકે, તો ફગળિયાત ગીતે આપણને અવેશી વસ્તુઓની કદર કરવી પડત—તો રૂપિયાને જોરે વસ્તુઓ ખરીદવાનું બંધ થાત અને રુચિ ફગાત તેમ જો થાત તો ધનવાનોના ધરમાં પેસના દુઝાનનો નદિ પથ મુદ્દરથી પોતાની આજિવનનો પગિયવ મગાત એ જ આપણે માટે ખરું શિક્ષણ અને ખરા લાભની વાત થાત, એમ થાત તો આપણા અતરમાં અને બહાર, આપણા સ્થાપત્યમાં અને ભારકે ર્થમાં આપણા ધરની બીતોમાં અને આપણી બગતરમાં આપણે સ્વદેશને અનુભવત

દુર્ભાગ્યે દરેક દેશમાં જ સામાન્ય માણસો અશિક્ષિત હોય છે સામાન્ય અજોજને શિક્ષણ જ્ઞાન નથી હોતું—એટલે તેઓ અવેશી સરકારથી આધગા હોય છે તેઓ આપણી પાસે તેમના જ સમ્મરેના અનુગ્રહની આશા રાખે છે આપણા દીવાનખાનામાં તેમની દુઝાનોના માલ જુએ ત્યારે જ તેમને શાંતિ વળે,—ત્યારે જ તેમને લાગે કે આપણે તેમની જ ફગાશ અનુસાર તૈયાર થયેલા સરકાર પદાર્થ બની ગયા છીએ તેમની જ બીનકિંગવાયલી રુચિ અનુસાર આપણા દેશનું પ્રાચીન શિક્ષક સૌદર્ય મુનલ અને દલમ અનુકરણને માગ આપે છે આપણા દેશના આકાશે પરદેશી પેસાના લોભથી પરદેશી રીતિની અદ્ભુત નકલ કરવા તૈયાર થઈને દષ્ટિ બગાડવા બેસા છે.

જોમ કાગામા તેમ જ બધી વ્યવસ્થામાં આપણે પરદેશી પદ્ધતિને જ એક માત્ર પદ્ધતિ સમજીએ છીએ કેવળ બહારની વસ્તુઓમાં જ નહિ, આપણા મનમાં, એટલું જ નહિ, આપણા હૃદયમાં નકલનાં વિષયો જ દાખલ થતા જાય છે દેશને માટે આવી આકૃત ખીલ હોઈ જ ન શકે

એ મહા આકૃતમાંથી જાગવાને માટે એક માત્ર દેશી માન્ય તરફ આપણે તાકી રહ્યા છીએ અને એવું નથી કહેતા કે અમે વિદેશી વસ્તુ નહિ લઈએ. લેવી જ પડશે, પણ દેશી પાત્રમાં લઈશું પાગલાના હથિયાળ ખરીદવા માટે પોતાના હાથ નહિ ઠપી નાખીએ એકલબ્ધની પેઠે ધનુર્વિદ્યાની ગુરુદક્ષિણા રૂપે પોતાના જમણા હાથને અગ્રે નહિ આપી દઈએ આપણે એટલું વાદ ગમ્યું જ પડે કે પોતાની પ્રકૃતિનું ઉલ્લંઘન કરીએ તો દુર્મળ થઈ જવાય. વાધતો આહાર બગાડક હોય છે, એમાં શંક નથી, પરંતુ હાથી ને તેનાથી સોભાય તો તે જરૂર મરી જાય આપણે લોકમાં પડીને પ્રકૃતિ પ્રત્યે બળિઆગ ન કરીએ તો સારું આપણા ધર્મકર્મમાં, અવ-લગીમાં, હમેશા આપણે એ જ કરી રહ્યા છીએ, એટલે આપણી સમસ્યા ઉત્તરોત્તર જટિલ બનતી જાય છે, આપણે સદા અકૃતાર્થ અને ભાગલાત બનતા જઈએ છીએ ખરું જોતા જટિલતા એ આપણા દેશને ધર્મ નથી ઉપડગણની મિલતા, શ્યવનાત્રાની સમયતા આપણા દેશની આગની વસ્તુ છે—એમાં જ આપણું બળ, આપણા પ્રાણ, આપણી પ્રતિભા રહેના છે આપણા ચડીમડપમાંથી ને આપણે વિલાપતી કારખાનાની ઢગલામધ જગતભ્રમે વાળી ઝૂડીને બહાર નહિ ટાંટી નાખીએ તો બને બાકુલી આપણે મગવાના છીએ, એટલે કે વિલાપતી કારખાના પણ અહીં ચાલવાના નથી, અને ચડી મડપ પણ રહેવાને લાયક ગ્રહેવાના નથી

આપણા કમનસીમે આ કારખાનાની ધૂળ અને ધૂણીવાળી હવા

દેશી ગભ્ય-વ્યવસ્થામાં પેઢી છે, તેણે જે સહજ હતું તે વિના કાગળે જટિલ બનાવી દીધું છે, વાસ્તવ્યાનને કાળાપાણી બનાવી મૂક્યું છે જેઓ અંગ્રેજોને હાથે ઝીછરીને મોટા થયા છે, તેમને સમગ્રવૃત્ત નથી કે અંગ્રેજોની વસ્તુઓ જો લેવી જ પડે એમ હોય તો તેને પોતાની મરી ન શકીએ તો તેનાથી અનિષ્ટ જ થવાનું છે, અને પોતાની કરવાનો એ માત્ર ઉપાય તેને પોતાની પ્રકૃતિને અનુકૂળ કરી લેવી એ છે—તેને જેમની તેમ રાખવી એ નથી યોગ્ય જો સદા યોગ્ય રૂપે જ કાયમ રહે તો તેનાથી પોષણ મળનાવું તો આણુ મળુ ઊંડો ગેગ થાય યોગ્ય જવારે યોગ્ય રૂપને ઊડીને આપણા મસ્તકના રૂપમાં લાગી જાય છે અને જે લાગે એવું ન હોય તે દેશી દેવાય છે, ત્યાર જ તે આપણને છત્રતા રાખી શકે છે નિલાયતી વસ્તુઓ જવારે આપણી ભારતીય પ્રકૃતિદ્વારા પામન થઈ જઈને તેનું પોતાનું રૂપ ઊડીને આપણા મનેવગની સાથે એકાદમ થઈ જાય, ત્યારે જ તે આપણા લાભની વસ્તુ થઈ શકે—જ્યાં મુધી તેની ઉત્કટ વિદેશીયતા કાયમ રહે ત્યાં મુધી તેમાં લાભ નથી વિલાયતી સરસ્વતીના પોષ્ય પુત્રો આ વાત કેમે કર્યા સમજી શકતા નથી પોષણ મેળવવા તરફ તેમની દૃષ્ટિ જ નથી, લાદવાને જ તેઓ પરમાર્થ સમજે છે એટલા માટે જ આપણા દેશી રાજ્યો પણ પરદેશી રાજ્ય પદ્ધતિની અસમત અનાવશ્યક વિધુન જ જનગણમાં પોતાની શક્તિને વિના કારણ વેડી નાખે છે પરદેશી યોગ્યને જો અનાયાસે પ્રદણ કરી શકતા હોત, જો તે બોળ જોવા ન લાગતો હોત ગભ્ય જો એ આદિસ જની જવાના પ્રયત્નમાં શણે શણે પરસેવાથી રેનજેન ન થઈ જતું હોત જો સજ્જ હૃદયની નાડીની સાથે સબધ હતો તેને વત્રના નળની સાથે જોડવામાં ન આનુ હોત તો વાધા લેરા જેવું મ્યુ હતું જ નહિ. આપણા દેશનું રાજ્ય કારકુનોને હાથે ચાલતું જખરવસ્ત કારખાનું નથી—નિર્મૂલ નિર્વિકાર અજીન નથી—તેના અનેમિધ સબધ સૂત્રો કઈ લોખંડના ધત્રો નથી પણ હૃદયના

તણ છે—ગાજલક્ષ્મી શણે શણે તેના કર્મની શુષ્કતામા ઝસસ થાગ
 કરે છે, કઠિનને કામચ બનાવે છે, તુચ્છને આર્થથી સબગારે છે,
 આપણેના અરદાગને કુત્યાણની કાતિથી ઉજ્જવલ બનારી દે છે, અને
 જૂલ્યૂકને ક્ષમાના અકુળવધી ધોઈ નાખે છે આપણુ દુર્ભાગ્ય
 આપણા દેશી ગાજોને પરદેશી ઓફિસના ઢાગામા ઢાગી તેમને યત્રો
 ન બનારી દે—એ બધે ઠેકાણે જ આપણે સ્વદેશલક્ષ્મીના તત્ત્વથી
 સીંચાયલા અિગ્ધ વસત્થવનો સજ્જ કામગ માતૃ-સ્પર્શ પામતા
 રહીએ, એ જ આપણી કામના કે દેશની બાપા, દેશનું સાહિત્ય,
 દેશની કળા, દેશની દુચિ, દેશની કાતિ અહીં આતાન! જોખામાં
 આશ્રય પામે અને દેશની સકિત મેવમુક્ત પૂર્ણચંદ્રની પેરે પોતાને
 ખૂન સહજ ગીતે ખૂન સુહર રીતે પ્રગટ કરી સંકે

પ્રાચ્ય અને પાશ્ચાત્ય મંસ્કૃતિ

ફ્રેંચ મનીષી ગિરોલ્લે પુરાણની મન્કૃતિની પ્રકૃતિ વિશે જે કહ્યું છે તે આપણે વિચારવા યોગ્ય છે. પહેલાં હું તેમનો મત નીચે ઉતારું છું.

તેઓ કહે છે કે આધુનિક પુરાણિક સંસ્કૃતિની પહેલાના સમયમાં એશિયામાં શુ કે બીજો શ એટલું જ નહિ પ્રાચીન ગ્રીસ રોમમાં પણ સંસ્કૃતિમાં એ પ્રજાગ્ની મેઝમુખિના જોનામાં આવે છે. દરેક મંસ્કૃતિ જાણે એક મૂળમાંથી જોગી છે અને એક ભાવને અવનબીને રિથત મદદી છે. સમાજમાં તેના પ્રત્યે અનુદાનમાં તેના આચારમાં, તેના અંગોના વિભક્તિ તે એ જ સ્થાથી બાનતું જ કર્તાવ જોનામાં આવે છે.

જેમ ઇજિપ્તમાં એક પુરોહિત-સાસનવાર સમસ્ત સમાજ ઉપર અધિપતિ જમાવી બેઠું હતું તેના આચાર-નિયમમાં તેના કીર્તિસ્તોમાં એના જ એક માત્ર પ્રભાવ જોવામાં આવે છે, તેમ ભારતવર્ષમાં પણ ધ્યાનપૂર્વ તરે જ સમસ્ત સમાજને એક ભાવથી ગડિત કર્યો હતો.

સમયે સમયે જોજોમા જુદી જુદી શક્તિનો વિશિષ્ટ ઉત્તર થયો નહોતો, એમ ન કહી શકાય, પરંતુ તે વિશિષ્ટો પેના મૂર્તિને લાગે પડ્યાના થયા હતા.

આવા જોડ જ્ઞાનના મૂર્તિલયી શિષ્ય ભિન્ન એ ભિન્ન ભિન્ન જાતે મેળવ્યું છે. સમગ્ર સમાજમાં એ જ્ઞાનની એકતાને લીધે મીસ અતિ આશ્ચર્યજનક ઝડપથી જોડ અપૂર્વ ઉત્તરિને પામ્યું હતું. બીજી કાંઈ પણ જાતિએ એટલા થોડા સમયમાં આટલી ઉત્કૃષ્ટતા પ્રાપ્ત કરી નહોતી પરંતુ મીસ પોનાની ઉત્તરિને અનિમ શિષ્યે પહેલ્યું ન પહેલ્યું ત્યાજ કેમ જાણે જુદું થઈ ગયું તેની અવગતિ પણ બારે આશ્ચર્ય હતી જે મૂળ-જ્ઞાનમાં મીસ સમૃદ્ધિના અણે સચ્ચા કર્યો હતો, તે જાણે ખાલી થઈ ગયો ખરાસ થઈ ગયો, બીજી કાંઈ નરી શક્તિએ આવીને તેને જાળ ન આપ્યું અથવા તેનુસ્થાન ન લીધું.

બીજે પહે, ભાગ્યદર્શનમાં અને ઇજિપ્તમાં પણ સમૃદ્ધિનો મૂળ જ્ઞાન એક છે ખરો. પરંતુ સમાજને તેણે અવન બનાવી મૂક્યો, તેની મધી સમૃદ્ધતા જાણે વૈવિધ્યશૂન્ય બની ગઈ હેઠ નાસ ન પામ્યો, સમાજ ટકી ગયો, પરંતુ કેમ મર્યો આગળ ન વધ્યો. મહુ જ એક દેમણે આવીને બધિયા બની ગયું.

પ્રાચીન સભ્યતા માનમાં કોઈને કોઈ એક વસ્તુનું એકાધિપત્ય હતું તે બીજા કાંઈને પામે આવવા દેતું નહિ. તે પોતાની આરે કોઈ કાળક્રિયા બાધી મૂકતું આ એકલ, આ સગનાનો ભાવ સાહિત્યમાં અને ગદ્યા લેહાની શુદ્ધિના પ્રવાગમાં પણ પોતાની આજુ વર્તાવતો એ કાળજીને લીધે જ પ્રાચીન હિંદુના ધર્મ અને આગિત્ર-ત્રયમાં હનિદાસમાં મન્યમાં બધે જ એક જ સહેરો જોવામાં આવે છે. તેઓના નાનમાં અને મનમાં તેઓની જીવનપાત્રમાં અને અનુદાનમાં એ એક જ નામ છે. એટલું જ નહિ મીસમાં પણ જ્ઞાનશુદ્ધિનો પ્રિયુન વિગ્તાગ હોવા છતાંયે તેના સાહિત્યમાં અને કથામાં એ પ્રમાણની આશ્ચર્યજનક એકમતતા જોવામાં આવે છે.

મુરોપની આધુનિક મંદૃતિ એનાથી તદ્દન જલદી છે. એ સંસ્કૃતિ ઉપર એક વાર નજર ફેરવી જશો તો માલમ પડશે કે તે કેટલી વૈવિધ્યપૂર્ણ, જટિલ અને વિશુદ્ધ છે. એના અંતરમાં સમાજ-તંત્રનાં બધી જાતનાં મૂળ તત્ત્વો રહેલાં છે; લૌકિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિ, પુરોહિત-તંત્ર, રાજતંત્ર, પ્રધાનતંત્ર, પ્રજાતંત્ર, સમાજ-પદ્ધતિની બધી જ પાવરીઓ, બધી જ અવસ્થાઓ, એક બીજાનાં મૂલ્યવાદને ગ્રહેલી નજરે પડે છે; સ્વતંત્રતા, ઐશ્વર્ય, અને શક્તિનાં, બધા પ્રકારના ક્રમાન્વયને એમાં ધ્યાન મળેલું છે. આ વિવિધ શક્તિઓ સ્થિર નથી, એઓ આપસઆપસમાં સદા લડાયા કરે છે, અને છતાં એમાંની કોઈ પણ એક શક્તિ બાકીની બધીને દરાવીને સમાજ ઉપર એકલી અધિકાર જમાવી શકતી નથી. એકી વખતે બધી વિશેષી શક્તિઓ જોડે જોડે કામ કરી રહી છે; પરંતુ તેઓમાં વિવિધતા હોવા છતાં પણ એક પ્રકારનું કૌટુંબિક સરખાપણું એવામાં આવે છે—તેઓ મુગધીય છે એમ પરખાઈ જાય છે.

ચારિત્રમાં, મતમાં અને લાવનામાં પણ આવી જ વિવિધતા અને વિશેષ રહેલાં છે. તેઓ રાત દિવસ પરસ્પરનું ઉત્સાહન કરે છે, આધાત કરે છે, મર્યાદામાં રાખે છે, રૂપાંતર કરે છે, અને પરસ્પરમાં પ્રવેશ પણ કરે છે. એક બાજુએ સ્વાતંત્ર્યની દુરંત તૃષ્ણા છે, અને બીજી બાજુએ બિલકુલ તાબે થવાની શક્તિ છે. માણસ માણસ વચ્ચે આશ્વર્જનનક વિશ્વાસનાં બંધન છે, છતાં બંધાંય બંધનોને છોડી નાખીને વિશ્વમાં બીજા કોઈ પ્રત્યે નજર પણ કર્યા વગર એકલાં પોતાની ઇચ્છા મુજબ ચાલવાની ઉદત વાસના પણ છે. સમાજ જેવો વિચિત્ર છે, મન પણ તેવું જ વિચિત્ર છે.

વળી સાહિત્યમાં પણ તેજ વૈચિત્ર્ય. એ સાહિત્યમાં માનવ મનના પ્રવલ્ન અનેક રીતે વિભક્ત થયેલા છે, વિષયો વિવિધ છે, અને ગંભીરતા દૂરગામી છે. એટલે જ સાહિત્યનો બાલ આકાર અને આદર્શ પ્રાચીન સાહિત્યના જેવો વિશુદ્ધ, સરળ અને સંપૂર્ણ નથી.

સાહિત્યમાં અને કળામાં ભારની પરિસ્પૃશ્વતા, સગવડતા અને એકચમકામી જ સૌદર્ય ઉદ્ભવે છે. પરંતુ વર્તમાન યુરોપમાં ભાવ અને ચિંતનની અપરિચીત બહુલતાને કારણે ગચ્ચનાની આ મહાન વિશુદ્ધ સગવડતા સાચવવી ઉત્તરોત્તર મુશ્કેલ બનતી જાય છે.

આધુનિક યુરોપીય સંસ્કૃતિના પ્રત્યેક અગત્યના જ આપણે આ વિચિત્ર પ્રકૃતિ જોવા પામીએ છીએ. એકાંક, એની અગત્ય પણ મે. એના કોઈ પણ એક અંગને જુદું પાડીને જોવા જઈશું તો, કદાચ પ્રાચીન કાળની તુલનામાં વામણુ લાગશે, પરંતુ સમગ્ર ભાવે જોઈશું તો એનું અર્થ આપણે અનુભવી શકીશું.

યુરોપીય સંસ્કૃતિ પદ્ધતિ સદીથી ટકી રહેલી છે, અને સતત આગળ વધતી જાય છે એ ત્રીજી સંસ્કૃતિની પેઠે જોવા વેગથી ચાલી શકી નથી એ ખરું, પરંતુ પગલે પગલે નવા નવા આધારો પામીને હજી એ સામે જ દોડાયે જાય છે. બીજી સંસ્કૃતિમાં એક જ ભાવે એક આદર્શના એકાધિપત્યે અધીનતાના બંધન જિભા કર્યા હતા, પરંતુ યુરોપમાં કોઈ પણ એક સામાજિક શક્તિ બીજી શક્તિઓને પૂરેપૂરી હગવી શકી ન હોવાને કારણે અને ધાતપ્રતિધાતથી પરસ્પરને સંયોગ હતા સંયત રાખતી હોવાને કારણે, યુરોપની સંસ્કૃતિમાં સ્વતંત્રતાનો જન્મ થયો છે ચાલુ વિરાદને પરિણામે એ બધી વિરોધી શક્તિઓએ આપસમાં એક સમજૂતી કરી લઈને સમાજમાં પોત-પોતાના અધિપત્ય નક્કી કરી લીધા છે, એટલા માટે એઓ પરસ્પરને ઉચ્છેદ કરવાનો પ્રયત્ન કરતી નથી, અને જુદા જુદા પ્રતિકૂલ પક્ષો પોતપોતાની સ્વતંત્રતા સાચવીને ચાલી શકે છે.

આ જ આધુનિક યુરોપીય સંસ્કૃતિની મૂળ પ્રકૃતિ છે આ જ એની ક્ષેપતા છે.

ગિએ કહે છે કે વિશ્વમાં પણ આ વિનિષ્ઠતાનો કચડો ચાલ્યા કરે છે એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે, કોઈ એક નિયમને, કોઈ એક

‘ પ્રત્યેક જાતિને જેમ એક જાતીય ધર્મ હોય છે, તેમ જાતિ ધર્મથી ૫૦ એક એક ધર્મ પણ હોય છે, તે માનવ માનવો ધર્મ આપણા દેશમાં વર્ણશ્રમ ધર્મે જ્યારે ને ઉચ્ચતર ધર્મને આધાર કર્યો ત્યારે ધર્મે તેને આધાર કર્યો—

ધર્મ જ્વ હતો હન્તિ ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિત ।

એ સમયે આર્ય સંસ્કૃતિએ આત્મરક્ષાને ખાતર બ્રાહ્મણ અને શૂદ્ર વચ્ચે દુર્લભ અંશ જોયું હતું પરંતુ ધીમે ધીમે તે અંતરે વર્ણશ્રમ ધર્મના ઉચ્ચતર ધર્મને પીડવા માડ્યો. વર્ણશ્રમે પોતાનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ ધર્મનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો તેણે જ્યારે ઉચ્ચ પ્રમાણના મનુષ્યત્વના પશ્ચિમી નયની શૂદ્રને બિલકુલ વચિત રાખ્યા, ત્યારે ધર્મે તેનો બંધો લીધો. પછી બ્રાહ્મણ પોતાના જ્ઞાનધર્મની આગતમાં પહેલાની જેમ આગળ વધી શક્યો નહિ અનાનંદ શૂદ્ર વર્ગે સમાજને સુરક્ષાથી તાણીને નીચે ખેંચી રાખ્યો. શૂદ્રને બ્રાહ્મણે ઉપર ચડવા ન દીધા, ૫૦ શૂદ્રે બ્રાહ્મણને નીચા પાડ્યા. આજે પણ હિંદુસ્તાનમાં બ્રાહ્મણપ્રધાન વર્ણશ્રમ હોવા છતાં શૂદ્રના સંગ્રમથી, નિમ્ન અધિકારીની અસહનતાથી, બ્રાહ્મણ સમાજ સુધાં દેશવલો અને યેગયો છે.

અંગ્રેજોના આગમનથી જ્યારે જ્ઞાન બંધનમુક્ત થયું, ત્યારે બધા મનુષ્યો મનુષ્યત્વના અધિકારી થયા, ત્યારે બ્રાહ્મણધર્મની મૂર્ખા ઊતરવાના ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યા. આજે બ્રાહ્મણ શૂદ્ર બધા મળીને હિંદુ જાતિના અતઃપ્રગટેના આદર્શની વિશુદ્ધ મૂર્તિ જોવાને માટે મથી રહ્યા છે. શૂદ્રો આજે જાગી રહ્યા છે. માટે જ બ્રાહ્મણ ધર્મ પણ અજવાની તૈયારી કરી રહ્યો છે.

અમે તેમ હો. આપણા વર્ણશ્રમ ધર્મની સંકુચિતતાએ સ્નાતન ધર્મને સ્થાને સ્થાને વાગણે બનાવી દીધી હતી. માટે જ તે

૨. હજીને માર્ગે ન જતાં વિકૃતિને માર્ગે જ ગયો.

યુરોપીય સંસ્કૃતિનો મૂળ ખાચો રાષ્ટ્રીયસ્વાર્થ જો એટલો બધો ફુલાઈ જાય, કે ધર્મની સીમાને ઉલ્લંઘી જાય, તો વિનાશનાં ઊંઘો દેખાયા માંડમે અને તે માર્ગે યદ્યપિ જનિ પ્રવેશ કરશે.

આર્થનો સ્વભાવ જ વિરોધ છે. યુરોપીય સંસ્કૃતિની સીમાએ સીમાએ એ વિરોધ ઉત્તરોત્તર પિલાતો જાય છે. પૃથ્વીને ખાતર મારામારી, જે ચાખેથી શરૂ થયે, એવાં ચિદ્રો નજરે પડે છે.

જોતું પણ જોવામાં આવે છે કે યુરોપની આ રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થ-પરતા ધર્મની ખુસ્તી રીતે અવશ્ય કરવા લાગી છે. ‘જિસડી લાડી ઉસડી બેસ’ની નીતિનું અવસંજન કરનાં રૂપે એને શરમ આવતી નથી.

આપણે એ ખાતુ સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ કે જે ધર્મનીતિ બક્ષિતે મન પસંદ કરવા જેવી હોય છે, તે રાષ્ટ્રીય વ્યવહારમાં આવશ્યકતા જોમી ધનાં છોડી પણ દેવી પડે, એવો પિચ્ચાર લગભગ સર્વજન-સમત થતો જાય છે. રાષ્ટ્રતંત્રમાં મિથ્યાચાર, સત્યભંગ, પ્રવંચનાં રૂપે લજ્જાગર્જનક લેખાતાં નથી. જે પ્રજાઓ માણસ માણસ વચ્ચેના વ્યવહારમાં સત્ય જાળવે છે, ન્યાયાચરણને ઈચ્છતું માને છે, તેઓની પણ ગાંધીતંત્રમાં ધર્મભાવના જડ થઈ જાય છે. એટલા માટે કેય, અમેરિકા, જર્મન, રશિયન,—એ લોકો પરમ્પરને કપડી, લખાડ, કુચ્છા દઈને જિએ જવરે ગાળો દે છે.

જો ઉપરથી એ મિદ્ધ થાય છે કે ગાંધીય સ્વાર્થને યુરોપીય સંસ્કૃતિ એટલું બધું પ્રાધાન્ય આપે છે કે તે ધીમે ધીમે ઉદ્ધત થતો થતો સનાતન ધર્મ ઉપર હાથ ઉગ્રામવા તૈયાર થયો છે. આજે ગયા સૈકાનો સમાનતા-બહુતાનો મંત્ર યુરોપના મુખમાં પરિહાસ-વચન સમેા બની ગયો છે. અત્યારે પ્રિયતી મિશનરીઓને ગોઠે પણ ‘લાઈ’ શબ્દમાં ભાતૃભાવનો સૂર સંભળાતો નથી.

પ્રાચીન ગ્રીક અને રોમન સંસ્કૃતિનાં મૂળમાં પણ આ ગાંધીય સ્વાર્થ જ હતો. એટલા માટે ગાંધીય મહત્વના લોપની સાથે

પ્રકારના બંધાગળને, કાઈ એક સરલ બાવને, કાઈ એક વિશેષ શક્તિને, સમસ્ત વિશ્વ ઉપર એકલો અધિકાર જમાવી તેને ફેરવે એક જ કક્ષિત દાળામાં દાળી બધી વિરોધી અસરોને દૂર કરી, શાસન ચલાવવાની શક્તિ મળી નથી. વિશ્વમાં વિવિધ તત્ત્વો, વિવિધ શક્તિઓ, વિવિધ તત્ત્વો, ભેગા થઈને ઝડપથી ફરે છે, પરંપરાને ધરે છે, કાઈ કાઈને પૂરેપૂરું હગવી દેતું નથી, કાઈ કાઈવી પૂરેપૂરું હાગી જતું નથી.

આમ છતાં એ બધાં બધારણ, તત્ત્વ અને બાવની વિવિધતા— તેમના ઝડપ અને વેગ, એક પ્રકારના વિશેષ અંક—એક પ્રકારના વિશેષ આદર્શ તરફ જઈ રહ્યા છે. યુરોપની સમૃદ્ધિ જ એવા વિશ્વતંત્રની પ્રતિનિધિ છે. એ સકુચિતરૂપે સીમાબદ્ધ, એકગત અને અચલ નથી. જગતમાં સરકૃતિએ આ પહેલી જ વાર પોતાની વિશિષ્ટ મૂર્તિનો ત્યાગ કરીને દેખા દીધી છે. આ પહેલી જ વાર એનો વિકાસ વિશ્વવ્યાપારના વિકાસની પેઠે બહુ વિભક્ત, વિપુલ અને બહુ પ્રયત્નગત થયો છે. યુરોપની સમૃદ્ધિ આ રીતે ચિરંતન સત્યનો માર્ગ પામી છે, તેણે જગદીશ્વરની કાર્યપદ્ધતિની ધાગ ચીકારી છે, ઈશ્વર જે માર્ગ ગમેયો છે, તે જ માર્ગે એ સરકૃતિ આગળ વધી ગઈ છે. એ સમૃદ્ધિની શ્રેણી એ સત્ય ઉપર જ આધાર મળે છે.

ગિઝોનો મત અમે ઉપર ઉતાર્યો છે.

યુરોપની સમૃદ્ધિએ અભારે વિપુલ કબેજ ધારણ કર્યું છે, એમા શક નથી યુરોપ, અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા—એ ત્રણ મહાદેશો એ સમૃદ્ધિનું ધારણ પોતાનું કરે છે આટલા બધા જુદા જુદા અનેક દેશો ઉપર એક મહાસમૃદ્ધિની પ્રતિષ્ઠા ચાય, એવો આશ્ચર્યજનક મહાન બનાવ જનનમાં આ પહેલા બન્યો નહોતો. એટલે કોની સાથે સગામણી કરી એનો વિચાર કરવો ? ક્યા ઇતિહાસનું પ્રમાણ લઈ એના પગિલામનો નિર્ણય કરવો ? બીજી બધી જ સરકૃતિઓ એક એક દેશની સરકૃતિ છે, એક એક જાતિની સરકૃતિ છે. તે જાતિએ

જેટલા વિવિધ મતલબ પૂરુ પાડવું તેના દિસ તે બમની ગ્હી, ત્યાર પછી તે એનાનાઈ ગઈ, અથવા ગખમા દતઈ ગઈ યુરોપીય સંસ્કૃતિ-હોમાનના અધિકાર પૂરા પાડવાનું અનેક દેશોએ અને અને નતિઓએ માથે લીધું છે એટલે જો યજ્ઞ-હુતાશન હોનારાશે કે દેનાઈને આખી પૃથ્વીને ગણી જરો ? પરંતુ એ સંસ્કૃતિમા પણ એક કર્તૃલાન ગહેલો છે,—ઐર્ધ પણ સંસ્કૃતિ આગ પ્રમગ વગરની હોઈ શકે જ નહિ એના સમસ્ત અવલોકને અનાવનાર એમ વિશિષ્ટ સમિત ગહેલી જ છે તે શક્તિના અભ્યુદય અને પગલાર ઉપર એ સંસ્કૃતિની ઉત્તિ અને નાશનો આધાર હોય છે તે શું છે ? તેના અનેકવિધ પ્રયત્નો અને ગ્વાતઅમા અંશ્યતઃ આ છે :

યુરોપીય સંસ્કૃતિને દેગ દેગમા દુઝડા દુકડા કરી જોઈએ તો ખીણ બધી બાબતમા જ તેનું જુદાપણું અને વિવિધતા નજરે પડે છે માત્ર એમ માનતમા તેનું એકચ જોરામા આવે છે તે છે રાષ્ટ્રીય આર્થ

ઉપરડમા મ્હો, કે કસમા મ્હો, બીજી બધી બાબતમા લોકોના અધિમાય જુદા જુદા હોઈ શકે પરંતુ પોતપોતાના રાષ્ટ્રીય આર્થનું માણુપણે રક્ષણ અને પોષણ કરવું જોઈએ એ વિશે મતભેદ નથી એ માનતમા તેઓ એકામ છે પ્રમગ છે, નિષ્કુર છે ત્વા આધાત ચતા આપો દેગ એક મૂર્તિ વારણુ મ્હીને જીઓ મર્ધ જાય છે નતિનું રક્ષણ એ જોમ આપણને એક જીડા સરમગ જેવું મર્ધ ગયું છે, તેમ યુરોપના લોકોને રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થનું રક્ષણ પણ એમ અનગમા ગહેવા સરમગ જેવું મર્ધ ગયું છે

ધનિહાઅમા આ મૂલ નિયમને અનુસરીને કાઈ એમ દેશની સંસ્કૃતિ કાઈ એમ વિશેષ ભાવને અવગળીને ગાને છે તે નક્કી મરવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ એટલું ચોક્કસ છે કે જ્યારે તે ભાવ પોતા મતા ઉચ્ચતર ભાવને હણી બેસે છે, ત્યારે ખસ નજીક આવે છે

‘ પ્રત્યેક જાતિને જેમ એક જાતીય ધર્મ હોય છે, તેમ જાતિ ધર્મથી પર એક ક્રેદ ધર્મ પણ હોય છે, તે માનવ માત્રની ધર્મ-આપણા દેશમાં વર્ણાશ્રમ ધર્મે જ્યારે તે ઉચ્ચતર ધર્મને આધાર કર્યો ત્યારે ધર્મ તેને આધાર કર્યો—

ધર્મ ઇવ હતો હન્તિ ધર્મો રચતિ સંહિત ।

એક સમયે આજ સંસ્કૃતિએ આત્મગદ્દારને ખાતર બ્રાહ્મણ અને શૂદ્ર વચ્ચે દુર્લભ અંતર જોવા ક્યું હતું પરંતુ ધીમે ધીમે તે અતરે વર્ણાશ્રમ ધર્મના ઉચ્ચતર ધર્મને પીડવા માંડ્યો. વર્ણાશ્રમે પોતાનું ગદ્દાર કંવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ ધર્મનું ગદ્દાર કંવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો તેણે જ્યારે ઉચ્ચ પ્રકારના મનુષ્યત્વના પરિણામનથી શૂદ્રને બિલકુલ વચિત ગણ્યા, ત્યારે ધર્મે તેનો બદલો લીધો પછી બ્રાહ્મણ પોતાના જ્ઞાનધર્મની બાબતમાં પહેલાંની જેમ આગળ વધી રહ્યો નહિ અજ્ઞાનજડ શૂદ્ર વગેરે સમાજને શુરુઆતથી તાણીને નીચે ખેંચી રાખ્યો. શૂદ્રને બ્રાહ્મણે ઉપર ચડના ન દીધો, પરંતુ શૂદ્રે બ્રાહ્મણને નીચા પાડ્યા. આજે પણ હિંદુસ્તાનમાં બ્રાહ્મણપ્રધાન વર્ણાશ્રમ હોવા છતાં શૂદ્રના સંગ્રહથી, નિષ્કૃષ્ટ અધિકારીની અજ્ઞાનતાથી, બ્રાહ્મણ સમાજ સુધા દહાયલો અને ઘેરાયલો છે.

અંગ્રેજોના આગમનથી જ્યારે જ્ઞાન બદલનમુક્ત થયું, જ્યારે બધા મનુષ્યો મનુષ્યત્વના અધિકારી થયા, ત્યારે બ્રાહ્મણધર્મની મૂર્ખાં જિતરવાના ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યા. આજે બ્રાહ્મણ શૂદ્ર બધા મળીને હિંદુ જાતિના અતઃપ્રગટેલા આદર્શની વિશુદ્ધ મૂર્તિ જોવાને માટે મથી રહ્યા છે. શૂદ્રો આજે જગતી રહ્યા છે. મોટે જ બ્રાહ્મણ-ધર્મ પણ જાગવાની તૈયારી કરી ગયો છે.

જો તેમ હોય, આપણા વર્ણાશ્રમ ધર્મની સંકુચિતતાએ સનાતન ધર્મને સ્થાને સ્થાને વાગ્યો. જ્યાંથી દીધો હતો મોટે જ તે ઉજાડિતે માર્ગે ન જતા નિરુત્તિને માર્ગે જ ગયો.

યુરોપીય સંસ્કૃતિનો મૂળ પાયો રાષ્ટ્રીયસ્વાર્થ નો એટલો બધો કુદાર્થ જાય, કે ધર્મની સીમાને ઉલ્લંઘી જાય, તો વિનાશનાં છિદ્રો દેખાવા માંડશે અને તે માર્ગે યદ્યપિ શનિ પ્રવેશ કરશે.

સ્વાર્થનો સ્વભાવ જ વિરોધ છે. યુરોપીય સંસ્કૃતિની સીમાએ સીમાએ એ વિરોધ ઉત્તરોત્તર પિધાતો જાય છે. પૃથ્વીને ખાતર મારામારી, ખેંચાખેંચી શરૂ થશે, એવાં ચિહ્નો નજરે પડે છે.

એવું પણ જોવામાં આવે છે કે યુરોપની આ રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થ-પરતા ધર્મની ખુસ્તી રીતે અવગણ કરવા લાગી છે. ‘જિસકી લાડી ઉસકી ભેંસ’ની નીતિનું અવલંબન કરતાં હવે એને શરમ આવતી નથી.

આપણે એ પણ સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ કે જે ધર્મનીતિ વ્યક્તિને મન પસંદ કરવા જોવી હોય છે, તે રાષ્ટ્રીય વ્યવહારમાં આવશ્યકતા ઊભી થતાં છોડી પણ દેવી પડે, એવો વિચાર લગભગ સર્વજન-સમત થતો જાય છે. રાષ્ટ્રતંત્રમાં મિથ્યાચાર, સત્યભંગ, પ્રવચના હવે લજ્જાજનક લેખાતાં નથી. જે પ્રજાઓ માણસ માણસ વચ્ચેના વ્યવહારમાં સત્ય જાળવે છે, ન્યાયાચરણને ઐયરફર માને છે, તેઓની પણ રાષ્ટ્રતંત્રમાં ધર્મભાવના જડ થઈ જાય છે. એટલા માટે કેન્થ, અગ્રેજ, જર્મન, રશિયન,—એ લોકો પરસ્પરને કપટી, લખાડ, લુચ્ચા કહીને જોયે સ્વરે ગાળો દે છે.

એ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થને યુરોપીય સંસ્કૃતિ ઝોટકું બધું પ્રાધાન્ય આપે છે કે તે ધીમે ધીમે ઉદ્ધત થતો થતો સનાતન ધર્મ ઉપર હાથ ઉગમવા તૈયાર થયો છે. આજે ગળા સૈકાનો સમાનતા-અંધુતાનો મંત્ર યુરોપના મુખમાં પરિહાસ-વચન સમેા બની ગયો છે. અત્યારે ખ્રિસ્તી મિશનરીઓને મોટે પણ ‘ભાઈ’ શબ્દમાં ભાતુભાવનો મુર સંજગાતો નથી.

પ્રાચીન ગ્રીક અને રોમન સંસ્કૃતિનાં મૂળમાં પણ આ રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થ જ હતો. એટલા માટે રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વના લોપની સાથે

સાથે જ ગ્રીક અને રોમન સંસ્કૃતિનું પણ અધ્યયન થયું હિંદુ સંસ્કૃતિ ગાંધીય ઐશ્વર્ય હિંદુ પ્રતિનિધિ નથી એટલે આપણે સ્વતંત્ર હોઈને કે પછી ત્રીજા હિંદુ સંસ્કૃતિને સમાજમાંથી ફરી વાર મહત્ત્વ ફરી શીશુ એ આશા ત્યાગ કરવા જોઈ નથી

‘નેમન’ શબ્દ આપણી ભાષામાં નથી આપણા દેશમાં તેના નહિ હમણા યુરોપીય શિક્ષણના પ્રભાવે નેમનન મહત્ત્વને આપને અતિશય વધારે પડતું માન આપતા રીખ્યા છીએ અને છતાં તેના આદર્શ આપણા અત્યંત યુગમાં છે નહિ આપણે ઇતિહાસ આપણો ધર્મ, આપણો સમાજ આપણું ધર્મ કશું જ નેમનનું સંગન કરવાનું મહત્ત્વ સ્વીકારતું નથી યુરોપમાં સ્વતંત્રતાને જે ધ્યાન આપવામાં આવે છે તે જ ધ્યાન આપણે મુક્તિને આપીએ છીએ આત્માની સ્વાધીનતા સિવાય બીજી સ્વાધીનતાનું મહત્ત્વ આપણે માનતા નથી. ગિયુ બધન એ જ સુખ્ય બધન કે—તેનું છેલ્લું શ્રી સદીએ તો ગળત મહાગળ કરતા એક પાંચ પાંચીએ આપણા ગૃહસ્થના કર્તવ્યોમાં સમગ્ર જીવન પ્રત્યેના કર્તવ્યો ગૂંથાયા જ રહેતાં છે આપણે ધર્મમાં જ સમગ્ર જીવન અને જીવનપતિની પ્રતિષ્ઠા ફરી છે આપણા સર્વ પ્રધાન કર્તવ્યોમાં આદર્શ આ એક મત્રમાં રહેતો છે—

મદ્યનિષેધે ગૃહસ્થ સ્યાન્ તત્ત્વજ્ઞાનપરયગ ।

મદ્યન કમ પ્રકુર્વતિ તદ્ મદ્યનિ સમપચેદ ॥

એ આદર્શને બગાડી સાચવવો એ નેમનનું કર્તવ્ય કરના મુશ્કેલ છે અને મહત્ત્વ છે અત્યારે એ આદર્શ આપણા સમાજમાં છૂંટી નથી ગોળા માટે જ આપણે યુરોપની ઈલા ફરીએ છીએ એને જે આપણે ઘેરેરે સંવિત શ્રી સદીએ તો મહત્ત્વ બધું અને દમદમ છુનેટી ગઈયી મોટા ઘરાની બહાર નહિ પડે તો આપણે યથાર્થ રીતે સ્વાધીન બનીશું સ્વતંત્ર બનીશું આપણા વિજેતાઓ કરનાં જાનગતા નહિ રીએ પણ તેમની આત્મા અગ્રહ કરીને જે એકનીશું તે વડે આપણે લગાડે મોટા ઘરાની નથી

પદ્મ સોળ સૈના એ કંઈ બહુ લાભો કાળ ન ગણાય 'નેશન' જ સંસ્કૃતિની અભિવ્યક્તિ છે, એ વસ્તુની અતિમ પરીક્ષા થઈ ગઈ નથી પણ આપણે એટલું જોઈ શકીએ છીએ કે તેનો ચાગ્રિનો આદર્શ ઉચ્ચતમ નથી તે અન્યાય, અવિચાર, અને મિથ્યાથી ભરેલી છે અને તેના હાડમા એક પ્રકારની બીચણ નિષ્કૃતતા ગ્રહેલી છે.

એ નેશનલ આદર્શને જ આપણા આદર્શ તરીકે પસંદ કરવાથી આપણામાં પણ શુ મિથ્યાના પ્રભાવને મ્યાન મળ્યું નથી ? આપણી ગાંધીય સભાઓ વગેરેમાં શુ અનેક પ્રકારના જુઠાણા, ચાલાકી અને આત્મવચના પેદા નથી ? આપણે શુ સાચી વાત સ્પષ્ટ રીતે બોલતા શીખીએ છીએ ? આપણે શુ પગપગ કહેતા નથી કે પોતાના સ્વાર્થને ખાતર જે કરવું દોરડપ ગણાય તે ગાંધીય આદર્શને ખાતર કરીએ તો દોરડપ ન ગણાય.

વસ્તુતઃ પ્રત્યેક સંસ્કૃતિને જ એમ મૂળ આધાર હોય કે તે આધાર ધર્મ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થયેલો કે કે નહિ, તે જ વિચારનાનું કાં જો તે ઉદાર વ્યાપક ન હોય, જો તે ધર્મને પીડીને વધ્યો હોય, તો તેની ક્ષણિક ઉન્નતિ જોઈને આપણે તેની ઈર્ષ્યા ન કરીએ, અને તેને જ એક માત્ર ઇષ્તિત વસ્તુ ગણી પચાદ ન કરી લઈએ.

આપણી હિંદુ સંસ્કૃતિના મૂળમાં સમાજ છે, યુરોપીય સંસ્કૃતિના મૂળમાં ગાંધીનીતિ છે સામાજિક મહત્વથી પણ માણસ મોટો થઈ શકે, ગાંધીનીતિ મહત્વથી પણ થઈ શકે પણ આપણે જો એમ માનતા હોઈએ કે યુરોપીય પદ્ધતિએ નેશન ધડવી એ જ સંસ્કૃતિનો એક માત્ર ન્યાય અને મનુષ્યત્વનું એ માન લક્ષ્ય છે, તો આપણી જીન ચાય છે.

પ્રાદ્વિષ્ટ

બુધને ખજર છે કે દમણાં કાઈ એક મદારાધીય પ્રાદ્વિષ્ટને તેના મોં ખાસકે મારું હતું—તેનો મુદ્દનો દાઈકાઈ સુધી ગયો હતો—હેલા ન્યાયાધીશે મુદ્દનો તુચ્છ ગણીને કાઢી નાખ્યો છે.

બનાવ એટલો તો સરમજનક છે કે માસિકમાં અમે એને સ્થાન આપન નહિ. માર ખાઈને મારવું સાકું કે રડવું સાકું, કે ફરિયાદ કરવી સારી, એ બધી ચર્ચા વર્તમાનપત્રોમાં થઈ ગઈ છે—તે બધી વાત પણ અમે ઉપાડવા માગના નથી. પરંતુ એ બનાવને ઉપવક્ષ્ય કરીને અમારા મનમાં જે બધા ભાગે વિચારના વિષયો જન્મ્યા છે, તે વ્યક્ત કરવાનો વખત આવી પડેલો છે.

ન્યાયાધીશ આ બનાવને તુચ્છ કહે છે—ખરું જોતાં અવકાશમાં એ તુચ્છ જની પણ ગયો છે, એટલે તેમનું કહેવું ખોટું નથી. પરંતુ આ બનાવ તુચ્છ ગણાયો એ ઉપરથી જ સમજાય છે કે આપણા સમાજનો રોગ કપાટાભેગ આગળ વધી રહ્યો છે.

અંગ્રેજો જેને 'પ્રેસિડન્ટ' એટલે કે રાજસમાન કહે છે, તેને કીમતી ગણે છે. કાગળ એ પ્રેસિડન્ટનું જેર કાઢી વાર સેવનું કામ

કરે છે. જેના ઉપર દોર ચલાવવાનો હોય તેની આગળ પ્રેસિડન્ટ રાખવી જોઈએ. જોઅર યુદ્ધની શરૂઆતમાં અગ્રેજી સામ્રાજ્ય ત્યારે નાના સરખા ખેડૂત વર્ગને હાથે વારંવાર અપમાન પામતું હતું, ત્યારે અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાં જોડેલો સંક્રમ યતો હતો તેટલો બીજો કશોય યતો નહોતો. ત્યારે આપણે બધા જ સમજી શકતા હતા કે અંગ્રેજોની ખૂટઆ દેશમાં પહેલાંના જોડેલા જોરથી સમયમ કરતી નથી.

આપણા દેશમાં બ્રાહ્મણોની એવી જ એક પ્રકારની પ્રેસિડન્ટ હતી. કારણ, સમાજ ચલાવવાનો જાર બ્રાહ્મણની ઉપર જ હતો. બ્રાહ્મણો ચોખ્ખી રીતે આ સમાજનું રક્ષણ કરે છે કે નહિ, અને સમાજનું રક્ષણ કરવા માટે જે બધા નિઃસ્વાર્થ મહાન યુગ્મો જોઈએ, તે બધા તેમનામાં છે કે નહિ, તે વસ્તુ કંઈને સ્વીકાર નહોતી—ન્યાં સુધી સમાજમાં તેમની પ્રેસિડન્ટ હતી. અંગ્રેજોને માટે તેમની પ્રેસિડન્ટ જોડેલી કીમતી છે, તેટલી જ બ્રાહ્મણને માટે પણ તેમની પ્રેસિડન્ટ કીમતી છે.

આપણા દેશમાં સમાજ જે રીતે ચલાવેલો છે, તે જોતાં સમાજને માટે પણ એની જરૂર છે. જરૂર હતી માટે જ સમાજ બ્રાહ્મણને આટલું માન આપતો હતો.

આપણા દેશનું સમાજતંત્ર એક સુવિશાળ વસ્તુ છે. જોણે જ સમસ્ત દેશનું નિયમન અને ધારણ કર્યું છે. એ જ વિશાળ લોક-સમુદાયને અપરાધમાંથી, રખલનમાંથી બચાવવાનો પ્રયત્ન કરતો આવ્યો છે. જો જોમ ન હોત, તો અંગ્રેજ પોતાની ફેજ અને પોલીસ વડે આવડા મોટા દેશમાં આવી આશ્ચર્યકારક શાંતિ સ્થાપન કરી શકત નહિ. નવાબ બાદશાહોના વખતમાં પણ જાત જાતની રાજકીય અશાંતિ હોવા છતાં પણ સામાજિક શાંતિ ચાલુ જ હતી,—ત્યારે પણ લોકવ્યવહાર શિથિલ પડવા નહોતા, આપણેની પ્રામાણિકતા સચવાઈ રહેતી હતી, જોડી સાક્ષીની નિંદા થતી હતી, દેવાદાર લેણ-

દાગને હેતુતા નહોતા, અને સામ્રાજ્ય ધર્મના નિધાનેને યવા સ ૧
અદાથી માન આપના હતા

એ વિશાળ સમાજના આન્ધર્નુ રક્ષણ કરવાનો અને વિધિ
વિધાન માદ દેડાવવાનો ભાર બ્રાહ્મણ ઉપર હતો બ્રાહ્મણ એ
સમાજનો આનંદ અને સ્વસ્થાપક હતો એ મર્થ સાધવા માટે ભોંઈતું
સન્માન પણ તેને મળતું હતું

પ્રાચ્ય પ્રકૃતિને અનુસરતી આના પ્રમરની સમાજ રચનાને જો
નિંદનીય ન માનવામાં આવે, તો એના આદર્શને સદા વિશુદ્ધ
ગણવાનો અને એની સ્વસ્થા ગણવાનો ભાર ફાઈ એક ખાસ વર્ગ
ઉપર નાખવો જ પડે. તેઓ દુવનવાત્રાને સંગ્રહ અને વિશુદ્ધ બનાવીને,
જરૂરિયાતોને ઝોઘી કરીને, અધ્યયન અભ્યાસ અને યજન યાજનનું જ
મત લઈને દેશના ઉચ્ચતમ આદર્શને બધી દુમનદારીના ધ્રુવપ્રથમથી
બચાવી લઈ જે સામાજિક સમાન પામે કે તેના ખગ અધિકારી
થાય એવી બાંધા ગણવામાં આવે છે

ખગ અધિમરથી માણસ પોતાના દોષને લીધે જ ભટ્ટ થાય છે
અગ્નિજોની બાગનમાં પણ એવું જ જોવામાં આવે છે દેશીઓ પ્રત્યે
અન્યાય કરી બ્યારે પ્રેરિટ્ઠ સાચવવાને નામે અગ્નિજ સગ્નમાંથી
સુકિત પામે છે, ત્યારે ખરી પ્રેરિટ્ઠના અધિમરથી પોતાને વચિત
કરે છે ન્યાયપગાયણુતાની પ્રેરિટ્ઠ બધી પ્રેરિટ્ઠથી મોગી કે—તેની
આગળ આપણુ મન રવેન્જાએ માયુ ઝુમવે છે—ભય આપણને
ગરદન પગીને નમાવે છે એ નમસ્કારના અપમાનની સામે આપણું
મન અદરખાનેથી બળવો મ્યાં પિના ગદી સમ્પુજ નહિ

બ્રાહ્મણે પણ બ્યારે પોતાનું મર્તવ્ય હોડી દીધું છે ત્યારે કેવળ
ચરીરને જોરે પરસોખો લાય બતાવીને સમાજના ઉચ્ચતમ આસન
ઉપર પોતાને ચાખી નહિ શકે

કોઈ પણ સમાન મહત્ત્વા મળતું નથી—છઠ્ઠા મુળ્ય વર્તીને સમાન સાચની શકાતું નથી જે ગમ્મ સિંહાસન ઉપર મેમે ઠ, તે દુમન ખોલીને વેપાઝ નહિ શ્રી શકે જે સમાન મેગવના માગતો હોય, તેણે જ બધી બાબતોએ હમેશા પોતાની છઠ્ઠાને સવમિત કરીને ચાલવું પડે છે ધરના બીજા માણસો કરતા આપણા દેશમા ધરના અમણી અને ધરની ગૃહિણી જ મૌથી ડેવટે અજ પામે છે એમ ન હોય તો આત્મભગિતાથી પર કર્તૃત્વને લાભો વખત નહિ સાચવી શકાય સમાન પણ મળે, અને છતા તેની મ્શી પ્રિમત ન આપવી પડે એવું તો કદી લાભો વખત ચાલેજ નહિ.

આપણા આજના પ્રાક્ષણોએ મહત્ત્વા સમાન મેગવનાની વૃત્તિ ધાગણ શ્રી હતી, આથી તેમનું સમાન આપણા સમાજમા હહાડે વિવેકે મોહાનું જ થઈ ગયું છે માત્ર એટલું જ નહિ પ્રાક્ષણો સમાજના જે ઉચ્ચ મમમા નિયુક્ત હતા તે મમમા શિયિનતા ધવાથી સમાજના પણ સધિજધનો રોજ રોજ નીચ પડતા જાય છે

જે પ્રાચ્ય ગીતે જ આપણા દેશમા સમાજનું રક્ષણ મરવું હોય, જે યુરોપીય પદ્ધતિએ આ લાંબા કાળના જુહત્ સમાજનું આમલ પગિર્તાન સભવિત કે વાઘનીય ન હોય તો સાચા પ્રાક્ષણુરર્ગની ખૂબ જરૂર છે તેઓ દગિર હોય પડિત હોય ધર્મનિષ્ઠ હોય સર્વ મમગના આશ્રમધર્મના આદર્શ અને આધારરૂપ હોય અને યુરુ હોય

જે સમાજનો એક વર્ગ ધનમાનની અનગજના કરી ગણે છે, વિનાસની ઘૂણા કરે છે જેમના આચાર નિર્ગલ છે ધર્મનિષ્ઠા દદ છે જેઓ નિસ્વાર્થ લાવે જ્ઞાન મેગવવામા અને નિસ્વાર્થલાવે જ્ઞાન આપવામા ગત છે—તે સમાજનું પરાધીનતાથી કે દારિદ્ર્યથી કશું અપમાન થતું નથી સમાજ જેમને સાચી રીતે સમાનનીય બનાવે છે તેમની ગારફતેજ સમાજ સમાન પામે છે

બધા સમાજમાં જ માનનીય, વ્યક્તિઓ—દોષ લોકો જ પોતપોતાના સમાજ સ્વરૂપ હોય છે. ઈંગ્લંડને જ્યારે આપણે ધનવાન કહીએ છીએ, ત્યારે અમલિન ગરીબોનો દિસામ જ ગણના નથી. યુરોપને જ્યારે આપણે સ્વાધીન કહીએ છીએ, ત્યારે તેના વિશાળ આમર્ષની દુઃસદ પરાધીનતાને લેખામાં જ લેના નથી. ત્યાં ઉપસા કેટલાક માણસો જ ધનવાન છે, ઉપસા કેટલાક માણસો જ સ્વાધીન છે, ઉપસા કેટલાક માણસો જ પાસવનાથી મુક્ત છે. આ ઉપસા થોડા માણસો ત્યાં સુધી નીચલા ઘણા માણસોને મુખ-સ્વાસ્થ્ય, જ્ઞાનધર્મ આપવાને માટે સદા પોતાની ઈચ્છાનો ઉપયોગ કરશે અને પોતાના મુખ ઉપર કાપ મૂકશે, ત્યાં સુધી તે સંસ્કૃતસમાજને કશું ડરવાપણું નથી.

યુરોપનો સમાજ આ પ્રમાણે ચાલે છે કે નહિ, એની ચર્ચા નકામી લાગવાનો સંભવ છે, પણ એ સંપૂર્ણપણે નકામી નથી.

ત્યાં દરીદ્રાઈના માર્ગો બાજુના માણસ કરતાં જોયે જવાની આકાંક્ષાથી દરેકને ક્ષણેકણે લકાઈ કરવી પડે છે, ત્યાં કર્તવ્યનો આદર્શ વિશુદ્ધ રાખવો મુશ્કેલ છે. અને ત્યાં કાઈ હદે આવીને આશાને મર્યાદામાં રાખવી એ પણ માણસોને માટે દુઃસાધ્ય થઈ પડે છે.

યુરોપનાં મોટાં મોટાં સામ્રાજ્યો એક બીજાને ટપી જવા માટે જીવ સટોસટના પ્રયત્ન કરે છે. એવી સ્થિતિમાં કાઈના પણ મોદામાંથી એવાં વચન નીકળી શકે જ નહિ કે પાછળ પડીને પહેલામાંથી બીજા વર્ગમાં જઈશું તો ચે વાંધો નહિ, પણ અન્યાય તો નહિ દરીએ. એવો વિચાર પણ કાઈના મનમાં આવતો નથી કે જનસ્થળની સૈન્ય સામગ્રી ઝોછી કરી રાજકીય શક્તિમાં પડેરાઈ આગળ જરા હલકા ભસે ગણાવું પડે, પણ સમાજની અંદર મુખ સંતોષ અને જ્ઞાનધર્મનો પ્રચાર તો કરવો જ જોઈએ. દરીદ્રાઈના

આશીર્વાદી જે જે દિવસ આવે છે, તે ઉદામભાવે આપણને અધારી ધર્મ બધ છે, દુર્દાન ગતિએ આવવું એને જ યુરોપમાં ઉત્પત્તિ કહે છે, આપણે પણ તેને જ ઉત્પત્તિ કહેતાં શીખ્યા છીએ.

પણ જે આવવાનું પગલે પગલે અટકવા દ્વારા નિયમિત થયેલું નથી, તેને ઉત્પત્તિ ન કહી શકાય. જે છંદમાં ચલિ નથી, તે છંદ જ નથી. સમાજને ચરણે સમુદ્ર ચતદિવસ તરંગો ઉઠાવતો અને ફિસોટા ઉઠાડતો રહી શકે, પરંતુ સમાજના ઉચ્ચતમ શિખરે શાંતિ અને સ્થિતિનો ચિરંતન આદર્શ સદાકાળ વિગળમાન રહેવો જોઈએ.

એ આદર્શનું કાણુ અટલભાવે રક્ષણ કરી શકે ? જોયો પેટી દર પેટીથી સ્વાર્થના સંધર્ષથી દૂર રહ્યા છે, આર્થિક દારિદ્ર એ જ જોમની પ્રતિષ્ઠા છે, મગજ કર્મને જોયો બખરુ વચ્ચે તરીકે લેખતા નથી, વિશુદ્ધ જ્ઞાન અને ઉત્તમ ધર્મમાં જોયોનું ચિત્ત મગનસ્પર્શી બનીને વિગળ રહે છે, અને બીજા બધાનો ત્યાગ કરીને સમાજના ઉચ્ચતમ આદર્શને સાચવવાની મહાન ભાવનાએ જ જોમને પવિત્ર અને પૂજનીય બનાવ્યા છે.

યુરોપમાં પણ અવિશ્રામ કર્મની ધમાચકડીમાં કાઈકાઈ વાર કાઈ મનીષી જગીને વટોળસમી ગતિના ઉન્મત્ત નસામાં સ્થિતિનો આદર્શ, લક્ષ્યનો આદર્શ, વિદ્યસતો આદર્શ રજૂ કરે છે, પરંતુ જે કાણુ પણ સ્થિર ઊભા ગઈને સાલજે કાણુ ? એક જ ચેષ્ટા પ્રકાંડ સ્વાર્થના પ્રથડ વેગને આવી જાતના એક જે માણસો તર્જની બીચી કરીને શી રીતે રોકવાના હતા ? વેપારી જહાજના ઓગણપચાસ ચડોમાં પવન લગ્યો છે, યુરોપના મેદાનમાં ઉન્મત્ત પ્રેક્ષકાની વચમાં હારની હાર મુઠ્ઠના ઘોડાઓની ઘોડાએડ આવી રહી છે, એવે વખતે એક કાણુ માટે પણ કાણુ થાભે !

આ ઉન્મત્તતામાં આ પ્રાણુપણે પોતાની શક્તિના ઉદ્દવ્યનથી આધ્યાત્મિકતાનો જન્મ થઈ શકે, એવો તર્ક આપણા મનમાં પણ

જાગે છે એ વેગનું આર્મીજી અત્યંત વધારા દેખા છે, એ આપણને લેખાને છે, એ પ્રાચી તરફ જઈ શકે છે એવો આપણને અદેશ પણ આવતો નથી.

એ કેના જેવું છે? જેમ ચીંગારી એમ વર્ગના લોકો પોતાને સાધુ અને સાધન તરીકે ઓળખાવે છે, તેઓ ગાળના નશાને આધ્યાત્મિક આનંદપ્રાપ્તિની સાધના તરીકે માને છે નશાથી એકાગ્રતા જન્મે છે, ઉત્તેજના જન્મે છે, પરંતુ તેથી આધ્યાત્મિક વ્યાધીન સખગતાનો દ્વાસ થયો જાય છે બીજું બધું ઝડી શકાય, પણ આ નશાની ઉત્તેજના ડોળી શકતી નથી ધીમે ધીમે મનનું બળ જેમ જેમ ધનનું જાય છે, તેમ તેમ નશાની માત્રા પણ વધારવી પડે કે ધૂમરી ફરીને નૃત્ય મ્હીને અથવા મોટેથી વાજ વગાડીને પોતાને ઉદ્ધાત અને મૂર્છાન્વિત બનાવીને જે ધર્મોન્માદનો વિનાશ બોમ વવામા આવે છે, તે પણ કૃત્રિમ હોય છે તેનો અભ્યાસ પરી જાન એટલે તે અપ્રીણના નશાની પેડે આપણને અનસાદને વખતે સદા વોચપરાભુ! યા મ્હે છે આત્મસમાલિન સાત એનિષ્ઠ સાધના વગર સ્વાર્થ સ્થાયી મનનાન કોઈ પણ વસ્તુ મળતી નથી અને યાથી મૂલ્યનાન કોઈ પણ વસ્તુ સાચવી શકતી નથી.

આમ છતાં આવેમ વગર મમ અને મમ વગર સમાજ ચાલી શકતો નથી એટલા માટે જ ભારતવાર્ષ પોતાના સમાજમા ગતિ અને સ્થિતિનો સમન્વય કરવા આજી હવે દ્વિતીય વૈસ્ય વગેરે જેઓ પ્રત્યક્ષ કાર્યદ્વારા સમાજનું મમ કરે છે તેમના મ્હંની મર્યાદા નક્કી કરેલી હતી એટલા માટે જ દ્વિતીય ક્ષત્રિય ક્ષત્રિયમ્હંની આદર્ સાચવીને પોતાના કર્તવ્યને ધર્મમા ગણી શકના સ્વાર્થ અને પ્રતિષ્ઠા પગ ધર્મથી ઉપર કર્તવ્યને સ્થાપવામા આવે તે કામમા પણ વિશ્રામ અને આધ્યાત્મિકતા મળવાનો અનમર ગ્રહે છે.

સુરેષનો સમાજ જે નિયમ અનુસાર ચાલે છે, તને હાથે

ગતિનિત એક વિશેષ પ્રકારનો ઝુકાવજ મોટા ભાગના લોકોને
 ફેલી વર્ષ જાય છે. લાંબુદિણી માણસો સમ્પૂર્ણ કાર્યમાંજ મૂકી
 પડે છે, સાન્માય માણસો અર્થોપાર્જનમાંજ જીક કરે છે. વર્તમાન
 કાળમાં સામ્રાજ્ય-લોકપતા બધાને કાળિયો કરી મથેલી છે અને
 આખા જગતમાં મારામારી ચાલે છે. એવો પણ વખત આવે તો
 તેમાં કંઈ નવાઈ નહિ કે જ્યારે વિશુદ્ધ જ્ઞાનની ચર્ચા થયું લોકોને
 આકર્ષે નહિ. એવો પણ સમય આવે કે જ્યારે જરૂર હોવા છતાં
 સિપાઈઓ મળે નહિ. કારણ પ્રવૃત્તિને કાણ રોકવાનું હતું? જે
 જર્મની એક દિવસે પાડિત હતું, તે જર્મનીને વલ્લિક બની જાય, તો
 તેના પાડિતનો ઉદ્ધાર કાણ કરવાનું હતું? જે અંગ્રેજોએ એક દિવસ
 ક્ષત્રિય બાવડી આર્ત્રાણનું વ્રત મઢણ કર્યું હતું, તે જ્યારે શરીરને
 જોરે ડુનિયાને ચારે ખૂણે પોતાનો વેપાર વ્યાપવા દોડ્યા છે—ત્યારે
 તેમને તેમના તે પુરાતન ઉદ્ધાર ક્ષત્રિયભાવમાં કાણ પાછા લાવી
 શકવાનું હતું?

આ ઝુકાવની ઉપરજ બધું કર્તૃત્વ ન સોંપી દેતાં, સંયત,
 સુદૃઢ અલ્પ કર્તૃવ્યવિધાન ઉપર કર્તૃત્વનો ભાર નાખવો એજ ભારત
 વર્ષના સમાજની પ્રજ્ઞાલી હતી. સમાજ જો સજીવ હોય, બદારના
 આધાતથી પ્રેરેલ જ નથી ન જાય, તો એ પ્રજ્ઞાલીને અનુસરવાથી
 બધી વખતેજ સમાજમાં સામંજસ્ય કાયમ રહે છે—એક બાજુ
 એકાએક પડાપડી થાય અને બીજી બાજુ ખાલી ચર્ચા જાય એવું નહિ
 થાય. સહુ પોતાનો આદર્શ સાચવે અને પોતાનું કામ કરીને
 ગૌરવ અનુભવે.

પરંતુ કામનો એક પ્રકારનો વેગ હોય છે જ. તે વેગને લીધે
 તે પોતાનું પરિણામ શું આવશે તે જાણી જાય છે. ત્યારે કામ પોતે
 જ લક્ષ્ય બની જાય છે. કેવળ માત્ર કર્મના વેગમાં પોતાની જાતને
 છોટી દેવી એમાં સુખ છે. કર્મનું જૂત કર્મી માણસ ઉપર ચડી
 મેસે છે.

ફક્ત એટલું જ નહિ. કાર્ય કરવું એ જ ભારે અત્યંત પ્રાધાન્ય પામે છે, ત્યારે ઉપાયનો વિચાર ધીમે ધીમે આલ્સો ગત્ય છે સસારની સાથે, ચાલુ જગિયાતની સાથે કર્મીને ભૂતગતના અપાધાન કરવા જ પડે છે.

એટલે જ સમાજમાં કર્મ હોય તે સમાજમાં જ કર્મને સવમ મા ગણવાની વ્યવસ્થા પણ હોવી જોઈએ—અથ કર્મ જ મનુષ્યત્વ ઉપર સંક્રાંતિ ન મેળવી જોયે એવો સાવધ પહેરો હોવો જોઈએ કર્મ કરનાગએને સદા સાચો ગમે જતાવવાને માટે, કર્મના કાલાહનમાં વિશુદ્ધ સર સદા અવિચળ રીતે પડી ગણવાને માટે, એવા એક વર્ગની જરૂર હોય છે, જે ધ્યાસભર કર્મ અને સ્વાધીયો પોતાને મુખ્ય ગણે એ જ બ્રાહ્મણ.

જે બ્રાહ્મણો જ યથાર્થ રીતે સ્વાધીન હોય છે એઓ જ ખરી સ્વાધીનતાના આદર્શને નિઃપૂર્વક, કલગતાપૂર્વક અમાજમાં સાચવી રાખે છે સમાજ એઓને એવો અવસર, એવું સામર્થ્ય, એવું સમાન આપે છે એ લોકોની એ મુક્તિ તે સમાજની જ મુક્તિ છે એઓ જે સમાજમાં પોતાને મુક્તભાવે ગણે છે, છુટ પગધીનતાનો તે કમાજને લગાડે ભય નથી હોતો, આફત નથી હોતી બ્રાહ્મણ અશભા રે સમાજ સદા પોતાના મનની, પોતાના આત્માની સ્વાધીનતા મનુભવી શકે છે આપણા દેશના આજના બ્રાહ્મણો જો દરભાવે, નિતભાવે, અનુભવભાવે સમાજના એ પરમ ધનનુ ગણાયુ ગતા હોત, તે બ્રાહ્મણનું અપમાન સમાજ ખેંચી ચલા દેત નહિ, અને એવા પાંદો કદી ન્યાયાધીશના મોમાથી નીચળી શકત નહિ કે જદ બ્રાહ્મણને ખાસકરૂં મારવું એ તુચ્છ બનાવ છે પગદેલી હોવા છતાં ન્યાયાધીશ માની બ્રાહ્મણનું માન આપોઆપ સમજી જત

પરંતુ જે બ્રાહ્મણ સાહેબની અધિક્ષતા નીચી ચૂડીએ નોઢરી રે છે—જે બ્રાહ્મણ પોતાની કુરસદ વેચે છે, પોતાના મહાન અધિ-

કારને વહેતા મૂકે છે,—જે બ્રાહ્મણ વિદ્યાલયમાં વિદ્યાવણિક અને છે, ન્યાયાલયમાં ન્યાયવણિક અને છે, જે બ્રાહ્મણ ધિક્ષાના બદલામાં પોતાના બ્રાહ્મણને ધિક્કાર આપે છે, તે પોતાનો આદર્શ શી રીતે સાચવવાનો હતો, સમાજનું રક્ષણ શી રીતે કરવાનો હતો, અને તેની પાસે યજ્ઞપૂર્વક ધર્મની આજ્ઞા સમજવા પણ સમાજ શા માટે જવાનો હતો ! તે તો સામાન્ય લોકોની સાથે સમાન લાવે જાગી જઈને પરસેવાથી રંજિતે ચરીરે ખેતરખેતી અને ધક્કામુક્કીમાં સામેલ થઈ ગયો છે. બક્ષિતદ્વારા તે બ્રાહ્મણ કઈ સમાજને ઉપર ખેંચતો નથી—નીચે જ લઈ ગય છે.

જે વાતની અમને ખબર છે, કે કોઈ પણ વર્ગનો દરેક દરેક માણસ કદી પોતાના ધર્મને વિશુદ્ધ લાવે સાચવતો નથી, ધમ્મા રખાઈને હો છે. ધણા બ્રાહ્મણ દેવા છતાં ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની પેઠે વર્ત્યા હોય એવાં ઉદાહરણ પુગળોમાં જોવામાં આવે છે. તો એ વર્ગમાં જે આદર્શ હવત હોય, ધર્મપાલનનો પ્રયત્ન હોય, કોઈ આગળ જાય, કોઈ પાછળ પડી જાય, પરંતુ માર્ગે સાલનાર જે કોઈ હોય, જે જે આદર્શનાં પ્રત્યક્ષ દષ્ટાંત ધણા માણસોમાં જોવા મળતાં હોય, તો તે પ્રયત્નદાગ, તે સાધનાદાગ, તે સફળતા પામેલી વ્યક્તિઓ દાગ જ આપેલા વર્ગ સાર્થક બની જાય છે.

આપણા બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ સમાજમાં તે આદર્શ જ નથી. એટલા માટે જ બ્રાહ્મણનો છેકરો અંગ્રેજી શીખતા જ અંગ્રેજી પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલે છે—એથી પિતાને અસતોષ થતો નથી. કેમ કે એમ. એ. પાસ થયેલો મુખોપાધ્યાય, વિજ્ઞાનવિદ્ યદ્યોગાધ્યાય જે વિદ્યા પામ્યા છે તે વિદ્યાર્થીઓને ઘેર બોલાવી આસન ઉપર બેસીને આપી શકતા નથી; સમાજને વિદ્યાન્ત્રણથી ઝાણી કરવાના ગૌરવથી શા માટે તેઓ પોતાને અને બ્રાહ્મણ સમાજને વચિત કરતા હશે ?

પ્રાચીન કાળમાં બ્યારે બ્રાહ્મણ જ એકલા દિગ્ગજ નહોતા,

દક્ષિણે અને વૈશ્યો પશુ દિગ્માં ગણાતા હતા, ત્યારે બ્રહ્મચર્ય પાળીને યોગ્ય શિક્ષણ મેળવીને દક્ષિણ વૈશ્યો પશુ ઉપનયન પામતા હતા, ત્યારે જ આ દેશમાં બ્રાહ્મણનો આદર્શ ઉજ્જ્વળ હતો. કારણ, ત્યારે બ્રાહ્મણો સમાજ ત્યારે પડેલો હોય ત્યારે કાંઈ વિશેષ વર્ગ પોતાને ઉન્નત રાખી શકતો નથી, ધીમે ધીમે નીચેનું આકર્ષણ તેને નીચે ને નીચે ખેંચી લાવે છે.

ભારતવર્ષમાં ત્યારે બ્રાહ્મણ જ એક માત્ર દિગ્ બાકી રહ્યો, ત્યારે તેને આદર્શનું સ્મરણ કરાવનાર તેની પાસે બ્રાહ્મણત્વની માગણી કરનાર બ્રાહ્મણમાં કાંઈ રહ્યું નહિ, ત્યારે તેના દિગ્ત્વનો વિશુદ્ધ કોર આદર્શ કપાટાબેર બ્રહ્મ થવા લાગ્યો. ત્યારે તે જ્ઞાનમાં, માન્યતામાં, રુચિમાં ધીમે ધીમે નિમ્ન અધિકારીઓના વર્ગમાં આવી પડ્યો, ત્યારેકાર ત્યાં જ્ઞાતાનાં અધારાં છાપરાં હોય ત્યાં પોતાની વિશેષતા સાચવવા માટે એક બારીવાળું છાપરું બાંધે તો મે બસ થાય—ત્યાં સાતમાળની દબેલી બાંધવાનો ખર્ચ કે મહેનત કરવાનું એકાએક મન થતું નથી.

પ્રાચીનકાળમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, બધા દિગ્ હતા, અર્થાત્ આખો આર્યસમાજ જ દિગ્ હતો,—શરૂમાં જે લોકોનો સમાવેશ થતો હતો તે તો સંતાલ, બીચ, કોલ, વગેરે હતા. આર્યસમાજની સાથે તેમની કેળવણી, રીતરિવાજ અને ધર્મની એકતા કરવી એ જિલકુલ અસંભવિત વાત હતી. પરંતુ તેમાં કંઈ નુકસાન નહોતું, કારણ આખો આર્ય સમાજ જ દિગ્ હતો—એટલે કે આર્યસમાજનું શિક્ષણ એક જ પ્રકારનું હતું, બેદ કેવળ કર્મમાં હતો. શિક્ષણ એક જ હોવાને કારણે એક બીજાને આદર્શની વિશુદ્ધિ જાળવવામાં પૂરેપૂરી અનુકૂળતા કરી આપી શકતા હતા. ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય બ્રાહ્મણને બ્રાહ્મણ થવામાં મદદ કરતા અને બ્રાહ્મણ પશુ ક્ષત્રિય વૈશ્યને, ક્ષત્રિય વૈશ્ય થવામાં મદદ કરતા. આખા સમાજના શિક્ષણનો આદર્શ સરખો

ઉત્તર ન હોત તો આતું કદી જનમ પામતજ નહિ.

આજના સમાજને પણ જો એક માયાની જરૂર હોય, અને તે માયાને જો પાછળ તરીકે જળતું હોય, તો તેના ખખાને અને ગરદનને મિત્રકૃત્ય જોવંજોઈ કરી શકે નહિ આસે. સમાજ ઉત્તર ન હોય તો તેનું માયું ઉત્તર થાય નહિ, અને સમાજને સર્વ પ્રયત્ને ઉત્તર કરી રાખવો એ જ તે માયાનું કામ છે.

આપણા દાસના સમાજનો જરૂર વર્ગ—એટલે કે વૈદ્ય, કાયદો, અને ધર્મિક વર્ગ—સમાજ જો તેમને દિવ ન ગણે, તો પાછળની ઉત્તરિની દાંડે આસા નથી. એક પક્ષે જોયો તો સમાજ બંધન નહિ કરી શકે.

વૈદ્યોએ તો ઉપરીત મદજી ક્યું છે કાઈ કાઈ વાર કાયદો કહે છે, અમે ક્ષત્રિય છીએ એ વાત ન માનવાને કથુ કારણ જણાતું નથી. આકર, દેખાવ, શુદ્ધિ સહિત, અર્થાત્ આર્થિકનાં લક્ષણોમાં આજના પાછળોમા અને જોમનામા કાઈ ફેર નથી. જગાળની કાઈ પાછળ સમાજ જોઈ જોયા વિના, પાછળ, કાયદો, સુરક્ષાવર્ધક વગેરેને પારખવા એ અસંભવિત છે પરંતુ પરખવા અનાર્થ, એટલે કે જાગતની જગલી જાતિઓથી તેમને જુદા પાડવા એ સહેલું છે વિશુદ્ધ આર્થિકતાની સાથે અનાર્થગતિ મિશ્રણ થયું છે, તે આપણાં વર્ણ, આકૃતિ, ધર્મ, આચાર અને માનસિક દુર્બલતા ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે—પરંતુ તે મિશ્રણ પાછળ, ક્ષત્રિય, વૈદ્ય બધા વર્ગોમાં જ થયું છે.

અમે તેમ જો, શાસ્ત્રવિદિત ક્રિયાકર્મની રૂઢાને મટિ ખાસ જરૂર હોવાને લીધેજ સમાજને વિશેષ પ્રયત્નપૂર્વક પાછળને ખાસ જુદો ગણવાની ફરજ પડી હતી. ક્ષત્રિયો અને વૈદ્યોને એ રીતે વિશેષ જાણે તેમના પહેલાના આચારની કડકાઈમાં બાધી ગણવાની કાઈ ખાસ આવશ્યકતા જગાળના સમાજમાં હતી નહિ, જેની મરજીમા

આવે તે યુદ્ધ કરે, વેપાર કરે, તેમા સમાજને કંઈ ખાસ લાભહાનિ હતાં નહિ—અને જેઓ યુદ્ધ, વેપાર, ખેતી, કારીગરીયા રામચના રહે તેઓને ખાસ ચિહ્નો વડે જુદા પાડવાનું લગભર પ્રયોજન નહોતું. ધંધા તો લોકો પોતાની ગજળના માર્ગ કરે છે, એ માટે કંઈ ખાસ આજ્ઞાની ગત જોતા નથી—પણ ધર્મ સબંધે એમ ન કહી શકાય. તે તો આચીન નિયમોથી બધાયે એ, તેનું આયોજન, રીતિ, પદ્ધતિ આપણી મરજી ઉપર આધાર ગણના નથી.

આપણો આખો સમાજ મુખ્યત્વે કૃતિ દ્વિજ સમાજ છે, એમ જો ન હોય, સમાજ જો શ્દ્ર, સમાજ હોય, તો મૂઢીબાર વ્યાજબીથી તો એ સમાજ યુરોપીય આદર્શ પ્રમાણે પણ દલકે ગણાશે અને ભારતીય આદર્શ પ્રમાણે પણ દલકે ગણાશે.

બધા ઉત્તર સમાજો જ સમાજમાના માણસ પામે પ્રાણુની અપેક્ષા ગમે છે પોતે નકામા છીએ એમ સ્વીકારી લઈને આગમમા, જડતામા અને સુખભોગમા જે સમાજ પોતાના મોટા ભાગના માણસોને પડી ગેદના દે છે, તે સમાજ મગજ પામે છે, અને કદાચ ન પણ મરે તો એ તે મરે એ જ સાચું હોય છે.

યુરોપ કર્મની ઉત્તેજનાથી પ્રતિતિની ઉત્તેજનાથી સદા પ્રાણુ દેના તૈયાર હોય છે—આપણે જો ધર્મને ખાતર પ્રાણુ દેવા તૈયાર ન હોઈએ, તો તે પ્રાણુનું અપમાન થવાને કારણે રિસાઈ જવું આપણને શોભતું નથી.

યુરોપના સૈનિક યુદ્ધપ્રેમની ઉત્તેજનાને લીધે અને પગાગના લોકો તેમ જ ગૌરવની આજ્ઞામાં પ્રાણુ દે છે, પરંતુ ક્ષત્રિય ઉત્તેજના અને પગાર વગર પણ લડવા તૈયાર રહે છે. કમજી, યુદ્ધ સમાજનું અતિ આવશ્યક કર્મ છે, એક વર્ગ જો પોતાનો ધર્મ ગણીને જ તે કદિન કર્તવ્યને સ્વીકારી લે, તો કર્મની સાથે ધર્મ પણ સચવાય.

આખા દેશના બધા માણસો જ મુદ્દને માટે તૈયાર થાય, તો મિલિટન-રિઝર્વના પ્રાબલ્યથી દેશનું ભારે અનિષ્ટ થાય.

વાણિજ્ય સમાજરક્ષણ માટે અતિ આવશ્યક કર્મ છે. તે સામાજિક આવશ્યક કાર્યને એક વર્ગ પોતાના કર્મ તરીકે, પોતાના કુળના ગૌરવ તરીકે સ્વીકારી લે, તો વણિકશ્રતિ સર્વત્ર દેશાઈને સમાજની ખીણ સક્રિયબોને ગણી નહિ ગળય. તે ઉપરાંત કર્મમાં કર્મનો આદર્શ સદા ગમ્યત રહે.

કર્મ અને જ્ઞાનાર્જન, મુદ્દ અને રાજકાર્ય, વાણિજ્ય અને કારીગરી, એ ત્રણ સમાજનાં આવશ્યક કર્મો છે. એમાંના કોઈનો ત્યાગ થઈ શકે એમ નથી. એમાંના દરેકને કર્મગૌરવ, કુલગૌરવ અર્પીને અમુક અમુક વર્ગના હાથમાં સોંપવાથી તેને મર્યાદિત પણ કરી શકાય છે, અને છતાં વિશેષ ઉત્કર્ષનો અવકાશ પણ રહે છે.

કર્મની ઉત્તેજના જ રખેને સર્વ મતાધીસ થઈને આપણા આત્માને પરાજિત કરી દે, એવી ભારતવર્ષમાં આરાધા હતી. એટલે જ ભારતવર્ષમાં સામાજિક માણસ લગાઈ કરે છે, વેપાર કરે છે, પરંતુ નિત્ય માણસ—સમગ્ર માણસ કેવળ સિપાઈ કે કેવળ વેપારી બનતો નથી. કર્મને કુલવત બનાવવાથી, કર્મને સામાજિક કર્મ બનાવી દેવાથી, કામ પણ સંધાય છે અને છતાં તે કામ પોતાની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરીને, સમાજના સામજ્યનો ભંગ કરીને, માણસના સમગ્ર મનુષ્યત્વને ઘંટી દઈને આત્માનું રાજસિંહાસન ઢગળે કરીને બેસતું નથી.

જેઓ દિવ્ય હોય છે તેમણે એક વાર કર્મનો ત્યાગ કરવો પડે છે. ત્યાર પછી તેઓ પ્રાણીય ગહેતા નથી, ધર્મિય રહેતા નથી, વૈશ્ય રહેતા નથી—ત્યારે તેઓ નિત્ય કાળના માણસ ગહે છે—ત્યારે કર્મ તેમને માટે પછી કર્મ રહેતું નથી, એટલે અનાચારે ઓડી શકાય

છે. આવી રીતે દિવસ અમારો વિદ્યા અને અવિદ્યા અને આચર્યા
 દના—તેમણે કર્યું હતું, અવિદ્યાજન્યુનીત્વા વિચયમ્મનમ્—અવિદ્યાદ્વારા
 મૃત્યુ તરીકે જઈને વિદ્યાદ્વારા અમૃત પામવું આ મુસાફરો જે
 મૃત્યુનિકેતન છે, એ જ અવિદ્યા છે—એને તરીકે જુદા દેવા તો
 એમાં થઈને જ જવું પડે, પરંતુ એવી રીતે જવું જોઈએ કે જેથી
 એ જ અતિમ સદૃશ ન બની જાય કર્મને જ અનિશ્ચય પ્રાધાન્ય
 આપીએ તો સમાજ જ ચમત્ત્વ મળી જાય, મૃત્યુને તરીકે ન સકાય, અમૃત
 મેળવવાનું સદૃશ જ ચૂકી જવાય, તેને માટે અવગણ જ રહે નહિ
 એવા માટે જ કર્મને મર્યાદિત કરવામાં આવ્યું હતું, કર્મને ધર્મની
 સાથે જોડવામાં આવ્યું હતું કર્મને પ્રવૃત્તિના હાથમાં, ઉત્તેજનાના
 હાથમાં, કર્મજનિત વિષુદ્ધ વેગના હાથમાં ઠોડવામાં આવ્યું નહેતું
 અને એટલા માટે જ ભાગર્તારમાં જુદા જુદા કર્મો અમુક
 અમુક રંગોને માટે નક્કી કરી આપવામાં આવ્યા હતા.

ધર્મ અને કર્મનું આમજન્ય સાચવવાનો અને માનુસના
 ચિત્તમાથી કર્મનો નાગપાશ શિથિલ થી તેને એક તરફથી સસાગ્રવત
 પગપાળુ અને બીજી બાજુથી મુક્તિનો અધિભારી બનાવવાનો બીજો
 કોઈ ઉપાય જોવામાં આવતો નથી.

આની સામે એટલો વાધો છે કે સમાજને બાધી જકડીને
 પોતાને તેમાં પૂરી ગળવાથી માણસની સ્વાધીન પ્રકૃતિ પીડા પામે
 છે. માણસને નાનો થી સમાજને મોટો કરવાનો કોઈ અર્થ નથી
 માણસનું મનુષ્યત્વ સાચવવા માટે જ તો સમાજ છે.

જોના જવાબમાં કહેવાનું કે ભાગતવરો સમાજને અવન-અરવ
 બનાવે છે તો તે સમાજમાં જ બધાઈ રહેવા માટે નહિ પોતાની
 શક્તિને સતપથ વિજય અન્ધ પ્રવલ્લભા વેગવિજેત ન થી નાખના,
 પોતાની તે સહન શક્તિને અનત પ્રત્યે એમમ મનાવવાને માટે જ

ધ્વજાપૂર્વક આલવિયમાં તેણે સંકુચિતતાનો આશય લીધો હતો. નદીના તટખેતનની ગોંડે સમાજજનને તેને વેગ આપે, બંદી નહિ બનાવે, એ જ તેનો ઉદ્દેશ હતો. એટલા માટે ભારતવર્ષના સમસ્ત ક્રિયાકર્મમાં, સુખશાંતિ સંતોષમાં મુક્તિનું આહ્વાન રહેલું છે— આત્માને બ્રહ્માનંદમાં બ્રહ્મની અંદર વિકસિત કરવાને માટે જ તેણે સમાજમાં પોતાનાં મૂળ નાખ્યાં હતાં. જે આપણે તે ખોયથી જ બ્રહ્મ ચર્ચિએ, જડતાને વશ ચર્ચિતે તે પરિણામની ઉપેક્ષા કરીએ, તો બંધન કેવળ બંધન જ રહી જશે, તો પછી અતિ ક્ષુદ્ર સંતોષ શાંતિનો કશો અર્થ જ નહિ રહે. ભારતવર્ષનું લક્ષ્ય ક્ષુદ્ર નથી, એ વાત ભારતવર્ષે કબૂલ કરેલી છે—મૂર્મવ મુલ નાલ્પે મુલમસ્તિ—શૂમા જ સુખ છે, અન્યમાં સુખ નથી. ભારતની બ્રહ્મવાદિનીએ કહ્યું છે યેનાહં માત્રા સ્યામ્ કિમિદ તે. કુર્યામ્—જેનાથી અમર ન થવાય તેને લઈને હું શું કરું? કેવળ માત્ર પારિવારિક સુખલા અને સામાજિક સુખવરણ દ્વારા હું અમર થવાનો નથી, તેનાથી મારા આત્માનો વિકાસ થવાનો નથી. સમાજ જે મને સંપૂર્ણ સાર્થકતા ન અર્પે, તો સમાજનું મારે શું કામ છે? સમાજને સાચવવા માટે મારે વંચિત થવું જોઈએ, એ વાત સ્વીકારી નહિ શકાય—પુરોપમાં પશુ કહે છે કે ઇન્ડિવિડ્યુયલ—વ્યક્તિને જે સમાજ પાંગળી અને વ્યર્થ બનાવે છે, તે સમાજની વિરુદ્ધ બળવો ન કરવામાં આવે તો હીનતાનો સ્વીકાર કર્યો મળીય. ભારતવર્ષે પશુ અત્યંત અસંક્રમથી નિર્ભયતાથી કહ્યું છે કે અહ્માર્થે પૃથિવીં સ્વજેત, સમાજને સુખ્ય બનાવવાથી ઉપાયને ઉદ્દેશ બનાવ્યા જેનું ચામ. ભારતવર્ષે એમ કરવા ધ્વજપુ નહોતું. એટલે તેનાં બંધન જેવાં દૃઢ છે તેવો જ તેનો ત્યાગ પણ સંપૂર્ણ છે! સાંસારિક પરિપૂર્ણતામાં ભારતવર્ષ પોતાને વીંટળીને બાંધી રાખતો નહિ, બલકે તેથી બહાર જ કરતો. જ્યારે બધું ભેગું થયું હોય, બંધાર પૂરો લરાયો હોય, પુત્રે ઉમર લાયક ચર્ચિને લગ્ન કર્યાં હોય, જ્યારે એ પૂર્ણ પ્રતિષ્ઠિત સંસારમાં આરામ અને ભોગ

બોગવવાનો અસર આ પો તેવ, મગર તેજ રખતે અસારનો
 પગલાય ગવાની આગા કરેલી કે—જ્યાં મધી વેતરુ ગરાડ છે
 ત્યાં સુધી તારે ગેરવતુ કે જ્યારે વેતરુ નધ થાય છે, ત્યારે આગમથી
 ફળ બોગીને જાના પ્રાપ્ત ગવાની મના કે અમારું મમ પૂરુ
 થયુ એટલે અસાગ્રાથી મુખિ મળી ગઈ—ત્યાર પડી આત્માની
 અનત અનાથ ગતિ એ હઈ નિહતા નથી સસાગની નગરે તે
 જાતા જેરી દેખાય છે—પરતુ પેડૂ ખૂન જોગથી રતુ દોષ ત્યાર
 તે જેમ દેખી શકાતું નથી તેમજ આત્માનો અત્યંત વેગ નિશ્ચિતા
 જેવા સાગે કે આત્માના એ વેગને ચારે કાં ફાવે તેમ વેકરી ન
 નાખતાં તે સકિતને જામત ગવી એ જ આપણા સમાજનું મમ
 હનું આપણા સમાજના પ્રવૃત્તિને ગોણુ બનાવીને દમેશા જ નિસ્વાર્થ
 મગનની સાધના કરવાની જે આગા કરેલી કે ને બ્રહ્મપ્રાપ્તિની
 નિશ્ચયી કે ગેટલે જ આપણે તેમા ગૌરવ માનીએ છીએ વાસનાને
 ગોણુ બનાવીએ તો જ આત્માને મોટા કરી સમય છે એટલે આપણે
 વાસનાને ગોણુ બનાવીએ છીએ—સતોષ અનુભવવાને માટે નહિ
 મુરોપ મગવા તૈયાર કે છતાં વાસનાને ગોણુ કરા હજીનું નથી
 આપણે પણ મગવા તૈયાર છીએ છતાં આત્માને તેની અરમગતિ—
 પરમ સપ્તથી વચિત કરીને હ-કા પાઠવા હજીના નથી દુર્ગતિના
 દિવસોમાં એ વચ્ચે આપણે બૂલી ગયા છીએ—તેના તેજ સમાજ
 આપણે આજે પણ છે, પરતુ તેમા થઈને બ્રહ્માભિમુખી મોક્ષાભિમુખી
 વેગવતી પ્રસાદધારા ચેદહ લાગતા સ્વામ્ કિમહ તેવ કુર્વામ્' એ મીન
 ગાતી ગાતી દોડતી નથી—

માળા હતી તેના ફૂલ ગયા ખરી ગ્જો છે દોડ

એટલા માટે જ આપણે ગાદગાદ ॥ સમયનો સમાજ આપણને
 અજ આપતો નથી ગૌરવ આપતો નથી આધ્યાત્મિકતા તરફ
 આપણે આગવ ધવાવતો નથી, અને આપણને ચારે બાજુથી રંધી

ગણે તે એ સમાજનો મહાન ઉદ્દેશ જ્યારે આપણે જનમત ભાષે સમજીશું, એને સંપૂર્ણ સફળ બનાવવાને માટે જ્યારે અપભ્રંશ પૂર્વક તૈયાર થઈશું, ત્યારે જ એ પડીમા આપણે મહાન થઈશું, યુક્ત થઈશું, અમર થઈશું—જનમતમા આપણી પ્રતિષ્ઠા થશે, પ્રાચીન ભારતના તપોવનમા સનિઓએ જે યજ્ઞ કર્યો દત્તા, તે સફળ થશે, અને પિતામહેા આપણે વિશે કૃતાર્થ થઈ આપણને આશીર્વાદ આપશે

૧૯૦૮

(૧૬૦૨)

સમાજભેદ

૪

ગૃથા જન-મુખાગી માસના 'કોન્ટેપોરરી ગ્રિવ્ઝ' માં ડોમટર ડિલને 'વાય ચીન અને બકરીનું બચ્ચુ મુશપ' નામે એક લેખ લખ્યો છે, તેમાં મુદ્દને અંગે ચીનવાસીઓ ઉપર મુશપે કરેલા અકથ્ય અત્યાચારો વર્ણવેલા છે જ ખીસખા, તૈમૂર લગ વગેરે લોક-વાયમ ઘર્ષ પડેનાગોની ઇતિહાસવિખ્યાત નિદારુણ દુરતા સરકૂત મુશપની ઉન્મત્ત બર્મરતા આગળ લાજથી નીચું નોંધી ગઈ છે.

મુશપ પોતાની દવાધર્મ-પ્રધાન સમૃતિ માટે ગૌરવ લઈ એશિયાને સ। ધિક્કાર આપ્યા કરે છે, તેનો જવાબ આપવાનો પ્રસંગ મળે એમાં આપણને સુખ પામવા જેવું કશું નથી કારણ, કલકત્તી વાતો ફેનાવીને દુર્બળ સમજાતે કશું તુકસાન નથી પહોંચાડી શકતો, પરંતુ સમગ્ર દુર્બળના મલકની જે નાતો ફેલાવે છે તે દુર્બળને કાઈને કાઈ વખતે જીવલેણ ઘર્ષ પડે છે.

સાધારણ રીતે એશિયાના અભાવની દુરતા, જગલીપાતું, દુર્ગંમતા, મુશપના લેખિતમાં એક કહેવતરૂપ ઘર્ષ પડેલા છે એટલા માટે એશિયાનો વિચાર મુશપના આદર્શથી નહિ કરવો જોઈએ, એવી એક ખૂબ આજ કાલ ખિસ્તી સમાજમાં જોડેલી છે.

આપણે જ્યારે પહેલ વહેલી યુરોપની કેળવણી પામ્યા, ત્યારે, માણસ માણસ વચ્ચે ભેદ નથી, એવી ખૂબ તે શિક્ષણમાયી આપણે ઉપાડી લીધી હતી એટલા માટે આપણા નવીન શિક્ષણની સાથે આપણા બધા ભેદો ધોવાઈ જાય, એ રીતે જ આપણે તૈયાર થતા હતા. એવામા માસ્તર સાહેબ પોતાનું ધર્મશાસ્ત્ર બધું કરી દઈને બોલ્યા, પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે એમડો મોટો ભેદ છે કે તે દૂર થઈ શકે જ નહિ.

ઠીક, શારુ, ભેદ છે, તો ભલે ગલ્લો વિનિધતા જ સસાગના સ્વાસ્થ્યનું રક્ષણ કરે છે. પૃથ્વીમા ટાક તડકો બધે ફેલાણે સરખા નથી એટલે જ પનન હગ્ગ કરે છે સરકૃતિના જુદા જુદા આદર્શો જુદે જુદે રૂપે સાર્થકતા પામ કરીને પોતાનું આતમ્ય માયની ગહો, તેમ થશે તો તે આતમ્યમા પગપગની પાસેથી શિક્ષણની આપણે થઈ શકશે.

અત્યારે તો આપણે જોઈએ છીએ કે ગાળાગાળી અને ગોળા-ગોળાની આપણે આલે છે. નવું ખિન્તી સૈકું આ રીતે શરૂ થયું છે.

ભેદ છે એનો સ્વીકાર કરી લઈ ભુદ્ધિપૂર્વક, પ્રીતિપૂર્વક, સહૃદય વિનયપૂર્વક, તેના અનગમા જો પ્રવેશ કરવાની શક્તિ ન હોય, તો ખિન્તી શિક્ષણે ઝાગણીસ ઝાગણીસ સૈકા સુધી શુ બમ કર્યું ? તેપના ગોળાથી પૂર્વના દુર્ગની દીવાલો તોડી પાડી એકાકાર કરી નાખશે કે ચારી વડે તેનું સિંહદાર ઉગાડી અંદર પ્રવેશ કરશે ?

મિશનરીઓ ઉપર ચીનવાસીઓના હુમલામાથી ચીનમાં વર્તમાન વિપ્લવની શરૂઆત થઈ છે યુરોપ એ વસ્તુ ખૂબ સહેવાઈવી માની શકે છે કે ધર્મપ્રચાર અથવા શિક્ષણપ્રચારની બામનમા અનુકૂળતા અને અધીગાઈ એ ચીનનું જગલીપણું સામિત કરે છે મિશનરીઓ થોડા જ ચીનનું ગળ્ય જતી લેવા ગયા હતા ?

આ બામનમા પૂર્વ પશ્ચિમમા ભેદ છે, અને એ ભેદ યુરોપ

શ્રદ્ધાપૂર્વક, સદિધ્યતાપૂર્વક સમજવાનો પ્રયત્ન કરવું નથી—કારણ, તેના શરીરમાં જોડ છે

ચીનનું ગભ્ય ચીનના ગભનું છે જો કોઈ ગભ્ય ઉપર ચડાઈ કરે તો ગભ ગભ વચ્ચે લડાઈ થાય, તેમા પ્રભને જે નુકસાન થાય તે એટલું જાણકાર નહિ હોય પરંતુ યુરોપમાં ગભ્ય ગભનું નથી હોતું, આખા ગભ્યનું હોય છે રાષ્ટ્રના જ યુરોપીય સંસ્કૃતિનું કલેવર છે,—જે કલેવરને આધાતમાથી ન બચાવે તો તેના પ્રાણ વચ્ચે નહિ, આથી ખીન કોઈ પણ પ્રમરના આધાતનું મહત્ત્વ તેઓ કદાપી જ સમજતા નથી વિવેચનદ્ર વિનાયકમા જો વેદાનનો પ્રચાર કરે, અને ધર્મપાલ જો ત્યાં અંગ્રેજ બૌદ્ધમ પ્રદાયની સ્થાપના કરે, તો તેથી યુરોપને કંઈ લાગવાનું નથી, કારણ યુરોપનું શરીર રાષ્ટ્રના છે ગિપ્સાઈઝનો એક પક્કડ આખું ધ્રુવક પ્રાણને બોગે પણ સાચવશે, પણ ખ્રિસ્તી ધર્મ વિશે સારથ ગહેરાની તેને જરૂર લાગતી નથી

પૂર્વના દેશોમા એથી જીવકુ જ કે પ્રાચ્ય સંસ્કૃતિનું કલેવર ધર્મ છે ધર્મ એટલે ‘ગિનિગિયન’ નહિ, સામાજિક કર્તવ્યનર,— તેમા યથાયોગ્ય ભાવે રિયિગિયન, પોસિટિવિસ બધું જ આવી જાય છે એના ઉપર જો આધાત કરે તો આમા દેસને બચા થાય ને, કારણ, સમાજમા જ તેનું મર્મ સ્થાન રહેલું છે, તેની જીવનશક્તિને ખીનું કોઈ આશ્રયસ્થાન નથી સિધિત રાજસક્તિ વિશાળ ચીનમા સર્વત્ર પોતાને પ્રવળ રીતે પ્રગટ કરી સમ્પત્તી નથી ગભવાનીથી ખૂબ દૂર દૂર આવેલા પ્રિતોમા પણ ગભની આગ્રા પહોંચે ને, ગભનો પ્રતાપ પહોંચતો નથી, છતાં ત્યાં શાંતિ છે, વ્યવસ્થા છે, સંસ્કૃતિ છે ડોમટર ડિનને આથી નવાઈ લાગી છે, ખૂન થોડી શક્તિ ખરચીને આવકું મોટું રાજ્ય કબજે રાખવું જો સહેલી વાત નથી.

પરંતુ વિશાળ ચીન દેશ હથિયાગ્રના શાસનથી કબજામા રહેતો નથી, ધર્મશાસનથી જ તે નિયમમા રહેતો છે પિતા પુત્ર, ભાઈ

બહેન, રનામી સ્ત્રી, અડોશી પડોશી, ગમ્મ પ્રમ્મ, ચાજક પજમાન વચ્ચે એ ધર્મનો સબધ છે બહાર ગમે તેટલા વિચ્છિન્ન થાય, ગજ-સિંહાસન ઉપર ગમે તે બેસે, આ ધર્મ નિશાળ ચીન દેશના અનગમા રહ્યો રહ્યો અખડ નિવમે એ પ્રકાર જનસમાજને સવમમા ગંખી રહ્યો છે, તે ધર્મને જો આપાત લાગે, તો ચીનને મૃત્યુપેદના થાય, અને આત્મગદાણને ખાતર તે નિધુર બની જાય, ત્યારે પત્રી કોણ તેને રોકી શક્યાનું હતું ? ત્યારે ગજ વળી કોણ ત્યારે ચીન સામ્રાજ્ય નહિ પણ ચીન જાતિ જંગમી જોડે છે

એ નાના દૃષ્ટાંતથી મારી વાત ગ્રપ્ત થશે અગ્રેજ કુટુંબ વ્યક્તિ વિશેના જીવન સાથે અગ્રાણ્ય હોય છે આપણું કુટુંબ કુળનું અગ હોય છે આટલા બેઠને લીધે બહુ જ મનાઈ જાય છે અગ્રેજો આ બેઠનું ગદ્ય ન સમજી શકે તો હિંદુ કુટુંબની લાગણી લગારે સમજી શકનાના નથી, અને ઘણી બાબતમાં અસહિષ્ણુ અને અન્યાયપરાયણ બની જશે. કુલના સુતથી હિંદુ પરિવારમાં જીવતા મરેના અને ભાવિ અણુજન્મેના બધા પરગપર સહુકત હોય છે આથી હિંદુ પરિવારમાંથી કોઈ જો કુલત્યાગ કરીને બહાર જાય, તો તે પરિવારને મન કંપે ભારે આઘાત હોય છે, તે અગ્રેજો સમજી શકતા નથી મગજ અગ્રેજ પરિવારમાં દામ્પત્યગધન સિવાય બીજું કોઈ બધન દૃઢ છે જ નહિ. એટલા માટે હિંદુ સમાજમાં વિધવા વિવાહની છૂટ હોવા છતાં તેનો પ્રચાર ન થયો, —કારણ, જીવતું પ્રાણી જેમ પોતાના કોઈ જીવના અંગનો ભાગ નથી કરી શકતું, તે જ પ્રમાણે હિંદુ પરિવાર પણ વિધવાનો ત્યાગ કરી પોતાના દેહનું કોઈ અંગ તોડી નાખવા તૈયાર નથી બાળકને પણ હિંદુ સમાજ એ કાણે જ શ્રેયસ્કર માને છે કાણુ પ્રેમસચારને ચોખ્ખું ઉભર ચતા જ સ્ત્રી પુરુષનું મિત્ર ન થઈ શકે છે, પરંતુ આખા પરિવાર સાથે એકીમૂત બનવાની ઉમર તો બાળપણ જ છે

વિધવાવિવાહનો નિષેધ અને બાળવિવાહની છૂટ બીજી રીતે

નુકસાનકારક હોઈ શકે, પરંતુ, હિંદુ સમાજનું બધારણ્ય જે માન્ય સમજે છે, તે એને જંગલીપણું કહીને ઉઠાવી નહિ દર્શ શકે. ભારતવર્ષને સાચવવા માટે જેમ અંગ્રેજોને ખરચ વધારે હોવા છતાં ગિલ્લાદર, માલદાર, સુબેદાર અને એકાદ સાચવવાં પડે છે, તે જ પ્રમાણે પરિવારની દલતા અને અખંડતા સાચવવી હોય તો હિંદુઓએ નુકસાન વેડીને પણ આ બધા નિયમો પાળવા પડે.

આથી સુદૃઢ રીતે પરિવાર અને સમાજનું મંડન કરવું એ સાદું કે નહિ, એ ચર્ચા અંગ્રેજો ઉપાડી શકે. આપણે કહીએ કે રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થને સર્વોચ્ચ રાખીને પોલિટિકલ દલતા સાધવી સારી કે નહિ, એ પણ ચર્ચાનો વિષય છે. દેશને ખાતર સર્વ પ્રયોજનોને ઉત્તરોત્તર ગૌણ બનાવીને લશ્કરી સંગઠન કરવાને લીધે યુરોપ રોજરોજ પીઠાર્થ રહ્યું છે—સૈનિક વર્ગના અતિશય બોળથી તેનું સામાજિક સામંજસ્ય નષ્ટ થતુ જાય છે. એનો અંત ક્યાં? નિહિલિસ્ટોના અભિ-ઉત્પાનમાં, કે પરસ્પરના પ્રલય-સંઘર્ષમાં? આપણે ત્યાર્થ અને સ્વેચ્છાચારને હજારો બધને બાંધીને મરીએ છીએ, એ જો સાચું હોય, તો યુરોપ સ્વાર્થ અને સ્વાધીનતાનો માર્ગ ખુલ્લો કરીને ચિરંજીવી થશે કે નહિ, તેની પણ કસોટી થવી હજી બાકી છે.

ગમે તેમ હો, પૂર્વ અને પશ્ચિમના આ બધા એકા વિચાર કરીને સમજવા જેવા તો છે જ. યુરોપની પ્રથાઓનો ન્યારે વિચાર કરવો હોય, ત્યારે યુરોપના સમાજતંત્રને ખ્યાલમાં રાખ્યા વગર વિચાર કરીએ, તો આપણા મનમાં પણ ઘણીવાર ખોટી અવસ્થા પેદા થાય છે. એનો પુરાવો—વિશ્વામતના સમાજમાં કન્યાને મોટી ઉંમર સુધી કુંવારી રાખવાના રિવાજ પ્રત્યે આપણે કટાક્ષ કરીએ છીએ—આપણે એ પ્રથાને સ્વાયત્તા નથી, એટલે આપણે એ વિશે જનતંત્રની આશંકા પ્રગટ કરીએ છીએ. આમ છતાં આશ્ચર્યવાને જીવનઝર અવિવાહિત રાખવી એ તેના કરતાં પણ વધારે

આશકાજનક છે, એ વાતનો આપણે ખ્યાલ જ કરતા નથી. કુવારીનો પ્રશ્ન હોય ત્યારે આપણે કહીએ છીએ કે મનુષ્ય સ્વભાવ દુર્મજ છે, અને છતાં વિધવાની વાત હોય ત્યારે કહીએ છીએ કે શિક્ષણ અને સાધનાદ્વારા સ્વભાવને પણ ક્રમશઃ લાવી શકાય છે પણ ખરી વાત એ છે કે આ બધા નિયમો કદાચ નીનિતત્ત્વમાથી ઉદ્ભવેલા નથી, પ્રયોજનને કારણે ઊભા થયેલા છે નાની ઉમરમાં કુમારીના લગ્ન કરવા એ જેમ હિંદુ સમાજમાં જરૂરનું છે, તેમ આજનન વૈધવ્ય પણ જરૂરનું છે એટલા ખાતર જ આશકા હોવા છતાં એ વિધવાના લગ્ન થતા નથી, અને અનિષ્ટ અને અગત્ય હોવા છતાં કુમારીના વ્યાગવસ થાય છે જરૂરિયાતના નિયમને અનુસરીને જ યુરોપમાં મોગી ઉમરે કુમારીના લગ્ન અને વિધવાના પુનર્લગ્ન પ્રચલિત થયા હ ત્યાં આજનન ઉમરે ન પહોંચેલી બાનિકા સાથે થઈ માડનું સંકલ્પ નથી, ત્યાં વિધવાને ઈર્ષ પણુ પગિરાગને આશ્રય મળતો નથી એટલે તેને મારે ઘણીસાર બીજાના પગથિયું તદ્દન આનંદપ્રદ થઈ પડે છે આ નિયમ યુરોપના સમાજતત્ત્વના રક્ષણને અનુકૂળ છે મારે જ સુખ્યત્વે રીતે સારો ગણાય છે, અને એમાં બીજું જે ઈર્ષ સારું ગણાય છે તે આકર્ષક છે, અસાન્તર છે

સમાજમાં જરૂરિયાતને કારણે જે પ્રચલિત થાય છે, તેની સાથે ધીમે ધીમે લાનનાનું સૌંદર્ય પણ જોડાયા માટે છે ઉમરમાં આવેલા કુમાર કુમારીના સ્વાધીન પ્રેમાવેગનું સૌંદર્ય યુરોપના ચિત્ત ઉપર કેવો અધિમાત્ર જમાવી બેઠું છે, તે યુરોપનું નાદિત્ય વાયતા વેત સમજી શકાય છે એ પ્રેમના આદર્શને યુરોપના ઈન્ડિઓએ દિવ્ય ભાવે ઉજાડી બનાવીને વર્ણવ્યો છે

આપણા દેશમાં પ્રતિનિતા ગૃહિણીની કન્યાણુપગવલ લાવના જ મધુર બનીને હિંદુઓના ચિત્ત ઉપર અધિકાર જમાવી બેઠી છે એ લાનનાનું સૌંદર્ય આપણા આદિત્યમાં બીજા બધા સૌંદર્ય કરતાં બિનુ ગ્યાન પામ્યું છે એની ચર્ચા આપણે બીજા લેખમાં કરીશું

પરંતુ, એટલા કારણે જે સ્વાધીન પ્રેમના સૌંદર્યથી આખો યુરોપનો સમાજ ઉજ્જવળ બન્યો છે, તેનો અનાદર કરીશું તો આપણી અધના અને મદતા પ્રગટ થશે. ખરું જોતાં, તે આપણા હૃદયને સ્પર્શ કરે છે. જો ન કરતું હોત, તો અંગ્રેજ કાન્ય અને નવલકથા આપણે માટે નફામાં ઘર્ષ પડત. સૌંદર્ય હિંદુ કે અંગ્રેજ વચ્ચે વંતિભેદ રાખીને ચાલતું નથી. અંગ્રેજ સમાજના આદર્શગત સૌંદર્યને સાહિત્ય ત્યારે સ્ફુટ કરીને બતાવે છે, ત્યારે તે આપણા જાતીય સંસ્કારોને પરાજિત કરીને હૃદયમાં દીધી જોડે છે. તે જ પ્રમાણે આપણા હિંદુ પારિવારિક આદર્શમાં જે એક પ્રકારની કલ્યાણમયી સૌંદર્યથી રહેલી છે, તે જો અંગ્રેજને જોઈ ન શકે, તો અંગ્રેજને તેટલે અંશે જંગમી છે.

યુરોપીય સમાજે અનેક મહાત્મા પુરુષોને જન્મ આપ્યો છે; ત્યાં સાહિત્ય, કલા, વિજ્ઞાન રોજ રોજ ઉગતિ પામતાં જાય છે; એ સમાજ પોતાનું મહત્ત્વ પોતે પગલે પગલે સાબિત કરી આગળ વધે છે; એના પોતાના ધોડા ભડકે નહિ તો એના રથને બહારથી કોઈ રોકી શકશે એવી કંઈપણ સુઢાં આવી શકતી નથી. આવા ગૌરવયુક્ત સમાજને શ્રદ્ધાપૂર્વક ન જોતાં જેઓ એની મશ્કરી કરે છે, તેવા બંગાળના સુન્નત લેખકો અગ્રણ્યતા પોતાની જ મશ્કરી કરતા હોય છે.

બીજી બાજુ, સેંકડો વરસોના આશુ વિપ્લવો જે સમાજને બોંય/બેગો કરી શક્યા નથી; હજારો દુર્ગતિ સહન કરીને પણ જે સમાજે ભારતવર્ષને દયાધર્મ, ક્રિયાકર્તાત્વમાં સંપન્નિત કરી રાખ્યો છે, તેને રસાતળમાં જવા દીધો નથી; જે સમાજ હિંદુ જાતિની શુદ્ધિ વૃત્તિને સાવધાનતાપૂર્વક એવી રીતે સાચવતો આવ્યો છે કે બહારથી ઉપકરણ મળતાં જ તે પ્રબલિત ઘર્ષ જોડે છે; જે સમાજ મૂઠ અભણ માણસોને પણ ડગલે ને પગલે વૃત્તિઓનું દમન કરીને પરિવાર અને સમાજના હિતાર્થે પોતાનું અગ્નિદાન આપવાની ફરજ

પાડે છે; તે સમાજને જે મિલનરી શ્રદ્ધાની નજરે જોતા નથી, તે પણ શ્રદ્ધાને ચોખ્ખું નથી. તેમણે એટલું સમજવું જોઈએ કે, આ વિશાળ સમાજ એક મોટા પ્રાણી જેવો છે—જરૂર હોય તો, પણ, એના કોઈ પણ એક અંગ ઉપર આઘાત કરવા પહેલાં આખા પ્રાણીના શરીરશાસ્ત્રનો વિચાર કરવાની જરૂર છે.

ખરું જોતાં સંસ્કૃતિઓમાં ભેદ છે;—એ વિવિધતા જ વિધાતાને અભિપ્રેત છે. એ ભિન્નતામાં ઝાનોજ્વલ સહૃદયતા સાથે પરસ્પર પ્રવેશ કરી શકે તો જ એ વિવિધતા સાર્થક થાય. જે શિક્ષણ અને ટેવ, એ પ્રવેશનાં દ્વાર બંધ કરી દે છે, તે જંગલીપણાની નિસરણી છે, તે જ અન્યાય, અવિચાર, નિષ્કૃરતા પેદા કરે છે. સાચી સંસ્કૃતિનું લક્ષણ કયું ? તે જ સંસ્કૃતિ જેના ઉપર અધિકાર જમાવનાર સ સર્વેશ્વર સર્વભાવિવેશ—તે બધાને જાણે છે, અને બધામાં પ્રવેશ કરે છે. જે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો સદા ઉપદ્રાસ કરે છે, તેના ઉપર ધિક્કાર વરસાવે છે, તે હિંદુવેદ છે, હિંદુ સંસ્કૃતિ નથી. તે જ પ્રમાણે જે પૂર્વની સંસ્કૃતિનો બિલકુલ અરવીકાર કરે છે, તે સાહેબવેદ છે, પગલુ યુરોપીય સંસ્કૃતિ નથી. જે આદર્શ બીજા આદર્શ પ્રત્યે વિદેશ મેવે છે, તે આદર્શ જ નથી.

હાલમાં યુરોપમાં આ અંધ વિદેશે સંસ્કૃતિની સાંતિને કમુચિત બનાવી દીધી છે. રાવણ બ્યારે સ્વાર્થાધ ધર્મને અધર્મમાં પ્રવૃત્ત થયો, ત્યારે લક્ષ્મી તેને છોડી ગઈ આધુનિક યુરોપના દેવમંડપમાંથી લક્ષ્મી કેમ જાણે બહાર નીકળી આવ્યાં છે. એટલા માટે જ બોઅર દુનિયામાં આગ લાગી છે, ચીનમાં પાશ્વરતાએ લાજ શરમ છોડી દીધી છે, અને ધર્મપ્રચારકોનાં નિષ્કૃર વચ્ચેથી ધર્મ પીડાઈ રહ્યો છે.

ધર્મની લાગણીનું દર્શાવ

મેં બીજે એક ઠેમણે જ્યુ કે કે ઠાઈ એઝ અગ્રેજ અધ્યાપકે આ દેશમા જૂરીના ન્યાય વિશે ચર્ચા કરના કયું હુ કે જે દેશના અર્ધ-સંસ્કૃત લોકો પ્રાણુનુ માહાત્મ્ય (Sanctity of Life) સમજતા નથી, તેઓના હાથમા જૂરીના ન્યાયનો અધિભાર આપવો એ બરાબર નથી.

પ્રાણુનુ માહાત્મ્ય અગ્રેજો આપગા કરના વવારે સમજે છે, એ માન લેને એક વાગ આપજો રવીમરી લઈએ, પણ એથી ત્યારે જો અગ્રેજ પ્રાણુની હત્યા કરે છે, ત્યારે તેનો અપરાધ આપગા કરના વધારે મોટો ગણાવો જોઈએ પણ છતાં આપજો જોઈએ છીએ ગોરુ, કે કોઈ દેશી પ્રાણુસની હત્યા કરીને ઠાઈ અગ્રેજ ખૂની, અગ્રેજ જજ અને અગ્રેજ જૂરીની ન્યાયવિચરણાથી રામીએ ગયો નથી પ્રાગના માહાત્મ્ય સળધે તેમની સમજ અત્યંત ચક્ષમ છે, ગોની માગિની કદાચ અગ્રેજ ગુનેગારને મળી દશે, પરંતુ તે સાગિની દેશી લોકોને કઈક અધૂરી જ લાગે છે.

આવી જાનનો ન્યાય આપણને બે બાજુથી આધાત કરે છે

પ્રાણુ જ્યાનો હોય તે તો જાયજ છે, પણ એમાં આપણી જાતિ પ્રત્યે જે અવસ્થા પ્રગટ થાય છે, તે આપણા સૌના દિલમાં ખટકે છે !

ઈંગ્લંડમાં ‘ગ્લોબ’ નામે એક વર્તમાન પત્ર છે—તેમાં લખવામાં આવ્યું છે કે ટોમી એટકિન (એટલે કે લસ્કરમનો ગોરા સિપાઈ) દેશી લોકોને મારી નાખવાના હેતુથી મારતો નથી, પણ માર ખાતાંજ દેશી લોકો મરી જાય છે—એટલા માટે બિચારા ટોમીને દગળી સગ્ન થાય છે ત્યારે દેશી વર્તમાનપત્રો ખૂમાખૂમ કરી મૂકે છે.

ટોમી એટકિન પ્રત્યે ખૂબ લાગણી દેખાય છે, પણ સંકિટટી એવા લાઈફ ક્યાં છે? જે પાશવી મારથી આપણી તસ્લી ફાટી જાય છે, તેજ મારનો વેગ આ બદ્ધ પત્રની આ લીટીઓમાં પણ નથી શું? પોતાની જાતિએ કરેલા ખૂનને કામસ સ્નેહપૂર્વક જોઈને મરનાર વ્યક્તિના આત્મીયજનોના વિશાપનો જેઓ ચીડપૂર્વક ધિક્કાર કરે છે, તેઓ પણ શું ખૂનને પુષ્ટિ નથી આપતા?

કેટલોક સમય થયાં આપણે જોઈએ છીએ કે યુરોપની સંસ્કૃતિમાં ધર્મનીતિનો આદર્શ સાધારણ રીતે અભ્યાસ ઉપરજ રચાયેલો છે—ધર્મની લાગણી એ સંસ્કૃતિના અંતઃકરણમાં પ્રગટેલી નથી, આથી અભ્યાસના વર્તુળની બહાર એ આદર્શને માર્ગ જડતો નથી, અને થણી વાર ખોટે માર્ગે અથકાઈને મરે છે.

યુરોપીય સમાજમાં ઘેરઘેર મારામારી કાપાકાપી થઈ શકે એમ નથી—એવો વ્યવહાર લાંના સાધારણ સ્વાર્થની ત્રિરુદ્ધ છે. ઝેર આપીને કે હથિયાર મારીને ખૂન કરવાની ટેવ યુરોપ કેટલાંક સૈકાં થયાં જૂલવા માંડ્યું છે.

પરંતુ હથિયાર માર્યા વગર અને લોહી રેડ્યા વગર પણ ખૂન થઈ શકે છે. ધર્મની લાગણી જે અકૃત્રિમ અને આંતરિક હોય તો એવા પ્રદારનું ખૂન પણ નિદાપાત્ર અને અસંબંધિત બની જાય.

એક વિશેષ દષ્ટાન્ત વડે આ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરીએ.

હેનરી એવેન્જ લૅન્ડોઝ એક પ્રખ્યાત પ્રવાસી છે તિમેટના તીર્થસ્થાન લાસા જવાનું તેના મનમાં દુર્નિવાઝ ઔત્સુક્ય જન્મ્યું. સૌ કોઈ જાણે છે કે તિમેટના લોકો યુરોપિયન પ્રવાસીઓ અને મિશનરીઓ વગેરે પ્રત્યે સંદેહની નજરે જુઓ છે. તેઓના દુર્ગમ રસ્તાઓ અને ઘાટો વિદેશીઓને જાણીના નથી, એ જ તેમનું આત્મ-રક્ષણનું મુખ્ય દ્વિધાન છે—તે દ્વિધાન જો તેઓ જ્યોત્સનાદિક વ સોસાયટીના દાસ્યમાં સોપી નિશ્ચિત બનીને એસવા ઇચ્છતા ન હોય, તો તેમાં તેમને દોષ ઈ સદાય એમ નથી.

પરંતુ બીજાઓ એની મનાઈ માને, એ પોતે કોઈની મનાઈ માને નહિ, એ યુરોપનો ધર્મ છે માર્ક પલુ પ્રયોજન હોય કે ન હોય, માત્ર આફતને ઉલ્લેખી જવાની બહાદુરી હોયથી જ યુરોપમાં એટલી બધી વાહવાહ મળે છે કે અનેક માણસોને તે એક પ્રયોજનરૂપ ચર્મ પટ્ટી '૭ યુરોપના બહાદુર માણસો દેશ પગદેશમાં વિપત્તિ મોઘતા ફરે છે ગમે તે ઉપાયે પણ કોઈ યુરોપિયન લાભમાં જો પગ મૂકે તો સમાજમાં તેની નામનાનો પાર નહિ ગહે.

એટલે દિમગિગિ અને તિમેટવાસીઓની મનાઈને અવગણીને લાસા જવું જ જોઈએ લૅન્ડોઝ સાહેમે કુમાઉમાં આવેલ આનંદોડાથી પ્રવાસ શરૂ કર્યો સાથે એક દિંદુ નોકર હતો તેનું નામ ચલ્નસિંહ.

કુમાઉની સગદર ઉપર તિમેટની સીમા આગળ સિટિશ ગાંધ્યમાં સૌકા નામે એક પહાડી ગતિ ગહે છે તિમેટીઓના લગ્નથી અને ઉપદ્રવથી તેઓ મૂળ્યા કરે છે સિટિશ રાજ તિમેટીઓના તાસમાથી તેમને બચાવી રાખ્યું નથી, એ માટે લૅન્ડોઝ સાહેમે વારંવાર ૬ બ વ્યક્ત કર્યું છે એ ગોક્ક લોકોમાંથી સાહેમે ફૂલીઓ અને મજૂરો મેળવવાના દ્વારા મદદ મહેનતે ત્રીસ ફૂલી મળ્યા.

ત્યાર પછીથી શી રીતે આ ફૂલીઓ લાગી જવા ન પામે

તિમેટવાસીઓ ફેરી નિધુગનાથી જુલમ અને હત્યા કરી શકે છે, ગોમ સોફા એ જ કાગળે નિમેટવાસીઓથી ડ્રેવા કરે છે, અને તેમને નિમેટવાસીઓના દાધમાથી બચાવવામાં સિટિંગ ગાંત્ય કેવું અશક્ત છે, એની નેડોગને ખમગ હતી—તેમને એ પણ ખમગ હતી કે તેમના પોતાનામાં જે હિત્તાદ હિત્તેના અને પ્રતોબન કામ કરી ગયા છે, તેનો અંશ પણ ગોકાઓમાં નથી તેમ છતાં પણ લેડોરે પોતાના પુત્રકના ૧૬૫મા પાના ઉપર જે ભાષામાં અને જે ભાવથી પોતાના મજૂરોના બચ અને ફુ ખનું વર્ગન કર્યું છે, તેનો તર્જુમો હું નીચે આપુ છું

“તેઓમાંનો એકેએ જણુ દાચ ઉપર મો દાખને બ કુત્ર બનીને ગુનો હતો મચીના અને ગાન ઉપર થઈને આમુ વહેતા હતા—દોના ધૂમકે ધૂમકે ગડતો હતો, અને ડાકુ અને બીજા જે એક તિમેટવાસીએ માડુ કામ લીધું હતુ, તે બનેએ બી ના માર્યા છૂપો વશ પહેર્યો હતો, તેઓ પોતપોતાના બોજની પાછળ છુપાઈને એકા હતા અમારી સ્થિતિ સુફકેન હતી, છતાં અગાગ માણુમોની આ કાતર દશા જોઈને માગથી દગ્યા નિના ગ્દેરાયુ નહિ.”

આ પછી આ અભાગિયાઓએ નાસી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો એટલે લેડોરે તેમને એમ કહીને શાન પાડ્યા કે જે કોઈ ભાગી જવાનો કે બચવો કરવાનો પ્રયત્ન કરે તેને ગોળાથી કાઢ કરામાં આવશે !

ફેરા તુચ્છ કાગળથી લેડોર આહેમને ગોળી મારવાનું મન થઈ જાય નહિ, તે બીજે દેશણે ગણુરા મને છે તિમેટના અમનદારો તગ્દુશી જ્યારે લેડોરને પહેલીવાર મનાઈ મળી, ત્યારે તેમણે પોતે પાછા જતા હોય એવો દેશ કર્યો ગોક બીકુમા ગેનરી આવીને ફૂબીન વતી જોયુ તો પહાની ટાચ ઉપરથી લગભગ ત્રીએક માથા પરમગની પાછળથી ડોગ્યા ગ્રતાં હતા સાહેમ જણે છે —“ મને

ખૂબ ચીડ ચડી. પૂઠ નો પકડવી જ હોય તો એ લોકો ખુલ્લી રીતે જ શા સાદું અમારી પૂઠ નથી પકડતા—દૂધી ચોકી દરવાની શી જરૂર હતી ! આથી હું મારી અફાવીમ-ગજ ગઈશ લઈને ભોંય ઉપર સપાટ મુઠિ ગયો અને જે માયું ખીજ કરતાં વધારે ચપટ દેખાતુ હતું તેના ઉપર નિશાન તાકી.” આ “અધી”ની ખૂબી છે ! ચોરીથી ઉપર લેડાર સાહેબને જોટલી તો ઘૂણા છે ! તેઓ અને તેમની સાથેના ખીજ એક મિશનરી સાહેબે પોતાને હિંદુ યાત્રાળુ તરીકે ઓળખાવ્યા હતા, અુલી રીતે ભારતવર્ષ પાછા ફરવાનો દોગ કરી છપી રીતે લામા જવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, પરંતુ પારકાની ચોરીછપી એમને જોટલી તો અસલ ઘઈ પડી કે ભોંય પર સપાટ મુઠિ જઈને પોતાની જાતને છુપાવી લઈને તરત જ અફાવી-ગજ ગઈશ લાચમા લઈને ચોંયા,—“ I wish to teach these cowards a lesson,—હું આ બાવજાએને પાઠ શીખવવા માગું છું ! ” દૂધી સતાઈને રાઈશ ચવાવવામાં સાહેબ જે બકાદુરી બતાવતા હતા તેની દરેર કરનાર કાઈ હતુ નહિ. આપણી ઓગિંગેન્ડોની અનેક નજગાઈઓની વાત આપણે સાંભળી છે, પરંતુ આગણી ઘઈને કરમડાને હમવાની વૃત્તિ પાશ્ચાત્યોની પેઠે આપણામાં નથી ખરી વાત એ છે કે ચીંગમાં જોર હોય તો ન્યાયાસનનો ઇગ્નરે લઈ શકાય છે, પછી ખીજઓની ઘૂણા કરવાની ટેવ જ જક માલી બેમે છે, પોતાનો વિચાર કરવાનો વખત રહેતો નથી.

એશિયામાં, આફ્રિકામાં પ્રવાસીઓ અનિબ્ધુક મજૂરો પ્રત્યે જે બતના અત્યાચાર કરે છે, દેશ શોધવાની ઉત્તેજનામાં હજ-બય અને કૌશલ્યથી તે લોકોને જે રીતે મૃત્યુના મુખમાં ધકેલી લઈ જાય છે, તે કાઈથી અગમ્યુ નથી આમ છતાં Sanctity of Life મંબધે એ બધી પાશ્ચાત્ય જાતિઓની લાગણી અત્યંત સુગીર હોવા છતાં કયાંય પણ કશો વિરોધ સાંભળવામાં આવતો નથી. તેમ દાગણ એ

છે કે ધર્મની લાગણી પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની આંતરિક વસ્તુ નથી—
સ્વાર્થ—રક્ષણના દૃઢતા નિયમ પ્રમાણે તે બહારથી પ્રગટ થઈ છે.
ઐતલા માટે પુરોપના કુંડાળા બહાર તે વિદ્યુત યર્ષ જાય છે. ઐતલું
જ નહિ, તે કુંડાળામાં પણ જ્યાં સ્વાર્થની લાગણી પ્રત્યક્ષ હોય ત્યાં
દયાધર્મ સામવવાના પ્રયત્નને પુરોપ કુંડાળાના ગણી તિરસ્કારવા
લાગ્યું છે. યુદ્ધના સમયમાં સામાવાળાનું સર્વસ્વ બાળી મૂકવાની,
તેઓનાં બનાથ સ્ત્રીબાળકોને દેદ કરવાની વિરુદ્ધ કંઈ કરેલું એ
'સેન્ટિમેન્ટાલિટી'—લાગણીવેડા—વેવલાપણું ગણાય છે. પુરોપમાં
સાધારણ રીતે જૂઠું નિંદાપાત્ર ગણાય છે, પરંતુ પોલિટિક્સમાં એક
પક્ષ બીજા પક્ષને હમેશાં જૂઠો કહ્યા કરે છે. ગ્લેડસ્ટન પણ એમાંથી
બચવા પામતા નથી. એ કારણથી જ ચીની યુદ્ધમાં પુરોપીય સિપાઈ
ઓના ઉપદ્રવ જંગલીપણાની પથ્થુ દદ વટાવી ગયા હતા અને કોંગો
પ્રદેશમાં સ્વાર્થોન્મત બેલ્જિયમનો વ્યવહાર રાક્ષસી બની ગયો હતો.

દક્ષિણ અમેરિકામાં નિગ્રો પ્રત્યે કેવો વ્યવહાર ચાલે છે, તે
ન્યૂયૉર્કમાં પ્રગટ થતા 'પોસ્ટ' પત્રમાંથી મઈ હજી જુલ્યાઈના ઇંગ્લંડના
'ટેલી ન્યૂસ'માં સંકલિત કરીને આપવામાં આવ્યું છે. તુચ્છ અપરાધને
બદાને નિગ્રો સ્ત્રીપુરુષોને પોલિસ કોર્ટમાં હાજર કરવામાં આવે છે,
ત્યાં મેજિસ્ટ્રેટ તેમને દંડ કરે છે,—તે દંડ અદાલતમાં હાજર રહેલા
ગોરાઓ ભરી દે છે અને એ નજીવી રકમના બદલામાં તેઓ પેલા
નિગ્રોને મુક્તિ બનાવી દે છે. ત્યાર પછીથી ચાણક, લોખંડની
જંજીર, અને બીજા દરેક પ્રકારના ઉપાયથી તેઓને સામે થતા અને
લાગી જતા અટકાવવામાં આવે છે. એક નિગ્રો સ્ત્રીને તો ચાણક
મારી મારીને મારી નાખવામાં આવી હતી. એક નિગ્રો બાઈને
ફિંગર (fingering) ના અપરાધસર ગિરફતાર કરવામાં આવી હતી.
તે કાચી જલમાં હતી ત્યારે એક બેરિસ્ટર તેનો પક્ષ લેવાને તૈયાર
થયો. પરંતુ ક્ષેત્ર ન્યાય તોળાયા વગર જ નિર્દોષ કરીને એ સ્ત્રી છૂટી
ગઈ. બેરિસ્ટરે શીની માગણી કરીને પોતાના માનતા રૂપિયાના બદલામાં

એ નિએ બાઈને ચોદ મહિના સુધી મેકી કેપમાં કામ કરવાને મોકલી આપી. ત્યાં તેને નવ મહિના સુધી તાળાકૂચીમાં પૂરી રાખીને તેની પામે કામ કરાવવામાં આવ્યું, બજારગરીએ બીજા એક માણસ સાથે તેને પગથાળી દઈ કહેવામાં આવ્યું કે તારા વિધિપૂર્વકના પતિ સાથે તારુ કદી મિલન થવાનું નથી, ગળેને નાસી જાય એ બીજુ તેની પાછળ કુતરા છૂટા મૂકવામાં આવ્યા હતા, તેના સોં મેકીએએ તેને પોતાને હાથે આશુકે મારી હતી અને તેને કસમ ખવરાવ્યા હતા કે છૂટી થાય ત્યારે તેણે કબજા કરવું કે તેને મહિને પાંચ હોદાર પગાર મળતો હતો.

હેલી ન્યૂમ કહે છે, ગસિવાની યહદીહત્યા, કોંગોમાં બેલ્જિયમને દરેકા અત્યાચાર વગેરે વિશે પડોશીને હોય હોય એ મુશ્કેલ ચર્ચ પડ્યું છે. After all, no great power is entirely innocent of the charge of treating with barbarous harshness the alien races which are subject to its rule. આ બધું છતાં, કોઈ પણ મોટું ગભ્ય એવું નથી જે પોતાના તાબાની વિદેશી પ્રજા પ્રત્યે જાણી કઠોર વર્તણૂં ગમવાના હોયથી મુક્ત હોય.

આપણા દેશમાં ધર્મનો જે આદર્શ છે, તે અંતગતી વસ્તુ છે, તે બહાર અમુક વર્ણમાં સ્થાપવાની વસ્તુ નથી. આપણે જે Sactity of Life એક વાર ગવીકારીએ, તે પશુપક્ષી કોટપતંગમાં ક્યાંય તેને મર્યાદિત ક્રતા નથી. ભારતવર્ષ એક સમયે માસાહારી હતું—આજે માસનો ત્યાં નિષેધ છે માગાહારી પ્રજાએ પોતાને વચિત કરીને માંસાહાર મિલકુલ છેડી દીધો હોય એવું બીજું દર્શાવ કદાચ જગતમાં નહિ મળે. ભારતવર્ષમાં આપણે જોઈએ છીએ કે અત્યંત દરિદ્ર માણસ પણ જે કમાવ છે તે દુનના સગાંઓમાં વહેંચતાં ખચાતો નથી—આર્થને પણ અમુક ન્યાય સ્થાન છે, એ

વાતને આપણે બધા પ્રકારની અગવડો વેડીને બને ઝોટલી ગોળુ બનાવી દીધી છે. આપણા દેશમાં કહે છે કે યુદ્ધમાં પણ ધર્મ સાચવવો જોઈએ, દધિવાર વગરના, બાગના, શરણે આવેલા સત્તુ પ્રત્યે જેવો વ્યવહાર આપણા દ્વિત્રિયોને માટે ધર્મમાં બનાવેલો છે તેવો વ્યવહાર યુરોપમાં હાર્સીયાત્ર ગણાય. તેનું એક માત્ર કારણ એ છે કે ધર્મને આપણે અંતરનું ધન બનાવવા માગતા હતા. સ્વાર્થના કુદરતી નિયમે આપણે ધર્મને છોડ્યો નથી, ધર્મના જ નિયમે આપણા સ્વાર્થને સંયમમાં રાખવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. તે જ કારણે આપણે જો બાહ્ય વિષયમાં દુર્બળ થઈ જઈએ—તે જ કારણે બહારના સત્તુ બાગજ જો આપણી હાર થાય, તો પણ આપણે સ્વાર્થ અને સગવડ ઉપર ધર્મના આદર્શને વિશ્વવંત બનાવવાના પ્રયત્નમાં જે ગૌરવ પામ્યા છીએ, તે કદી વ્યર્થ જવાનું નથી—એક દિવસ તેનો પણ સમય આવશે.

ભારતવર્ષીય લગ્ન

ભારતવર્ષીય લગ્ન સળધે કઈક લખવાની મને યુરોપથી વિનંતી આવી છે. એટલે શરૂઆતમાં જ યુરોપીય લગ્ન અને આપણાં લગ્ન વચ્ચેનો ભેદ भारी નજરે ચડે છે, એ ભેદ કેવળ બહારના અનુભૂતિનો નથી, પણ આત્મિક અભિપ્રાયનો—હેતુનો છે.

સભ્ય સમાજના બીજા બધા વ્યાપારોની જેમ લગ્ન વ્યવસ્થા પણ પ્રકૃતિના જીવનિશાનના અભિપ્રાયની સાથે માણસના સામાજિક અભિપ્રાયની સધિ કરવાની વ્યવસ્થા છે. આ બે અભિપ્રાયો વચ્ચે વિરોધ વધારે છે કે મેળ વધારે છે, એના ઉપર જ જુદી જુદી લગ્ન વ્યવસ્થાઓના બાહ્ય સ્વરૂપ અને આત્મ હેતુના પાર્યક્ષ્યનો આધાર રહે છે. ગાંધી કે જીવપ્રકૃતિ અને સમાજપ્રકૃતિ એ બનેલા દ્વિગત્ય (ડાયલેક્સી) ના સાસન પ્રમાણે માણસને ચાલવાનું હોય છે [ત્યાં સમાજ આ જીવપ્રકૃતિના પહેરેગીરાને અત્યંત વધારે પડતા અમાન્ય કરીને ચાલવા પડે છે, ત્યાં જ ધર્મ નિધિ, સાસનનિધિ, આત્મચીડન-વિધિ, અતેકવિધ અને કઈંત બની જાય છે. ખાસ કરીને આ દ્વિગત્યમાં પ્રકૃતિના હાથમાજ કાઠાર છે, ધનભાગનો માલીક તે જ છે, એથી તેની અત્યંત વિરુદ્ધ જનુ હોય તો માણસે આડે પહોર જાગત

ગીતો મ્હાં કસીને નહીં રહેતુ પડે છે એવી જિમ્નિકા પ્રકૃતિની હરેરનાં કૃપા માર્ગો ઉપર માણુગ અને જામન પહેરા ગોઠવ્યા છતાં પણ કેમે મોં નિશ્ચિન થઈ જ તો નથી મળુ કે પ્રકૃતિના દાસમાં માત્ર ખાતરિયુ જ નથી, સાચા આપવાના પણ અને રસતા તે જાણે છે]

જો દેશમાં અમાજ બહુ વ્યાપક અવધાનગોલીધે જાટિન ફોલ છે, તે દેશમાં ન્યમિત્તન ઇચ્છાને અને બાગુએથી દાબી ગખરી પડે છે જ્યનધાગુને માટે જ્યાં માણુસને હમેશાં દુઃ દુઃ જવાની ફરજ પડે છે ત્યાં સમાજનામન બહુપિસ્તીર્ણ થઈ શકતા નથી, ત્યાં પગપગનો પગપગ ઉપગનો દાનો સમાવિધિ નહિ હંગારી થઈ તે હરે વ્યક્તિની ઇચ્છા ઉપર અનન્યિત ગહે છે

આપણા દેશમાં આપણે નાની નાની મધી જાતની અનુકૂળતા માટે કૃતસતા દર્શાવવા ‘ચક્રુ જેવા કાઈ સબો વાપગતા નથી એટલા માટે મુરોપિયનો ગીમ કરે છે અને અતિ ઉનાવળા થઈને એવું માની લે છે કે આપણા અવાવમા જ કૃતસતાની બના નથી પગતુ ખરી વાત એ છે કે આપણા સમાજની પ્રકૃતિ એવી કે, અહીં માર્ગ લેવાની જ્યામદારી કરતા મદદ કરવાની જ્યામદારી મોની ગણાય છે જેણે વિદ્યા મેળવી છે તેની ફરજ છે કે વિદ્યાદાન કરવું એ મ્હાં વિદ્યાર્થી ઉપર કૃપા નથી રસેતો અકિચન આમતુમ્નું યથાશક્તિ આતિથ્ય કરવું એમાં જ ગૃહજની સાર્થકતા છે જાતકર્મથી મારીને અત્યેષ્ટિ સત્કાર મુધીના જે બધાં અનુજાનો નિમિત્ત ધગની અદર બદાગનો અધિકાર કબૂલ કરવો એને આપણે ધર્મની આજ્ઞા સમજીએ છીએ તે બધા ક્રિયાકર્મોમાં આમત્રિતો પ્રત્યે કૃતસતા વ્યક્ત કરવી એને જ ગૃહસ્થ પોતાનું કર્તવ્ય માને છે [આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આપણો સમાજ એ વહેતા પ્રવાહ જેવો નથી કે જેના ઉપર એના સબો સરખામણીમાં સ્વતંત્રતાપૂર્વક તગતા હોય,

પણ એ તો પૃથ્વી જેવો છે જેના પેટાળમાં તેમનાં મૂળિયાં દૃઢ ભાવે રહેલાં છે.] +

ભારતમાં આર્યો પહેલાં વનચારી હતા. [ત્યાર પછી ધીમે ધીમે ગામડાંમાં રહેતા અને સહેરામાં રહેતા થયા. શરૂઆતમાં ધેનુ એ જ તેમનું ધન હતું, પશુ ચારવાં એ જ તેમની જીવિકા હતી.] * આખરે આર્યાવર્તની રંઝમૂમિ ઉપરથી ધન અરણ્યની જવનિકા ધીમે ધીમે ઉપડી ગઈ. તેના નદી-ભાસિન પ્રદાસન સમનજ મેદાનો ઉપર કુટ્ટ-પનિશાસિન મોઢો રૂપાંતર પામીને નરપતિશાસિન રાજ્યરૂપે મધપૂડાની જેમ બધાના લાગ્યાં. વનને રચાને અનાજનાં ખેતરોએ દેખા દીધી. પછી વિશાળ જનસમૂહાવની આજીવિકાને માટે ખેતી એ જ મુખ્ય આધાર ધર્મ પડ્યો. [વૈદિક લઙ્કાર્થોનું મૂળ ધેનુદરણ હતું. રામા-યણિક લઙ્કાર્થનું મૂળ સીતાદરણ—એટલે કે ખેતીનાં ખેતર પ્રત્યે ઉપદ્રવ—હતું. રામચંદ્ર કૃષિધર્મરક્ષક વીરત્વના પ્રતીકરૂપા (symbol) હતા, એ તેમના લોકવિશ્વાસ નવકુવાંદસના જેવા સ્થામવર્ણ ઉપરથી જ સિદ્ધ થાય છે.

આમાં ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી વાત એ છે કે એક સમયે જે કયા કૃષિરક્ષા અને કૃષિપ્રચારના જવમાન સમી હતી, તે જ રામાયણની કથા જ પાછળના સમયમાં વિશેષ ભાવે શુદ્ધધર્મનીતિના મદિમા-કીર્તન રૂપે વિકાસ પામી છે. શાથી જે કૃષિજીવિકા માણસને ધરતી સાથે જાંબી રાખે છે. આ પ્રમાણે કરવાથી બહુ લોકોના સમવાયથી જે વ્યજ ઉત્તજ થાય છે તેને બહુ લોકો બેગા ધઈને બોગવી શકે છે. અજ મેળવવાનું બ્યારે અનિશ્ચિત રહેતું નથી, અજ જ બ્યારે માણસને એક દેકાજે બેગા કરી સ્થિર બનાવે છે, ત્યારે માણસમાં એવી કૃતિઓ પ્રગટ થાય છે, જેને લીધે વ્યવહારમાં ખીજને માટે ત્યાગ કરવો સહેલો થઈ પડે છે.] ‡

રામાયણના તે આઘ કાળના ભારતના ઇતિહાસમાં આગળ

ત્રણ પગે જોઈ શખે છોગે ગેઝ આર્થ એવાનગ અને ગણમ-
વાનરા જગલી જનિના હતા ગણમે મુશિશિન અને પ્રમળ તતા
એ સમયે એ લેકિમા પગપગ વિગધ જ પ્રાનપણે પ્રવર્તતો હતો,
તે સમયે તે નિગત મુદની રિયનિમા ભાગનમાં મર્ જતિઓનો
સમાજ રચવાનું સભરિન નહાનું ત્યા પછી કુત્રિય ગગ્ગઓનો પ્રભાવ
વિસ્તાગ પામતો ગેરો તેની સાથે જ્યારે વનાહતો પછુ મોગી ચરા
લાગી, ત્યારે મુદ્દ કરતા શાતિની જગ્ગ અને મહત્તા વધી ગઈ ત્યારે
મનુષ્યો પગપગ શાતિપૂર્વક સદમગ સાથે ગોની જગ્ગ ગાદ મમગઈ
આથી જ ગમાયણમા આયોની સાથે વાનગ અને ગણસોના સમય
-વિસ્તાગની વાત જ મુખ્ય વર્ણનીય વિષય છે

શાતિનીતિનું વીગત ગે ત્યામનુ વીગત છે તેમા વીગતનુ
લક્ષ્ય નિવૃત્તિનો જય હોય છે જે દેશમા એ ત્યામ અને નિવૃત્તિ
દેશવાતા હોય છે ત્યા સમાજનો મુગ ધર્મ વ્યક્તિ નહિ પશુધર હોય
■ અને ધર નિશાગ હોય છે એને જ આપણે જોઈએ છોગે કે
રામાયણ જ્યાર ધીમે ધીમે મહામન્યનુ મર્દ દાગણ મર્દુ ત્યારે
ગૃહધર્મનીતિનું ગોગવ એ જ તેનો મુખ્ય વિષય બની ગયો પિતાપુત્ર
ભાઈભાઈ આમીશી ગગ્ગપ્રમ શેનોગ્ગના મળધે માયવવાને
માટે જે એનિત આત્મત્યાગી સાગિતમગની જગ્ગ હોય છે,
તેનો જ મહિમા ગમાયણમાં ગયારેનો છે

[તમા બીજી પગ ગેક નીતિની પ્રશસા આપે છે અને તે
વચન-પાનન પ્રતિન-પાનન જે સમાજ પ્રિયુત અને પ્રિવિધ હોય
■ તેનો આધાર પગપગનો વિશ્વાસ સાચવવા ઉપર હોય છે
આપણા ગુગણમા દતિદાસમા જુદી જુદી વાતો અને જુદા જુદા
ઉપદેશદ્વાર એ જ નીતિ માણસના મન ઉપર દસારવાનો પ્રયત્ન
કરવામા આવેલો છે, અને એટલે સુધી એ વાતો લઈ જવામાં
આવેલી છે કે વચન પાનનને ખાતર જો અધર્મ કે અન્યાય કરવો
પડે એમ હોય તો તે વચન પાનન એમ માનના પછુ ભાગતવાને

સંકેત થયો નથી.]

ખીજન ઉપર આક્રમણ કરવા માટે નહિ પણ પરસ્પરનું રક્ષણ અને પાલન કરવાને માટે જ્યાં જ્યાં ધણા લોકો ભેગા થાય છે, ત્યાં જ્યાં સ્વાભાવિક રીતે જ પરસ્પરપ્રત્યક્ષ ધર્મનીતિનો ઉદ્ભવ થાય છે. એટલે કે સર્વજાતમાં જે વસ્તુ પ્રયોજનને લીધે આવે છે, તેનું લક્ષ્ય ધીમે ધીમે સ્વાર્થને વટાવી જઈને પરમાર્થ પર મંડાય છે. પોતાને મીઠું ગળવું, ત્યાગ કરવો એ જ ધીમે ધીમે ચરમ ધર્મરૂપે પ્રગટ થાય છે. એટલા માટે જ આપણા દેશમાં એક સમયે મુખ્યત્વે કરીને સુખમાં રહેવાના હેતુથી નહિ, વિત્તભોગના હેતુથી નહિ, પણ ધર્મ સાધનાના હેતુથી જ અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગની નિસરણી તરીકે જ ગૃહ-સ્થાશ્રમ સમાન પામ્યો હતો.

પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રો પ્રત્યે આત્મીયભાવ જનમવો સ્વાભાવિક છે, માટે તે વડે સ્વાર્થજનન મિથિલ થવાને બદલે બિલ્લકાં મળજૂન થાય છે, પરંતુ જે ધર્મા દૂનમાં સજધીઓ પણ રહેવાનો અધિકાર પામે છે, જ્યાં લગભગ પગલા માથે પણ પોતાનો સમ્રાટ વહેંચીને ખાવો પડે છે, જ્યાં લોકોના સજધના દકને અને નામ માનના સજધના દકને સરખા ન ગણે તો નિહા લગભગ સદન કરવાં પડે છે, ત્યાં આત્મીયો પ્રત્યેની સ્વાભાવિક પ્રીતિને પણ અતિક્રમીને કન્યાણુની ઈચ્છા નામે એક વિશેષ દુઃખ/તિનો ઉદ્ભવ થાય છે. તે ક્રમે ક્રમે એટલી પ્રજા જની જન્મ છે કે પોતાની હિત અને રુચિને છોડી પડવા ખાતર, ગૃહધર્મની વિરુદ્ધ આચાર કરવો એ અત્યંત આત્મગ્લાનિ અને લોહનિદાનો વિષય થઈ પડે છે.

એ જ કારણે ભારતવર્ષે કદી એમ કશું નથી કે પોતાનું ધર એ માણસનો હિલો છે, ત્યાં તેની જ આજુ વર્તે છે. ત્યાં કમને ને પગલે જુદે જુદે નિમિત્તે ખીજના અધિકારનો સ્વીકાર કરવા જતાં પેસાનું અને સમયનું નુકસાન થતું હોય તો એ કન્યાણુની દૃષ્ટિએ તેનો હિમાજ ખતવાય છે, નહિ કે સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ.

અમુક વ્યક્તિના સુખસમૃદ્ધના પાયા ઉપર જ નો ધરતું માન્યતા થાય, તો ગાદમ્ય સ્વીકારતું કે ન સ્વીકારતું એ માણસની ધર્મજાને અધીન ગદે ન તે નો એમ કહે કે મારે વગરુખ નથી નોઈતું, આત નમા જ મને સુખ મળી ગદે છે, તો તેની આગે વાધો લેવાને કઈ કાગળ ગદેતું નથી પરંતુ હિંદુ ભાગ્યમા ગાદમ્ય જ સમાજનો આસ્થ- ધરક કે એટલે લા તો લમ લગભગ કુશિયાત જેવા જ કે મુરોપમા મુદ્દભાવની આચકાથી 'ટોન્કીપણ' કરે છે એવું જ કહેને

જે સાહાબુ ધરમા ગદેનો હોય છતાં પરંપરા ન હોય, તેને જે દાન આપે અથવા તેનું દાન જે કાઈ પ્રદાન કરે, તે નગે જાય, એવો ધર્મશાસ્ત્રનો મત છે અત્રિ કહે કે જે માણસ લમ કયાં વગર મુદ્દસ્થની પેરે ગદેતો હોય, તેનું અજ અભદ્ય ગણાય. ધર્મશાસ્ત્રમારે મુદ્દસ્થાશ્રમને મદાન તરુની સાથે સગખાનો કે, એ તરુના મૂળ જેમ થક, શાખા, પત્તવને પોમે છે, તેમ મુદ્દસ્થાશ્રમ મગાજના બધા અંગોને હવતા ગમે છે શાસ્ત્રકાર મ્હે છે, કે મગનગે મુદ્દ સ્થાશ્રમોને અમાન આપતું જે માણસ ધર માહીને મગજ માદક ગદે કે તેને ગામખા મુદ્દી કલો નથી

મુદ્દસ્થોઽપિ ક્રિયાયુજો ન મુદ્દેન મુદ્દાશ્રમી ।

નર્ચક પુત્રદારેણ સ્વર્ગમર્પરિવર્તિત ॥

(માત્ર મુદ્દથી મુદ્દસ્થાશ્રમી નથી થવાતું, પણ મુદ્દસ્થના ધર્મ પાળવાથી થવાય કે, કેવળ સ્ત્રીપુત્ર હોય એટલાથી પણ મુદ્દી નથી થવાતું ને તે પોતાના મર્મ ન કવો હોય)

અહીં મર્મનો અર્થ આર્થ સાધવો ગવો નથી થતો, પણ લોકચારા, સમાજ પ્રતિના મર્ત પો એવો થાય કે

તથા તર્ચક વાર્ષાણિ ન વાલસ્તુ વિધીયત ।

અસ્તિન્નેત પ્રયુજાનો અસ્તિન્નેત પ્રત્રીયત ॥

જેમ જેમ કાર્યો જિજ્ઞાંસ્યા તેમ તેમ તે કરના રહેવું, સમગ્રદનીશન લેવામાં વખત ન ગણવો, કારણ આપણે આ સમાજ સાથે જોડાયલા છીએ અને એમાં જ આપણે હાથ પામવાના છીએ.

—દક્ષદેવતા

વસ્તુનઃ શુદ્ધસ્ય ધર્મના પાલનને શાસ્ત્રમાં તપસ્યા જ ગણવામાં આવી છે.

વશિષ્ઠ કહે છે:—

શુદ્ધસ્ય દેવ યજતે શુદ્ધસ્યસ્તપ્ત્વો તપઃ ।

યતુર્નામાધર્માશાન્તુ શુદ્ધયસ્તુ વિશિષ્યતે ॥

દેવતાના યાજન અને કર્તવ્ય ખાતર શુદ્ધસ્યે તપશ્વર્ણ કરે છે, એટલા માટે આરે આશ્રમોમાં શુદ્ધ્યાધમ જ ક્રેદ છે.

જે સમાજમાં ધર એ વ્યક્તિ વિશેષનાં શુભસંગતનું જ સાધન માન લેાય છે, ત્યાં શુદ્ધસ્યની વિપક્ષપેતિ પણ બિલકુલ વ્યક્તિગત બની જાય છે. કારણ કે સંપત્તિ જ શુદ્ધતંત્રનો પાયો છે. એ સંપત્તિ જો વ્યક્તિગત મનુષ્યના જ બોગનું સાધન ગણાય તો એ સંપત્તિથી સામાન્ય જનતાને આનંદ થતો નથી, પણ તે તેમની કલ્યાણનું કારણ બની જાય છે. એટલું જ નહિ, એ સંપત્તિ મેળવવામાં પછી સમાજધર્મની કે નીતિની કોઈ દૃષ્ટિ જ રહેતી નથી અને હરીફાઈનું જેર સીતર બનવું જાય છે. આગીન ભારતમાં જે વર્ગનું જીવનધર્મ્ય પોતાની આર્થિકાની મર્યાદાનું ઉત્કલ્પન કરીને કેવળ ધનને ખાતર જ ધન કમાવાનું હતું, તેમનું સમાજમાં કશું માન નહોતું. આજે પણ એ વશિકૃત જાતિનું અડેલું પાણી અપવિત્ર લેખાય છે.

પાશ્ચાત્ય સમાજમાં આજકાલ એક વર્ગ સંપત્તિને વિપત્તિ સમજી જાળજીપરીએ તેનાં મૂલ્ય ઉમેરી નાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કારણ કે ત્યાં વિશ્વમાનવ અને વ્યક્તિગત માનવ વચ્ચે વિરોધ જગાડનાર એક પ્રચંડ શક્તિ આ બેજવાબદાર સંપત્તિની શક્તિ જ

છે ત્યાં 'પોનિટિમ્' પણ આ વિરોધમાં સપત્તિવાનોને મદદ કરતું આવ્યું છે.

આને માણુમ ગોત્રી અનેક વસ્તુઓ ખાવ ને પહેના દડવી, એટલું જ નહિ, ઝેરી દવા માણુમે તેનો ત્યાગ ન કરતાં વાના વખત મુધી સારી જેડે કેમકે તેને રુચિકર અને પથ્ય બનાવી લીધી છે ભારતવર્ષે સપત્તિનો અભીમાન નથી કરો, પણ ધર્મને ધર્મદોષ તરીકે ગ્રીમરી લઈને તેના વિરોધમાં નાખ્યું છે અને શતાબ્દીઓ થયા અસ્મિત્વ સપત્તિની મદદથી જ ભારતવર્ષમાં સમાજધર્મ ટકી રહ્યો છે, ભારતવર્ષમાં અન વચ્ચે સિદ્ધાંત ધર્મ, મ વગેરે બધા જ મગન કરો એ સપત્તિ વડે જ ચાલતા આવ્યા છે.

ધનવાને પોતાની ઇચ્છાથી રહેલી અખાવન ઉપર અમાજ ત્યાર આધાર ગણે છે, ત્યાર તેમાંથી દોષ જન્મે છે મગજ અવિચારે દાન લેતું એ એ પ્રકારની દુર્ગતિ છે, પણ ભારતવર્ષમાં ગૃહસ્થ જે લોકલિના પ્રમદે છે તે સખાવન નથી ગણાતા પણ તે તો તેના કતરે મર્મ ગણાય છે, તેમાં તેની પોતાની જ સાર્થતા રહેલી હોય કે એ જવાબદારી કેવળ ધનવાનોની છે એમ નહિ, પણ એ જવાબદારી યથાશક્તિ દરેક ગૃહસ્થની જ છે શ્રાદ્ધ લગ્ન વગેરે બધા ક્રિયાઓમાં આપામર સાધારણ સૌએ જ સમાજને જાતજાતનો ટેંસ' આપવો પડે કે મનુએ ખ્યું છે નિષિઓ, પિતૃઓ, દેવો, જૂતો અને અતિથિઓ ગૃહી ઉપર આગા ગણે છે, યાની ગૃહસ્થ એ સમજીનેજ પ્રમ કરે છે આવી રીતે વારંવાર જુદી જુદી રીતે વાદ આપવામાં આવે છે કે રિશ્તજનના દક્ષોનું યથારિધિ રક્ષણ કરવું એજ ગૃહધર્મનું લક્ષ્ય છે એટલા માટેજ મનુના મન અનુસાર જેઓ દુર્જલેન્દ્રિય હોય છે, તેઓ આ આશ્રમનું અનુદાન કરી ગમતા નથી રહ્યાં ઉપર જેમનો માન નથી તે ગૃહસ્થાશ્રમને માટે નાનાયક છે.

ભારતવર્ષના લગ્નનું રહસ્ય સમજવું હોય તો ભારતવર્ષના

શુદ્ધમતક સમાજનું રક્ત્ય બરાબર સમજ લેવું જોઈએ. તે પછી સમાજતાં વાર નહિ લાગે કે એવા સમાજમાં લગ્નની બાબતમાં કાઈ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે આવવા બધ તો આજ્ઞા ઊભી થાય; અહીં તો લગ્નનો બંધ બંધેલો રહે તો જ સમાજનો બંધ ટકી રહે. દિંદુ લગ્ન વ્યક્તિવિગેનાં રુચિ અને જીતના સ્વાતંત્ર્યને ગળાકારતું નથી, તેનાથી ડરતું નથી.

કાઈ યુરોપિયન જો એ મનોભાવને સમજવા માગે તો તેણે મળા યુદ્ધ વખતની સ્થિતિનો ખ્યાલ કરવો. સામાન્ય રીતે યુરોપની સિમ્ત ભિન્ન પ્રજાઓમાં પરસ્પર લગ્ન સામે કાઈ અટકાવત નથી. પરંતુ યુદ્ધના સમયમાં જ્યારે એક જ હિંદુસ્તાની આગળ આજુબના બીજા બંધા હોતોએ મોજુ બની મળા, ત્યારે દુશ્મન પ્રજા સાથે લગ્ન કરવાં અસહ્યવિન થઈ પડ્યાં. એટલું જ નહિ, જેઓ પહેલેથી પરસ્પરી શ્રદ્ધા હતાં તેમને પણ ક્ષોર રીતે વિખૂટાં પાડતાં પણ સમાજને સહાય ન થયો. એવું કારણ એ કે યુરોપની યુદ્ધમાં મથેલી પ્રજાઓમાં તે વખતે સમવાયની બાબત નિનિદ હોવાને કારણે માત્ર લગ્ન જ નહિ, પણ આત્મરક્ષિદાર સજ્ઞે પણ સૌને એકસ નિયમોથી સરખી રીતે સહાયાઈને આજુ પડ્યું હતું. ત્યારે વ્યક્તિમત આચરણની વિવિધતા અને સ્વતંત્રતા લગભગ લોપ પામી હતી.

યુરોપના દેશોની તે સ્થિતિ આપણા દેશની સામાજિક સ્થિતિ સાથે સરખાવવા જેવી છે, અર્થાત્ અહીં સમગ્ર સમાજનો એક સમિશ્રિત અભિપ્રાય અત્યંત નિનિદ છે; તેવું પાલન કરવું એને જ જો ધર્મ તરીકે ગ્રીહસ્થામાં આવે તો વ્યક્તિમત મનુષ્યની અસાવદત્ત જીતિઓને કમલે ને પગલે સંવમમા રાખવી જોઈએ. ભારતવર્ષમાં માનવસંસ્કૃતિને વિશુદ્ધ રાખવાના પ્રયત્નો આ રીતે નિવેડો આવવાને કારણે સૌની પાસેથી જ અહીંના સમાજે જુદી જુદી બાબતમાં, અને આસ કરીને લગ્નની બાબતમાં, ઇચ્છાસ્વાતંત્ર્યનું નિયમન ક્ષોરભાવે

માગી લીધું છે

[એક વસ્તુ વાદ મંજવાની જગ્યા છે કે દિલ્હી સમાજમાં એક ગ્રામી યુદ્ધની ગિયતિ કાવ્યમ આપ્યા કરે છે કાગળો એ સમાજના ભાગતર્કમાં એકમાત્ર સમાજ નથી—મિત્રમિત્ર પ્રકારના મિત્રમિત્ર આચાર્યવ્યવહારો દ્વારા એ સમાજ ચારે કોણથી ઘેરાયેલો છે તેઓના આક્રમણમાથી પોતાના અસ્તિત્વનું રક્ષણ કરવાને માટે એને અત્યંત સાવચેત ગણેલું પડ્યું છે એટલા માટે એ સમાજ સદા ગદમા વાસ કરે છે એટલા માટે એ સમાજ પોતાના અને પાટકા વચ્ચેના ભેદ અને વિરોધની જાનતમા આટલા બધા વધારે પડતા સંકાયપૂર્વક સાવધ ગણે છે બીજા કોઈ સુધરેલા દેશમાં દિલ્હી સમાજના જેવી સ્થિતિ બીજા કોઈ સમાજની નથી એના માટે તે બધા સમાજમાં વ્યક્તિગત જ્વલનના ઉપર આટલો કાપ પડ્યો નથી આપણા સમાજમાં આ કાપ ખાણ, અડધું વચ્ચે રૂઝા જાળતોમાં—અને સૌથી વિશેષ તો લગ્નની જાનતમા પડે છે, કાગળ, લગ્ન ગૃહનિધનના મૂલમાં ગણેલી વસ્તુ છે, અને ઘરના આપણા સમાજનો મૂળ પાયો છે ગમે તેમ હો, આપણા સમાજનો જગતના વિચાર કરેલો હોય તો અમજવું જોઈએ કે આ સમાજમાં સર્વ યુદ્ધની ગિયતિ અનેક મુજો થયા ચાલતી આવી છે એ યુદ્ધનો દિ નો તે ધગ છે, અને એ યુદ્ધનો થોદો તે ગૃહસ્થ છે]^૧

ભાગતર્કમાં સમાજની આ અગ્રથા એક દિવસમાં જ આવી નહોતી તેને ગિયતિના જદનાવા સાથે જિન લિન પગિણામેમાં થઈને પસાર થવું પડ્યું છે પૂર્વ ઇતિહાસના તે બધા અંગોનો નવા જમાનામાં પણ વાળા વખત સુધી જીવતા હતા એટલા માટે જ અધર્મ, ગણસ, આસુર, પંસાય વગેરે પણ મનુષ્ય પોતાની સમાજ વ્યવસ્થામાં સ્થાન આપવું પડ્યું હતું પરંતુ એ બધા લક્ષોમાં સામાજિક ઇચ્છા નહિ પણ વ્યક્તિગત મનુષ્યની ઇચ્છા જ પ્રજા હોય છે

કન્યાને પૈસા આપીને ખરીદી લેવી એ આશુર લગ્ન છે, તેને બળપૂર્વકે દરી જવી એ રાક્ષસ લગ્ન છે. જોઈ મળેલી અથવા પ્રમત્તાવસ્થામાં પડેલી કન્યા વિશે ગમન કરવું એ પૈશાચ્ય લગ્ન છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં આ બધાં ના છૂટકે સ્વીકાર્યાં તો છે, પણ તેની નિંદા કરી છે, કારણ કે ધનગત્ર કે બાહુગત્ર કે રિપુતું બલ, સ્વાભાવિક રીતે જ ઉદ્ભવે છે, તે પારકાની આજ્ઞા માનવા રાજી નથી હોતું.

ગાંધીજી લગ્નની પણ નિંદા કરવામાં આવેલી છે, છતાં લાંબા સમય સુધી ભારતવર્ષના સમાજમાં એનું ઠીક ઠીક સ્થાન હતું, એનાં અનેક પ્રભાણો આપણા ઇતિહાસમાં અને સાહિત્યમાં મળી આવે છે. સ્થિતિશીલ સમાજની સ્થિતિશીલતા સમાજના બધા વર્ગમાં સરખી પ્રબળ હોઈ ચકતી નથી. સ્વાભાવિક રીતે જ સાત્ત્વધર્મમાં નિવૃત્તિનો સંપૂર્ણપણે વિકાસ કેળવવો એ કંઈ સહેલી વસ્તુ નથી. જે દુનિય નવાં નવાં ક્ષેત્રોમાં પોતાની ચંચલ સક્રિયતા સાધના કરવા દોડતો હોય છે, તેને સ્થાવર ગાદીસ્થ નીતિની જટિલ જગમાં સંપૂર્ણપણે બાંધી રાખવો સંભવિત નથી. આપણા ધર્મશાસ્ત્રમાં સમુદ્ર યોગગંધારી મના છે તેનું કારણ જ એ છે. સમાજને અચલ વ્યવસ્થામાં બાંધવાને માટે જ સમાજમાંના માણસને પણ તેણે અચલ બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કારણ જે પ્રવૃત્તિ મનને ચંચળ બનાવે, જેનાથી આપણા વિચાર, માન્યતા અને આચારની ટેવ સહેજ પણ ચિચિસ થાય, તે સીધું આપણા સમાજના પાયામાં જઈને ઘા કરે છે.

માન સમુદ્રયાત્રાનો જ નહિ, પણ એન્જલોદેશમાં વાસ કરવાનો પણ નિષેધ હતો. આજકાલ આપણે પાશ્ચાત્ય દેશમાં જોઈએ છીએ કે બૌદ્ધશ્રેણિક મતને પોતાના દેશમાં પેસતો અટકાવવા માટે જાત જાતની બળજબરીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એ વસ્તુ સમુદ્રયાત્રાના નિષેધ સાથે સરખાવવા જેવી છે. એટલે કે આજના

જમાનામાં જે નીનિને ગાંધીનીની પ્રતિદ્વ્ય મલુનામાં આવે છે તેના સપર્શને નિગૂંન ગાંધીને માટે હૃદય નિયમો અમરમાં મૂકવામાં આવે છે એ જાનનમાં સામાન્ય જનતાના મતના કે આચરણના સ્વાતંત્ર્યને સ્વીકારવામાં આવતું નથી આપણા દેશમાં ગળે જત કરેલું સાહિત્ય એ જ દાટિમાં આવે છે. આજના વખતમાં હામિયમ નામે જે એક પીડનશક્તિ પાશ્ચાત્ય મદાદિમાં પ્રવળ મનની જાય છે, તે આપણા સમાજમાં પ્રચલિત નિષેધોની પ્રતિબિંબિત મુદ્દા બાહ્યવુતે માર્ગ મહાલુ દગાની દિશત જે મદ્ર દગ્ગો તો એક અમરે વાગતમાં નિધુગભાવે તેને પ્રાણુદ્ધ દેશમાં આવતો પાશ્ચાત્ય દેશમાં હામિયમ, ડુ દગ્ગસ કથાનિયમ, લિચિયમ રજેગના જેવી જનતમતની દૂર સગ્ધાઓમાં પણ એ જ મનોવૃત્તિના નમુના જોવા મળે છે.

સમાજના વધા જ માણુમોના મનોભાવ અને આચરણ કેટલીક મુખ્ય મુખ્ય જામતોમાં જગત એક જ સગ્ધા હોય તો તેથી વ્યક્તિગત મનુષ્યની વૃદ્ધિ અને આગિન-વિગસમાં કદાચ અડચણ આવ, પરંતુ સમાજની સ્થિતિની દૃષ્ટિએ તે અનુકૂળ છે, એમાં સંદેહ નથી જે સમાજમાં અનિષ્ણતા પ્રત્યે સંપૂર્ણ અજ્ઞાની નજરે જોવામાં નથી આવતું તે સમાજમાં વ્યક્તિગત દગ્ગા, રુચિ અને માન્યતાના સ્વાતંત્ર્યનું કોરે જાવે હમન કરવામાં આવતું નથી જે સમાજ વૃદ્ધ જેવો નથી પણ મદિગના જેવો છે, અદિદિશીય સ્થાવરતા જ જેની મૂડી છે, તેની એક છંદ પણ દાનવા દઈએ તો તેમાં પણ તેને દાનિ પહોંચે છે પરંતુ એ નિશ્ચયતાના કોર જ પપનમાં સમાજના વધા માણુમોને સરખી રીતે જાધી રૂખી મકાતા નથી, તે માનવધર્મની વિરુદ્ધ છે, પ્રાણુધર્મની પ્રતિકૂળ છે એટલા માટે કાઈ પણ દેશમાં જ્યાં સુધી પ્રાણુસક્તિ સવળ હોય છે, ત્યાં સુધી પ્રાણુની ચચનતા નિષેધોને સદા આધાત મ્યારિના ગી રહી નથી.

આ દેશમાં ક્ષત્રિયો જ્યારે સાચા ક્ષત્રિયો હતા, ત્યારે નિત્ય

નૈમિત્તિક નીતિપાલનની રૂઢિઓમાં તેમને સખંત રીતે બાંધી રાખવા એ સંભવિત નહોતું. એટલા માટે જ તે વખતે ભારતના ઇતિહાસમાં ધર્મ-વિપ્લવ, સમાજ-વિપ્લવ જે કંઈ થયા તે બધા ક્ષત્રિયો મારફતે જ થયા હતા. આપણે એટલી વાત યાદ રાખવી જોઈએ કે બુદ્ધ ક્ષત્રિય હતા, મહાવીર ક્ષત્રિય હતા, કૃષ્ણ જે યદુવંશમાં જન્મ્યા હતા તે વંશની રીતિનીતિ ખિલકુલ સાધુશાસ્ત્રસંમત નહોતી. આખું મહાભારત વાંચીએ તો વારંવાર મનમાં થાય ■ કે તે પ્રાચીન કાળમાં સમાજનો પાકો બધો બાંધવાના ગમે તેટલા પ્રયત્નો થયા હોય, તો પણ તેનું કાઈને કાઈ પ્રકારે ઉલ્લંઘન ન કર્યું હોય એવો વિખ્યાત વંશ એક પણ હતો કે કેમ એ શંકા પડતી વાત છે. એક સમયે પ્રમાણમાં નવા જમાનામાં જ્યારે ભારતમાં ક્ષત્રિયોનો પ્રભાવ ઓછો થઈ ગયો હતો અને શાહજોની જ સમાજમાં લગભગ એક ચક્રે બાણ વર્તતી હતી, ત્યારે સમાજજનન ખૂબ કઠિન અને દુઃખદ શક્યાં હતાં. પ્રાચીન કાળમાં ભારતમાં સ્થિતિશીલ સમાજના ક્ષેત્રની વચમાં થઈને જ ગતિશીલ પ્રાણની ધારાને વહેવામાં કશી બાધા નડી નહોતી. એટલા માટે તે જમાનામાં જુદે જુદે નિમિત્ત ધર્મશાસ્ત્રે કહેવું પડ્યું છે કે “પ્રગતિરેષા મૂલનામ્ વિગતિસ્તુ મહાત્મ્યમ્ ।”

મનુએ કહ્યું છે કે વરકન્વાની પરંપરે ઇચ્છાર્થી થયેલાં લગ્નને ગાંધર્વલગ્ન કહે છે, પરંતુ તેને કામસંભવ રૂઢિને તેમણે જરા દોષિત કરાવ્યાં છે. કામનાની પ્રદીપ્ત મસાલ જે લગ્નમાં માર્ગ ખતાવતી હોય, તે લગ્નનું મુખ્ય ખ્યેય સમાજન્યવસ્થાનુ રક્ષણ કરવાનું નથી હોતું, પણ વૃત્તિને સંતોષવાનું હોય છે. એટલું જ નહિ, પ્રમાણમાં શિથિલ બંધનવાળા યુરોપના સમાજમાં પણ સ્ત્રીપુરુષના મિલનમાં જો કમનાનો વેગ હોય તો તે માણસને કમલે ને પગલે અસામાન્યતાના સદૃશમાં લઈ જાય છે, એ સૌ કાંઈ જાણે છે. પરંતુ ત્યાંના સમાજ મણે જાણે ચલિત્તુ દોવાને લીધે જ આવું સકટ સમાજને

માટે આપણા દેશની જેડે અત્યંત જીવંતે નીવડતું નથી આપણાં શાસ્ત્રમાં બ્રાહ્મણ વર્ણ એક ગણાય ન એ લક્ષ્મણી ગૌતમ પ્રમાણ વગરની માગણી ગતો નથી પણ અગત્ય વગરે કન્યા આપણી દોષ છે વગરે કન્યાનું પોતે માગુ કરે છે, તેની સામાજિક ઉપ યોગિનાનો તે નિષેધ બાબે વિચાર કરી શકે નથી આથી જો લક્ષ્મણી સમયાને સામાજિક દષ્ટિએ વિરુદ્ધ ગણવી દોષ તો વગરની વ્યક્તિગત ઇચ્છાને માનવપૂર્વક વિચારવામાંથી મદાર ગણવી જ જોઈએ પુરોષમાં રાજકુલોમાં લક્ષ સંગઠિત જેવા પ્રકાર અને સકલિત નિયમ દોષ છે તેના આપણા સમાજમાં સર્વન દોષ છે

ભાગવતમાં લક્ષ પદ્ધતિના મૂળમાં જે મનોભાવ રહેતો છે, તેને જોઈ પુરોષિયન સ્પષ્ટ રીતે સમજવા માગવો હોય તો પશ્ચિમમાં આજમાન સુપ્રજનન (Eugenic) વિશે જે ચર્ચા થાય છે તેનો વિચાર કરી જોયે તો સહેલું પડશે વિજ્ઞાન વ્યક્તિગત બાંધાવેગને જાણ લેખામાં લેતું નથી લક્ષનો હેતુ જો સારી સતતિ જ હોય, તો માનના-પ્રેરિત માર્ગને નિષ્કુપળે રોકવા વિના છૂટકા જ નથી વિજ્ઞાન પ્રકારે કે ઓપુરુષમાં જ્યાં જ્યાં કોઈ પણ વંશાનુગત શારીરિક રોગ કે વિકૃતિ હોય ત્યાં ત્યાં રાજદા અથવા સામાજિક નિયમની મદદથી લક્ષ અટકાવવામાં જે કર્તવ્ય થઈ પડે છે આદર્શ જો વ્યક્તિઓ તો લક્ષને બાંધાવેગના આર્થિકતાથી બચાવી લઈ શુદ્ધિના પ્રયત્નમાં લાગીને મૂંઝવે જોઈએ મરણ કે જોગા બાંધાવેગને જો સ્થાન આપીએ તો સમગ્ર મુશ્કેલ બની જાય ■ તે કોઈ ક્યાંકનો વિચાર કરતો નથી, ન્યાય તો નનારની વિરુદ્ધ તેનો જગતો સદા અનિવાર્ય છે આથી જ ભારતમાં નિષ્કુપળે તેને દૂર ખસેડી મૂકવો હતો

[પુરોષીય સમાજની મૂળ પ્રકૃતિ ગણીય આર્થિક છે, તેનું સ્વરૂપ, વિજ્ઞાન અને પ્રભાવ જોમ જોમ વિસ્તાર અને પ્રચલન બનતા

જરો, તેમ તેમ તેના પ્રયોજન આગળ વ્યક્તિત્વાતંત્ર્યનો ભોગ આપના જ જનું પડશે. આનાં અનેકવિધ લક્ષણો ત્યાં ભેવામાં આવે છે. આપણા દેશમાં સમાજની મૂળ પ્રકૃતિ સાંપ્રદાયિક છે, એટલે કે અમુક વર્ગની આચારધારાને સાચવીને તે દ્વારા તેના ધર્મ (Dharma)ને વિશુદ્ધ રાખવાની એ વ્યવસ્થા છે. એ વ્યવસ્થાનું પ્રયોજન એક કાળે અત્યંત મજબૂત હોવાને કારણે તેની આગળ વ્યક્તિગત વિચાર અને આચારના સ્વાતંત્ર્યને આ દેશમાં અત્યંત ગૌણ ગણવામાં આવ્યાં છે. આપણા દેશની સમાજનીતિ અને સમ-પદ્ધતિનો વિચાર કરતી વખતે આપણા દેશની આ સામાજિક સમસ્યાની વાત બહારના લોકોએ વિચારી ભેળી જરૂરની છે.]”

મેં પહેલા જ હસ્યું કે કશિયો સમની બાબતમાં કડક નિયમોના બંધનને ઝાઝું માનવા નહોતા. પરંતુ એ લોકો માનતા નહોતા એ વસ્તુ આખા સમાજની આંશીને પીડા દેતી હતી, એ કશિયાસનાં કાવ્યો ઉપરથી સ્પષ્ટપણે સમજી શકાય છે. સમાજનીતિના રક્ષણની દૃષ્ટિએ ભારતવર્ષનાં સમ સુમજનન પ્રત્યે ધ્યાન આપવાં હતાં, તે કવિને ખૂબ મમત હતી, એ વિશે શકા નથી. આમ છતાં વિશ્વની સીધામયી પ્રાણુપ્રકૃતિમાં સ્ત્રીપુરુષના સ્વાભાવિક પ્રેમચાલસ્યના સૈદ્ધર્થ-વિકાસે પણ કવિના ચિત્તને મુગ્ધ કર્યું હતું. કશિયાસનો લગભગ બધા જ મોટાં કાવ્યોમાં આ જ દંડ છે. ભારતવર્ષનો જન્મ એ ભારતના ઇતિહાસમાં એક મહત્વનો બતાવ છે, અને છતાં એ વંશના પ્રારંભમાં વાસનાના આર્જાથી સ્ત્રીપુરુષ પોતાનું લાન ભૂલી ગયાં હતાં, તે વાતનો કવિએ પોતાના નાટકમાં સૈદ્ધર્થદૃષ્ટિએ સ્વીકાર કર્યો છે, છતાં, છેવટે કલ્યાણદૃષ્ટિએ તેનું શોધન કરી લીધું છે. તપોવનમાં અરણ્યની સહજ શાન્તામાં ત્યાના તરુલતાની સાથે સાથે જ નવ-યૌવનથી સકુન્તલાનાં દેહ અને મન દિલોએ ચડ્યાં હતાં, ત્યાં પ્રકૃતિ સદૃશ દેહાણેથી ઇજિત કરી રહી હતી, અને સમાજના શાસનને હજી પોતાની તર્જની ઝીંચી કરવાનો અવકાશ મળ્યો નહોતો. એવી

અવગ્રામાં દુશ્વતની સાથે શકુતનાનું જે મિત્રન થયું તેનું સમસ્ત સમાજ સાથે ગામજરન થવા પામ્યું નહોતું. એવિ મ્હે છે કે એ કાગળે તેના ઉપર અભિશાપ જાન્યો, એ કર્તવ્યકર્મનું જાન બૂલી ગઈ જોના ઉપર એ અભિશાપ હતો શકુત ॥ આનિધ્યધર્મનું પાત્રન કરવાનું બૂલી ગઈ તેનું કાગળ પ્રકૃતિ લ્યારે પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા મ્હે કે ત્યારે સમાજના ઉદ્દેશને ગાંધી બનાવી દે કે બની જેવ ધર્મની સાથે માનવધર્મનો વિરાધ જોના થાય છે આખરે રાજ્યમાં શકુતનાના પ્રેમની ઉપર અપમાનનું રાજ તૂટી પડ્યું, તેનો કાઈ ઉગાર નહોતો.

સાતમા અમ્મા જે તપોપવનમાં ગમ્મની સાથે તપમ્મી કન્યાનું સ્થાયી મિલન થય ત્યા પ્રકૃતિની પ્રાણુલીનાને હાની દઈને મ્વિએ તપમ્માની કરોર મર્તિનેજ સર્વત્ર પ્રગટ મ્હેલી છે ત્યા તપમ્મી તે વખતે પનિવન ધર્મની વ્યાખ્યા રતા હતા શકુતવાએ ત્યા ત્રન ધાગિશી જનનીરૂપે દેખા દીધી. આપણે ન્પટપણે જોઈ શકીએ છીએ કે નરનારીના મિલનન જે વિરોધી અવસ્થાને મ્વિએ આ નાટકમાં ઉજ્જવન મ્મીને બતાવે ૧૧ કે જગતજન્મની બુમિમને તેમજ તપસ્યાના અમિદાહથી પરિત બનાવી દઈને મ્વિ ૧૧ કે પ્રેમની આજ સાર્થકતા છે મગ્નુ કે જૈવપ્રકૃતિ લ્યારે પ્રેમન સાગથિપણ સ્વીકારે ૧૨ ત્યારે તે તેને વાસનાની મૂસરીએ જોડે છે પરંતુ ધર્મ જ્યારે તેનો આનક થાય છે ત્યારે તે પ્રેમ મુક્ત રૂપે પ્રગટ થાય છે નિહતિશાન આત્મત્યાગરત પ્રેમનુ તે અચ્ચન મુક્ત સ્વરૂપ જ પરમ મુદર હોય છે ક્વિએ આ વાત શાસ્ત્ર ઉપદેશના રૂપમાં વર્ગીકરણથી તેમજ સૌદર્શની સચત ગભીર કરોર નિર્મલ મર્તિને મોતના આવગળથી મુક્ત મ્મીને પોતાના નાટકમાં બનાવી છે.

માતૃત્વનો જે અલ શરીરગત અને સત્તાન પાલનની સાથે જોડાયેનો છે તે મનુષ્યમાં અને પ્રાણીઓમાં એકદરે જોતા જુદો નથી તે સાધાર ૧ જીવસૃષ્ટિની કાટિમાં આવે ૧ તેમાં મનુષ્યની

સર્જક શક્તિની પોતાની કામગીરી કંઈ નથી, તેમા પ્રકૃતિની દૃતિઓ મનોદૃતિઓનું જ ગત્ય ચાલે છે, પરંતુ માતા જ્યારે લાવિ કુમારને માટે તપસ્યા કરે છે, વાલાવિક દૃતિઓને સમગ્રિત કરીને શરીરની ક્રિયા ઉપર મન અને આત્માનું આધિપત્ય સ્થાપન કરે છે, ત્યારે જ તે યથાર્થ લાવે તેની પોતાની સર્જનશક્તિને અધીન થાય છે આજ કાલ પાશ્ચાત્ય દેશોમા આપણે ધણી વાર જોઈએ છીએ કે સ્ત્રીઓને માતૃત્વમા હીનતા લાગે છે, જોઈએ કે સ્ત્રીઓ ઉપરની પ્રકૃતિની એ જળગદસ્તીમા તેઓ અપમાન સમજે છે પરંતુ એ અપમાનમાથી બચવાનો ઉપાય માતૃત્વનો પરિહાર કરવામા નથી, પણ માતૃત્વને પોતાના મગલમય અભિપ્રાય સાથે સગત બનાવી તેને આત્મશક્તિ દ્વારા નિયમિત કરવામા છે પ્રાચીન ભારતમા સુસતતિની પ્રાપ્તિ માટે આવી એક સાધના હતી, એ કઈ મહુમા આવે તેમ વરેલી વરતુ નહોતી તે સાધના વર્તમાન નિતાનના નિયમે સાથે સગત હતી કે નહિ એ પ્રશ્ન અહીં મહત્વનો નથી, પરંતુ આ આત્મસયત માનસિક સાધનાદ્વારા જ માનવ માતા પોતાનું ગૌરવ પ્રાપ્ત કરે છે, એ જ મહત્વની વાત છે કાલિદાસના કેટલાક કાવ્યોમા એ ગૌરવનું મહત્વ વર્ણવેલું જોવામા આવે છે

તેમના 'કુમારસલન'મા પણ એ એક જ વાત છે તે કાવ્યમા કવિએ નગ્નારીના ચિત્તન પ્રેમનું પરિન દેહી ગ્રંથપ બતાવ્યું છે. તેમને કહેલું છે એ કે જ્યારે દેહ વિગળી કાય છે, દેવતાઓનો પરાજય થાય છે, ત્યારે નગ્નારીનો પ્રેમ તપસ્વારૂપે અર્ચનો ઉદ્ધાર કરે છે સસાગ્રમા પાપવિગળી કુમારનો જન્મ જ દેવતાઓની સનાતન આકાશની વચ્ચે કે તે કુમારને જો લાંબો હોય તો કામનાના ઉદ્ધામ વેગને રોકી દર્શનિદૃતિપૂત સાધનાનો આશ્રય લેવો. જોઈએ સિદ્ધિનું એ કોટી રૂપ જ યથાર્થપણે સુદ છે, શિવ રૂપાન નથી એમ કહીને જ્યારે હિમા આગળ તેમની નિંદા કરવામા આવી હતી ત્યારે ઉમાએ તેનો આ રીતે જ જવાબ આપ્યો હતો. મોહના

સૈદ્ધાંતને પુષ્પાભરણથી મંડિત થઈને આવવું પડે છે, પરંતુ મુક્તિનું સૈદ્ધાંત નિરાભરણ હોય છે.

ગમે તેમ હો, કાલિદાસનો રઘુવંશ હોય, કુમારસંભવ હોય કે ભરતજન્મના આખ્યાનમૂલક અભિજ્ઞાનસકુંતલ હોય, ત્રણેમાં જ લક્ષ્ય સંબંધે ભારતીય કવિના મનની વાત બાકત થઈ છે. લક્ષ્યને તેમણે તપસ્વી કહી છે;—એ તપસ્વીનો માર્ગ અથવા એનું લક્ષ્ય આત્મમુખબોગ નથી, એનો માર્ગ કામદમન છે, અને એનું લક્ષ્ય કુમારસંભવ છે, જે કુમાર સમસ્ત કુ, સમસ્ત અમંગલને મારનાર છે, સ્વર્ગરાજ્યને નિર્વિધન કરનાર છે.

કાલિદાસનાં આ ત્રણે કાવ્યોની અંદરની વેદના જોઈને આપણે સ્પષ્ટ સમજી શકીએ છીએ કે તેમના સમયમાં ક્ષત્રિય રાજાઓ લક્ષ્મી બાબતમાં સંવચસર્ગો આર્થ આદર્શનું ઉદ્દેશ્ય કરીને કામનાનું અનુસરણ કરીને સમાજમાં ખરાબ પ્રજા ઉત્પન્ન કરતા હતા. આ સર્વનાશકારી આદર્શને દૂર કરવા માટે શિવના જ્ઞાનેત્રના ક્રોધાગ્નિની જ્વર હતી, નહિ તો સમાજને દૈત્યરાજકતામાંથી બચાવવાનો કોઈ ઉપાય નહોતો. એટલા માટે કવિએ લક્ષ્મીને કંઈની સત્તામાંથી ઉગારીને શિવના નયોવનમાં આણવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

ગમે તેમ હો, કવિનાં આ કાવ્યોમાંથી ભારતીય લક્ષ્મીનો સાચો આદર્શ જેવો સમજાય છે, તેવો કોઈ ધર્મશાસ્ત્રમાંથી સમજાતો નથી. [એમાં એમણે વૃત્તિઓના આકર્ષણની સાથે ધર્મના હકનો સંતોષ બતાવ્યો છે. પ્રકૃતિની પ્રાણુલીલાની અંદર જે સૌંદર્ય રહેતું છે, તેને તમણે લગારે ઝોધું મહત્ત્વ આપ્યું નથી, પરંતુ માણસની તપસ્વીના મહિમાને તેના ઉપર પણ વિજયવંત બતાવ્યો છે. કારણ કે માણસે પ્રકૃતિના બંધનમાંથી મુક્ત થવાનું છે, તે મુક્તિનું ચરીરી ૩૫ તે કુમાર—કુમાર જ મુક્તિસંગ્રામનો વિજયી વીર છે; સમાજને પાપમાંથી પરાભવમાંથી તે જ બચાવે છે]*

અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે લક્ષ્મીમાંથી વાસનાને જે સંપૂર્ણપણે

દેશવટો દેસામા આવે, તો પછી દાપત્યમા પ્રેમને શી રીતે સ્થાન મળે ?

આ દેશનો જેમને સાચો પગિયમ નથી અને જેમની લગ્ન-પદ્ધતિ આપણા દગ્તા તફાત જુદી જ માતની છે, તેઓ શરૂઆતથી જ માની વે છે કે આપણાં લગ્નો પ્રેમહીન હોય છે. પરંતુ એ માન્યતા તફાત ખોટી છે તે આપણે પ્રત્યક્ષ જાણીએ છીએ. સાચો પ્રેમ નગ્નારીની સ્વેચ્છા સમતિથી કરેલા લગ્નોમા પણ સુખલ નથી હોતો, એના અનેક પુરાવા આપણને રોજ રોજ મળે છે.

આપણે લગ્નબંધનમાંનો જો સ્વીકાર કરીએ, તો એ વસ્તુ પણ સ્વીકારની જોઈએ કે માણસ એવી કોઈ પણ બંધનમાં કરી શકનાનો નથી, જેને લીધે લગ્નની પહેલા જો હેતુ નક્કી કરનામાં આવે તે સ્ત્રીપુરુષના સુદીર્ઘ વિનાશિત જીવન દરમિયાન અશુભ સત્ય બનીને દર્શી ગદ્દે એટલા માટે જ તો બહાગથી આટઆટલી લોકોની શરૂઆત અને કાયદાના શાસનનો જામત પહેરે જોઈએ પડે છે. આમ છતાં જો સમય પરંપરા પ્રેમના પાયા ઉપર બંધાય તો જ સાચો ગદ્દી ગદ્દે છે, તેને જો ધડીએ બહારના બંધન વડે બળજબરીએ બાધવામા આવે છે, તે ધડીએ તે અત્યંત અપવિત્ર બની જાય છે, તેના જેવું કુખ અને અપમાન માણસને મારે ખીજુ એકે નથી સતાનના કલ્યાણની જવાબદારીનો નિચાર કરીને માણસ આ બધું વેડી લે છે, પરંતુ આજે પણ કોઈ સમાજ એમ કહી શકતો નથી કે લગ્નના પ્રશ્નનું નિર્દોષ નિગાહરણ એ કર્યું છે બધે જ લગ્ન સમય બાધવો એ આનિશ્ચિનમા કપાયાન કરવા જેવું છે, ત્યાં પછી આકરિમત સુયોગ દુર્યોગને વશ થઈને કા તો તગિયે જવાનું હોય છે કે ઘાટે પહોંચવાનું હોય છે.

આ પ્રશ્નનો વિચાર કરતા ભાગતરખી કહે છે કે લગ્નની શરૂઆતમા જ વાસના વેચને ગ્રીકાગ્વો નહિ એ જ સવામત છે. કારણ વાસના કલ્યાણનો વિચાર કરી શકતી નથી. એ કદાચ હશે,

પગ જે વાસના સામે યુદ્ધ મંડાવ્યું કે જે વાસના પ્રકૃતિનો સૌથી મહાન યોદ્ધો કે તે ત્યારે અખ ઉગામે ત્યાર તેને કે બુ રામી થકે ? ભારતે પ્રભુ હ, જે વાસના સીધુરુને જોડે ને, તેનું જોર અમુક ઉમરે સૌથી વિશેષ હોય કે એટલે જો લખ સપૂર્ણ રમે ગમાજની ઇચ્છા પ્રમાણે હજવા હોય તો તે ઉમર પહેલા જ રંગ પનાવી દેવા એ સારું છે ભાગ્યશાળી બાગ્યરંગનું આ જ કારણ છે

મને યાદ આવે છે કે કોઈ ગોપી દુરિયાજી અમલ મેં એવી કૃતિયા નરી હતી કે આપણા દેશમા જાહેર ગોચરની જમીન દિવસે દિવસે ગોઝી થતી જાય, અને લીધે જ દોરેની એત્યાદ જગડતી જાય કે, ત્યારે તેમણે પ્રભુ હતુ કે વચકામા યથેચ્છ હરે તો જ દે ને જોઈએ એવો ખોરામ મળે એ પ્રપના જોડી, જ રિયાત પ્રમાણે અમુક અમુ જોગક ઉગાડીને તે જ દોરને ખારા આપવો એ જ વૈદ્યાનિક રીત કે અપત્ય-પ્રેમ વિશે પણ આપણા દેશમા એવી જ ચર્ચા ચાલી હતી આપણા દેશે પ્રભુ હતુ કે એવેચ્છથી ઉલ્ભવેના પ્રેમ ઉપર આધાર ન ગણી સમાય પ્રેમની પણ ખેતી કરી જોઈએ એ જોની સકલ્યાન લગન પહેનાથી થઈ જોઈએ સ્વામી નામે એક ભારનાની બાળ શબ્દમાથી જ બાનિકગો ભક્તિ મળે રીએ છે અનેકવિધ પ્રધા, વાગતા, નન, પૂજન વગેરે દ્વારા એ ભક્તિને ડામ રીગોના લાહીમા પચારી દેવામા આવે છે ત્યાર પછી જ્યારે તેમને સ્વામી મળે છે ત્યારે તેને તેઓ બ્યક્તિ તરીકે નહિ પણ આમી તરીકે જ જુએ છે એ સ્વામી ઘણે અમે તેમના મનની ગમેી વસ્તુ હોય કે બહાગની વસ્તુ નથી હેતી વિચારણુદિ પાન્ટ થાય એ પહેનાથી જ અનિર્ણિત બ્યક્તિ ઉપર આ સ્વામીબાવનો આરોપ મગ્વાને કારણે જે પતિગત સન્કાર દિવસે દિવસે તેમના તનમન ઉપર સત્તા જમાવી જેમે છે અનેકવિધ સેનાઓ બ્યવહાર દ્વારા એ સરમગ સદા બગવાન બનતો જાય છે

આપણા સમાજમા સતી સ્ત્રીના માહાત્મ્ય સબંધે પણ એક

પ્રકારનો સંસ્કાર પ્રચલિત છે. સ્ત્રી પ્રત્યે સાધ્વી ગૃહિણીરૂપે એક પ્રકારનો સક્રિયતાવ આપણા દેશમાં જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ સ્ત્રી-પુરુષ-પ્રેમ નામે જે એક સ્વાભાવિક હૃદયવૃત્તિ છે તેને અતિક્રમીને દામ્પત્યપ્રેમ નામે એક સામાજિક હૃદયવૃત્તિને સાધનાદ્વારા બંધી કરવાનો વિશેષ પ્રયત્ન આપણા દેશમાં છે. પરંતુ આપણે એ માનવું જ પડશે કે સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ લાગણીપ્રધાન (emotional) હોવાને કારણે આ દામ્પત્યપ્રેમ સ્ત્રીઓને જોડે સહજ થયો છે તેટલો પુરુષોને થયો નથી. પુરુષની દામ્પત્ય-એકનિષ્ઠાની જાગૃતમાં સમાજ જરા અનુભાવન આપે છે, પણ કશી આશા રાખતો નથી. એટલું જ નહિ, પણ સ્ત્રીની હયાતિમાં કે હયાતિ પછી એ એકનિષ્ઠાનું ઉત્સાધન કરવાની એકસ વિધિઓનો પણ કંઈ અભાવ નથી. તે ઉપરાંત અવિધિપૂર્વક ઉત્સાધન કરે તો તેને સખ્ય કરવાનો સામાન્ય પ્રયત્ન પણ જોવામાં આવતો નથી. ખરું જોતાં એકપક્ષે અતિશય કડકાઈ કરવાને કારણે જ બીજે પક્ષે સિધ્ધિલતા સહેલી બની ગઈ છે.

આથી ભારતીય લગ્નનો વિચાર કરતી વખતે એ બાબતું જરૂરનું છે કે એ લગ્નમાં સ્ત્રીપુરુષના અધિકાર સરખા નથી. અહીં અધિકાર એટલે હું બાળ અધિકાર કહેવા નથી માગતો. આ અસમાનતાને લીધે સ્ત્રીના આરિત્રમાં હીનતા લાખલ થઈ શકે. પણ તે થઈ નથી, તેનું કારણ એ છે કે સ્વામી તેને મન એક આઈડિયા —લાવના છે. વ્યક્તિની આગળ તે પશુબળથી ઝૂકી પડતી નથી, પણ આઈડિયાની આગળ ધર્મબળથી તે આત્મસમર્પણ કરે છે. સ્વામી જે સહૃદય માણસ હોય તો સ્ત્રીના આ આઈડિયલ પ્રેમની શિખા તેના ચિત્તમાં પણ સહેલાઈથી સંચારિત થાય છે. આપણે આનું ધણીવાર જોયું છે. આ આઈડિયલ પ્રેમ જ ખરો મુક્ત પ્રેમ છે. એ પ્રેમ પ્રકૃતિના મોલબધનની ઉપેક્ષા કરે છે.

આપણે એ વાત યાદ રાખવી જોઈએ કે ભારતના સમાજે ધરને પણ ચરમ સ્થાન આપ્યું નથી. મુક્તિની શોધમાં એક દિવસ

ધરતી પૃથ્વી ત્યાગ કરાવે છે, એ જ એના ઉપદેશ દત્તો ભાગતો
 ઉદ્દેશ ધરતી પૃથ્વી મુક્તિપથનું મોપાન બનાવવાનો હતો સત્તાનો
 ઉમંગલાયક થતા આજે પણ આપણા દેશમાં અને ગૃહ-દેશ ધર
 છોડીને તીર્થવાસ કરે છે ભાગતની સમૃદ્ધિમાં આ એ ત્વતોચિરાધ
 મહેનો કે એ જાજૂથી એ સન્નિતિ ગૃહ-પ્રધાન ન, અને એ ગૃહ
 માણસની સાથે પોતાનો સબંધ અન્યતઃ વ્યાપક બાવે નીમરે છે
 બીજી બાજુથી ભાગત વગી આત્માની મુક્તિને લક્ષમાં રાખીને સધળા
 સબંધો એકેએક તોડી નાખવાનું મહેલ સબંધો સ્વીકારવાનું કહે
 છે તેનું કાગળ એ કે કે તેમાં થઈને પમાઈ ન થાય તો ઉત્તીર્ણ
 થયા નહિ કહેરાય. માણસના મનમાં જે બંધો આભાવિક વૃત્તિઓ
 રહેલી છે, તેનો ક્ષય કરવો હોય તો પણ તેને વાપરી નાખવી જોઈએ
 આ વાપરને નિવૃત્તિભાગ નિયમિત થીએ ત્યારે પ્રકૃતિના બંધને
 કાપવા એ દિનસ સંભવિત થાય. બૌદ્ધધર્મની સાથે બાહ્ય ધર્મનો
 એ જ તફાવત કે પ્રકૃતિના શાસનની બામતમાં બૌદ્ધધર્મ શરૂઆત
 થી જ ચૂરત અરાજકતાનાદી કે

ભાગતના સમાજની મુશ્કેલી એ કે આરે બાજુથી અતિશય
 યત્નપૂર્વક સાચવવામાં ન આવે તો જે સમાજ વિખેરાઈ જાય એમ
 છે મગ્ય એ સમાજની વિચારબુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખવાની
 હિંમત આવી નથી, એણે આચારનું એકાત્મ્ય રાખ્યું નીમરું કે,
 મુખ્યત્વે પ્રીતિ એનું બંધન અટકી શકે એમ અને આપણે
 નથી, પણ બદાગના થીમડાઓનું છે એટલા માટે જદાના ચાવવાની
 બામતમાં એને આટલી બંધી સાવચેતી રાખવી પડે છે બદાગના
 બંધના ગાડાએ બદાગના જગત જોડના આધારથી છટી તથા એ
 કાગળે તેને હાડતો આટલો બધો ભય લાગે કે પણ આજે મધ્ય
 એ સાવચેતી ચાલે એમ નથી સમુદ્રની આ બાજુના લોકોને તે
 બાજુ જતા અટકાવી રાખવું પડતું તે બાજુના લોકો ત્યારે આ
 બાજુ આની પડે ત્યારે શું થાય ?

નવું શિક્ષણ, નવા મત, નવી રેવો બાધ લાગેવા પૂરની પેઠે ભાગત ઉપર આનીને પડઝાયા છે જે બધી માન્યતાઓ તેના સમાજના મતભેદ હતા, તે બધી માન્યતાઓમા ગેજ રોજ નાના મોટા છિદ્રો દેખા દેતા જાય છે મત અને માન્યતાનું પરિવર્તન એ તો અદગની વાત યદ્યપિ, પરંતુ બદલાવનું પ્રમણ આક્રમક આર્થિક છે અત્ર પૂરતું ન હોય તો બહુ સમઘર્ષિદિષ્ટ સમાજના નિયમો કદી પાળી શકાય જ નહિ. પાશ્વ સમાજના મત અને માન્યતાઓનો ધોધ જેમ જેમ દિવમે દિવમે આપણા ચિત્ત ઉપર આવીને પડે છે, તેમ તેમ આપણા અંતરનો ધોધ પણ અનેક શાખાઓ વાટે પરદેશ તરફ વહે છે આથી આપણા દેશના માણસને ખૂબ કડકાઈથી પોતાના વ્યક્તિગત માર્ગનો વિચાર કરવો પડે છે કેહો, જ્યારે પોતાના ઊત્તરતા લોકોને કાળે કાઈ પણ સંસ્કૃતિનો પોતાના આદર્શને અનુસરવાનો હિસાબ મદ પડી જાય છે, અને તે યત્નરત શ્રદ્ધાના બધિયાગ ખામોચિયામા લપસી પડે છે, ત્યારે તેના એ અસિદ્ધ ગહેતા આદર્શનું અવસ્થાબાદી અનિષ્ટ પરિણામ તેને મહાત દરે છે. પ્રત્યેક ચેતનમય કોષ આગળ તેના પોતાના આક્રમથી નીપજેલા નિર્ગર્થક તત્ત્વો સતત ઉપસ્થિત થતા રહે છે, જેનો નિકાલ કરવાના કુદરતી સાધન તેના ચેતનગગને, બધા મુધી તે સક્રિય હોય છે ત્યાં મુધી, મળી રહે છે. પણ, ચેતનમય ઓસગ્યા માટે છે ત્યારે બહાગની નર્તક્ય મુક્તિઓ અપનાવવાથી કંગો લાલ થતો નથી, કેમકે તે દુર્બળતા અને અસ્વાસ્થ્યના નવા પ્રમણ ન ઉપમને તો એ એના મહજ આપારોને વધુ નગમી તો પાડે જ કે થોડા વખત માટે અબ્યુદય પામીને અદ્યત્ત યદ્યપિ જનારી સંસ્કૃતિઓ તે જ હોય છે, જેમણે પોતાનામાંથી નીપજતા ઝેરી (toxic) તત્ત્વોને વળગી રહીને અને પોતાની તત્ત્વમય પૂરતી જરૂરિયાતને કાળે કુદરતે બક્ષેલી સાક્ષરશીની પ્રેરણાને ઘમી ધર્મને આત્મહત્યા કરી હોય છે.

દરેક ધર્મો સામાજિક પરિધિ દિવમે દિવમે શાકરો થતો

ગાય છે. તેથી એક સમયે એ સમાજમાં જે બધા મનોભાવના વિદ્યમાને માટે અનેકવિધ અવકાશ હતો તે આજે ન રહેવાને લીધે તે બધા મનોભાવો નિર્જીવ જેવા થઈ ગયા છે, આમ છતાં સમાજનું કાકું હજી પૂરેપૂરું જલ્લાયું નથી. એટલા માટે આજકાલ આપણે સમાજની બધી જ મુશ્કેલીઓ પેડીએ છીએ, છતાં તેના લક્ષ્યને સ્વીકારી શકના નથી. એને લીધે આ પ્રમૂલ બાધામૂલ સમાજમાં માનુષ્યના પરાભવનો કંઈ પાર નથી. આપણું પરિવારબંધન સૌથી વધુ ભયંકર બંધન બની ગયું છે. પોતાની બહુ વિચિત્ર જટિલ જાગમાં તેણે માનુષ્યને વિશ્વભ્રમમાંથી ફાંસીને જકડી રાખ્યો છે. આપણે જેમ જેમ વધારે કૌટુંબિક થતા જઈએ છીએ તેમ તેમ વિશ્વના વ્યવહારો મટિ નાસાવક બનતા જઈએ છીએ. કાગળ કે આજના વખતમાં જે તદ્દન ધરકૂકડી જેવા હોય છે, તેઓને સદા હડી જતું પડશે. આપણે તો એક દિવસ ધર છોડવાનું છે એમ જાણીને જ ધર માંડ્યું હતું. પણ આજે તો આપણે બીનું બધું જ છોડ્યું છે, કેવળ ધર જ રહ્યું છે. જેઓ સ્વાતંત્ર્યપ્રિય હોય છે તેઓ સ્વાતંત્ર્ય સાચવવા માટે જ શક્તિનો સંચય કરે છે, અને આખરે તેઓની શક્તિ જ તેમના સ્વાતંત્ર્યની મરદન ઉપર ચડી બેમે છે. આપણા દેશમાં એમ જ થયું છે, આપણે મુક્તિના પ્રેમને વશ થઈને બંધન સ્વીકાર્યાં હતાં, આજે બંધનના પ્રેમમાં મુક્તિ ખોઈ બેઠા છીએ.

જે નદી જાંડી હોય છે તેમાં જ વહાળો ચાલી શકે છે, તેની જાંડાઈ જ તેને ઉત્તોર્ણ થવામાં મદદ કરે છે. પરંતુ પાર જીનરવાની બધી વ્યવસ્થા બે નાસ પામે તો આ જાંડાઈ જ દુસ્તર થઈ પડે છે. ધરને જ્યારે પાર જીનરવાની વાત હતી ત્યારે માર્કસવાની ઉદાર ગંભીરતા જ મદદ કરતી હતી, પરંતુ આજે જ્યારે પાર લઈ જનારી નાવડી બંધ થઈ ગઈ છે, ત્યારે એ ગંભીરતા જ માણસને ગળી ગય છે, તેને તારતી નથી. તેની આસા આકાંક્ષા અને શક્તિને પોતાને તળિયે

હુબાડી દે છે એક મમયે ભારતનો તપની ગૃહસ્થ હતો, કાગળ
 ગૃહ તે વખતે સુમિત્રામાર્ગે અડધા પ નહોતુ, આજ્ઞાત ભાગતમા
 કોઈપણ પ્રજારની મહાન તપાયા કચી હોય તો ગૃહસ્થાગ કર્યા
 સિવાય બીજો માર્ગ નથી, ગળુ, ધર એક ખાડા જેવું બની ગયું
 છે આજે ભાગતની દુર્ગતિનું મુખ્ય કાગળ તેના ગૃહસ્થની ગૃહસ્થતા
 છે અર્થાત્ ગૃહની માગણીઓ એકી પ્રમાણ અને અનિવર્ય હોય
 છે કે તે માગણીની સમગ્ર મક્કિતને આગાને તળિયા તરફ જ લઈ
 બસ છે, ધાન તરફ નહિ. આ ગૃહસ્થના વમણમા રોજ રોજ
 ભારતની મોગી મોગી નૌકાઓ ફૂલી ગયે છે એજ આપણી સોંપી
 વધારે દુ સહ ‘દેજી’ છે ઉપલક્ષ્યને લક્ષ્ય બનાવી દેવું એનું નામ
 જ નાનાને મોટું બનાવી દેવું જે માર્ગને જ મમન બનાવી દે છે
 તેના જેવો દરિદ્ર બીજો કાણ હોય? બધારે વર વિશ્વનો અધિકાર
 કરવાની કમનસૂચી પામવાનું ગયાન હતું, ત્યારે ધનની માગણીથી
 માણસ નાનો નહોતો બની જતો આજે હિંદુ સમજમા એ માગણી
 પોતાના અર્થની વ્યાપકતા અત્યંત મોગી બની ગઈ છે એટલે તે
 માણસને અત્યંત નાનો બનાવી દે છે આપણે જે ત્યાગ વિશ્વ
 વિધાતાને મગવો જોઈએ તે ત્યાગ ક્ષણેક્ષણે ધરના ઉદેશતા ચોરી
 લે છે, એ મોગી કમલ કરીને જેઓ આરામથી રહેવાને ટેરાઈ
 ગરેના છે તેઓનું આજ વિશ્વસમાજના ગુનામખાનાગા છે આજે
 ભાગતનાસી વિશ્વસમાજના તત્ત્વયેલો છે, ગૃહસ્થના અચન અધ-
 કારમા તે અક્રિયને દેશવગે મગવો છે ત્યા પોતાનો દીવા પેના
 વીને, પોતાના દેવની વેદો તૈયાર કરીને કદાચ બી પોતાનું ગૌરવ
 સાચવી ચે શકે પરંતુ પુરુષ તો અર્ધ કેલી જેવો છે, અર્ધી તેને
 આજો વખત પોતાની જાનને જીવી જતી પડે છે! પુરુષની આત્મ
 વિશ્વનિના તે અપવિત્રીત અસાદના ભાગ્યી સમસ્ત ભારતવર્ષ
 આજે લાયકો છે.]^૧

આજના દિવસ સુધી ભારતના સમાજના જે આધાર ઉપર

તેની લગ્નપ્રથા પ્રતિબિંબ હતી, તે આધારને સહી લાગરાને લીધે લગ્નના મુગમા ગેદલી બાવનાઓ અને તેના વ્યવહારમાં કોઈ મેળ ગળી નથી એક વર્ષ અત્યયુગ સત્યયુગ ઝગિને જૂઠા પાડ્યા ૨૨ ૧, પણ તે દુ ખબરો પોગાને સત્યયુગ જ્યાં આપતો નથી. હવે નવેસરથી વિચાર કે રાનો વિગ્નાને મદદ કરાનો, અને વિશ્વનોમ્ની માથે વિગ્ના અનુભવનો મેળ માધી વિચારવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે

સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે પ્રકૃતિને જે વિચ્છેદ થોડો ગાખો છે, તે વિચ્છેદના આમરમાં એ પ્રતિ શક્તિ સર્જક અને વિવિધ આશિષુ લીના ખેનતી હોય કે જે શક્તિ સહાર પણ કરે છે અને સર્જન પણ કરે છે એ શક્તિ પડદા પાછળ રહીને આપણી ચિત્તવૃત્તિ ઉપર ઉદ્બોધન મત્ર ચલાવ્યા પ્રેરે એની પ્રમુખ ક્રિયામાંથી જે આપણે અમાજને વચિત ગાખીએ તો તેથી સમાજને સવામત બનાવી શકાય એમાં શક નથી, પણ તે સાથે જ તેને નિસપદ પણ બનાવીએ છીએ પુરુષના ચિત્ત ઉપર અીઓનો જે પ્રભાવ થડે છે તેને આપણા દેશમાં શક્તિ પ્રેરે છે એટલે કે તેનો અભાવ ચના સમાજમાં સર્જન ક્રિયા નિર્જીવ બની જાય છે આથી અન સ્થામાં માણસ નિસ્તેજની જેરે મતાનુચ્છિક મર્ષ જાય છે ત્યારે તે અને વિવિધ અક્રિય ચિત્તવૃત્તિ ઉપર અધિમત્ર ધરાવી શકે છે પણ તેના સક્રિય ગુણો તે જોઈ બેઠે છે આપણા દેશમાં લગ્નની જે વ્યવસ્થા પ્રચલિત છે અને સ્ત્રીપુરુષના સબધો જે રીતે નિયંત્રિત કરવામાં આવેલા છે તેને લીધે સ્ત્રીપુરુષની વચમાં મર્ષ મળતી આ શક્તિને લેશ પણ અવકાશ ગહેતો નથી મરણ આપણો સમાજ સક્રિય શક્તિથી દરે જે તેણે અચન મિથિતિ ધમ્મી હતી એનું અક્રિય ગુણોની કળનશીમા જ તે આટલા દિવસ ગત હતો આજે એકાગ્રેક જગીને જુગો છે તો બહારના આધારથી પોતાનું રક્ષણ કરવાની શક્તિ જ તે જોઈ બેઠેલો છે એટલો વિચાર કરવાની પણ

તેની શક્તિ નથી કે, તેની દુર્બલતા તેના પોતાના સમાજમાં જ રહેલી છે, બહારના કાઈ આકસ્મિક કારણને લીધે નથી.

દરેક સમાજને જ જુદે જુદે કારણે પ્રકૃતિની વ્યવસ્થા સાથે યુદ્ધ કરવું પડે છે. મનુષ્યની સંસ્કૃતિ એ યુદ્ધમાં જીતેલું ધન છે. આપણા સમાજની આ લડાઈ અત્યંત ધન્યોર હતી એટલે આપણા સમાજમાં રસ્તા કરતાં વાડ વધારે છે. એને માટે ઊચિત કારણ નહોતાં એમ માનું કહેવું નથી, પરંતુ એ ખુલાસો કારણ નાખૂંદ થયા પછી પણ તેના બચાવ નહિ કરી શકે. જે વાડ હમેશાં રસ્તા શોધીને બહારના અટકાવે છે, તે વાડ માણસને પોતાને પણ અટકાવે જ છે.

એવું લાગે છે કે અસાર જે યુગ આવ્યો છે, એ યુગમાં માણસ પ્રકૃતિ સાથે નિરતર યુદ્ધ કરી કરીને વિજયી થવાની દુરાશા છોડી દેવાનો વિચાર કરે છે. હવે તેણે એવો સંકલ્પ કર્યો લાગે ■ કે સંધિ કરીને શાંતિ મેળવવી. નહિ તો કેમે કરી આ લડાઈ પૂરી થવાની નથી. આ સંધિ કરાવવાનો જાર વિગાન ઉપર છે. બધા જ સમાજની લગ્નની પ્રથા તે જૂના કાળની છે, નવારે જીવનની પાસાંમેન્ટમાં માણસ પ્રકૃતિની વિરુદ્ધ 'આપોઝિશન બેન્ચ' ઉપર બેસીને પોતાની 'શક્તિનું' પ્રદર્શન કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. પ્રકૃતિ કમલે ને પગલે એવું વેર વાળતી આવી છે. પ્રાકૃત ધર્મ અને માનવ ધર્મ વચ્ચે હજી સુધી કાઈ સતોષકારક સમાધાન થયું નથી. એટલા માટે લગ્ન વગેરે આત્મીયતમ અનુષ્ઠાનોમાં અંતરની ત્રુટિ બહારનાં બધન વડે પૂરવાનો જોમ જોમ પ્રયત્ન ચાલુ છે. તેમ તેમ અંતરના સત્યને અપમાનિત કરી માણસના સૌથી મોટા સંબંધની દુર્ગતિ કરવામાં આવે છે.

[લગ્નની સામાન્ય સ્થિતિ અંગે એક વ્યક્તિગત ભારતવાસી તરીકે મારો ફાળો હું અંતમાં રજૂ કરવાની રજા લઉં છું.] +

માનવ-સામ્રાજ્ય બે સહિષ્ણુઓ જગાવ્યું. માનવી જેડે મનવી કે, તેમ તો પ્રાકૃતિક મનુષ્યની મતાનુસારિ અને નીચા મામાનિક મનુષ્યની સરૂતિ-દૃષ્ટિ એક પ્રાણુનો પ્રેશ કે બીજે મનનો પ્રેશ છે આ બંને સહિષ્ણુ સ્ત્રી અને પુરુષ બનેલો. તેમ ગહેનો કે નાણુ મહિમાનમા દેવતાની લીના વિસ્તરેલી કે પગલુ આ રોગનો પ્રમાણ બને સહિષ્ણુ જુલો જુલો કે

સત્તા ૧-સહિષ્ણુ પુરુષની જવાબદારી ગોળુ કે છતાં અપરિદાર્ય કે નારીના પ્રમાણમા અક્રિય નીજમા પુરુષના સક્રિય બીજે પ્રાણુમ અનન કરી દોષા પાછીથી અર્ધધાગણુ અને સત્તાન-પ્રસન્નો મુદીર્ધ બાગ સીની ઉપર કે મનિ દુષ્ણ તેલેજ હિમવાનું કે

મજનનમા પુરુષનુ પ્રોજન પ્રમાણમા ઓછુ હોવાને લીધે જ કીટપનગોમા ધગી વાગ માલ અનાવસ્થક નગને ભારી નાખે છે પગલોમા પણ નગના સ્વભાવમા જે છર્ખાપગાયણુ દૂરતા ગહેલી છે, તેને લીધે નગની મજમા ઓડી ગહે કે એ ઉપરથી મામિન થાય ન કે છત્રપ્રકૃતિની દૃષ્ટિએ જોતા સહિષ્ણુમા પુરુષનુ પ્રોજન સીના કરતા ઓછુ છે

માણુમમા મન પ્રકૃતિએ મહત્વ પ્રાપ્ત થયું ગોટન મસાગમા પુરુષને પોતાનુ યથાર્થ ગૌરવ પ્રાપ્ત કરવાનો અરમાસ મળ્યો જે પ્રાણપ્રકૃતિ અત્યાગ મુધી સીને પ્રાધાન્ય આપની આરી દની તેની જ જવાબદારીના બંધનમા બંધાઈ રહીને સી બ્યારે પોતાના મમમા ગૃચાર્ધ મ્દી ત્યારે પુરુષ મન પ્રકૃતિની ઉચ્છન્નતાને લીધે માનવસહિષ્ણુ અન્યેયવિધ મોગમા પ્રજ્ઞ થઈ શક્યો પુરુષે પ્રવચમાવે પોતાની આવસ્થાના જોની કે વા માંડી

સાકળાતમા આ સહિષ્ણુ ત્યારે અત્યંત વધારે પ્રાધાન્ય પામી રતી ત્યારે સપ્રકૃતિના પ્રારભમા સી પ્રમાણમા અનાવસ્થક જ મનાતી દની એમ્બુ જ નદિ સી એ સહિષ્ણુ પળે અરો બાધ રૂપ પળુ

ગણાતી હતી. કારણ સ્ત્રીનો સંસાર પુરુષના અન્વેષણથી જ મનને પાંધી રાખવા માગે છે. સંસ્કૃતિના સર્જનમાં સ્ત્રીની આ ઝોળી ઉપયોગિતાનું અગૈરવ આજે પણ તેને માથે ચોટેલું જ છે. એ જ કારણે આજે વિદોહી સ્ત્રીઓ પ્રાણસક્રિયાની જવાબદારીને ગૌણ ગણીને સમાજરચનાના કાર્યમાં પુરુષની સમાનતાનો દાવો કરે છે.

પરંતુ બહારથી કૃત્રિમ પ્રયત્નો દ્વારા અવકાશ જોએ કરીએ એટલે કંઈ અવકાશ મળી ન જાય. સ્ત્રીની પ્રકૃતિમાં જે હૃદયવૃત્તિઓનું પ્રાબલ્ય છે તેને બહારથી હાંધી કાઢી નહિ સુકાય. તે હૃદયવૃત્તિઓ સ્વાભાવિક રીતે જ ચાલવાની અભિભૂતતાવાળી નથી, પણ વજગી રહેવાની ઈચ્છાવાળી છે. એટલા માટે સ્થિતિમાં જે સંપત્તિ રહેલી છે, તેની સાધના કરવામાં જ સ્ત્રી સાર્થકતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ગતિવાન કાર્યોમાં જો તે બેબે બેબે જાય, તો પોતાની પ્રકૃતિની સાથે તેને લડાઈ થશે અને તે નિરંતર યુદ્ધનો વિશેષ સહન કરીને પુરુષોની સાથે હરીફાઈમાં તે કદી પ્રધાન સ્થાન પામવાની નથી.

પણ પુરુષ જેમ પ્રાણપ્રકૃતિના પ્રદેશમાં લાંબા વખત સુધી નીચલે સ્થાને રહીને આખરે મનઃપ્રકૃતિના પ્રદેશમાં પ્રાધાન્ય પામ્યો, પોતાની પ્રમાણમાં ઝોળી આવશ્યકતાના કક્ષકને ઘોઈ નાખી શક્યો, તે જ પ્રમાણે સંસ્કૃતિનો પણ એવો એક જિવો થર છે, જ્યાં સ્ત્રી પોતાનું ક્ષલ્ક દૂર કરી શકે. તે થરને શું નામ આપવું એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે;—આધ્યાત્મિક શબ્દના અર્થ વિશે અનેક ચર્ચા ચાલ્યા કરે છે, પરંતુ નાજુલકે હાલ સુરત તો હું એ જ નામ સ્વીકારું છું.

હૃદયવૃત્તિની એક પેટાપેટાશ હોય છે, તેને આપણે માધુર્ય કહી શકીએ. એ માધુર્ય પ્રકાસના જેવું છે, એ એક પ્રકારની શક્તિ છે. એને આપણે સ્પષ્ટ રીતે અડીપકડી કે માપીએથી શકતા નથી—પરંતુ એનું અમૃત પામ્યા વિના મનઃપ્રકૃતિનું કાર્ય પૂર્ણ સફળતાને

પામતું નથી ઠાડના મગિયા માટીને આધારે જીભા રહે છે, માટી-માટી ખાઈ અને રમ મેળવે છે, એ જાંથી વસ્તુઓનો જગડો દિવાન ફગી રાકાય પણ સૂર્યના પ્રભાસને એ પ્રમાણે ચોક્કસ દિશાના આગ્રામા ગુરુ નહિ કરી રાકાય, પણ જ્યાં તે પ્રભાસ એ સક્રિયતા સચાગ ન કરે તો ઠાડની જાંથી પ્રતિજ્ઞ થઈ જાય.

પુરુષના મર્જનકાર્યમા નારી-સ્વભાવના આ અનિર્વચનીય માધુર્યે સદા સાથે આપ્યો છે એ જગતે ચદે એવો નથી હોતો પણ અપરિદાય હોય છે પુરુષના ચિત્તને નાગીનુ આ પ્રાણુવાન માધુર્ય અદ્વખાનેથી સક્રિય ન બનાવે તો તે પોતાનું પૂર્ણ ફળ નહિ ફળાવી શકે વીગતું વીગત, કર્મવીગતો કર્મોદ્યોગ, મનાસગતું કપાસર્જન વગેરે સરકૃતિના જ્યાં મોટા મોટા પ્રયત્નોની પાછળ નારી-પ્રકૃતિની ગૂઢ પ્રેરણા રહેલી હોય છે.

નારીના મે સ્વરૂપ છે, એક આત્મરૂપ અને બીજું પ્રેયસીરૂપ માનારૂપે નારીની જે સાધના છે તેની વાત હું પહેલાં કરી ગયો છું એ સાધનામા સત્તાનનું નહિ પણ મુસતાનનું મર્જન કરવાનું હોય છે, એ મુસતાન વસ્તીમા વધારો કરવા માટે નથી હોતા, પણ માનવસસામ્માના પાપોને, ક્રુદ્ધિઓને, અપૂર્ણતાઓને છૂતના માટે હોય છે પ્રેયસીરૂપે તેનીસાધના પુરુષના જ્યાં પ્રમગની ઉત્તમિ માટેના પ્રયત્નોને પ્રાણુવાન બનાવવાની હોય છે જે ગુણરાગ એ કાર્ય સાધી રાકાય છે તેને મે પહેલાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે માધુર્ય કહે છે એ વાત પણ હું કહી ગયો છું કે જાગૃતવર્તમા એ માધુર્યને સક્રિય કહે છે.

‘આનંદનદરી’ નામે એક કાવ્ય સકરાચાર્યને નામે ચડેલું છે તેમા જેમની સ્તુતિ કરવામા આવી છે તે વિચ્છિન્ના મર્મમા રહેલી નારીસક્રિય છે, તે સક્રિય આનંદ આપે છે એક જાણુ વિચ્છિન્ને જેમ આપણે અણુએ છીએ, તેના ઉપયોગ કરીએ છીએ, તેમ જીજી

આજુ આપણે વિશ્વની સાથે અહીંકે તુષિનો સળધ છે વિશ્વને આપણે જનશ્રીએ છીએ તેનું કારણ એ છે કે વિશ્વમાં સત્યનો આવિર્ભાવ છે વિશ્વમાં આપણને તુષિ મળે છે, તેનું કારણ એ છે કે વિશ્વમાં આનંદ પ્રગટ થયો છે ઋષિઓએ કહ્યું છે કે આ વિશ્વનાપી આનંદનો જ વત્તાઓછા પ્રમાણમાં બધા જીવો ભિન્ન ભિન્ન નિમિત્ત ઉપભોગ કરે છે “સોદોષાચાત્ ક પ્રાપ્નન્ત મદેષ માનસ માનન્દો ન સ્વાત્” એ આકાશને ભરી દઈને આ આનંદ ન આપેનો હોત તો કોઈને પણ જીવવાનો ઉત્સાહ ન હોત અગ્રેજ કપિ શેલિએ “ઇન્ડનેઝિયન બ્યૂટી” નામે પોતાની કવિતામાં જેની મૃતિ કરેલી છે, તેની સાથે આ સર્વવ્યાપી આનંદનું મને ઐક્ય કેળાય છે. વિશ્વગત આનંદનો આનંદલહરીના કવિએ નારીભાવે જોયો છે એનો અર્થ એ થયો કે તેમના મત પ્રમાણે માનવ સમાજમાં આ આનંદ-સમિતિનો વિશેષ આવિર્ભાવ નારી-પ્રકૃતિમાં થયેલો છે એ આવિર્ભાવને આપણે માધુર્ય કહીએ છીએ માધુર્યનો અર્થ ક્ષેત્ર લાનિત્ય ન સમજે એની સાથે ધૈર્ય-ત્યાગ-સમમયુક્ત ચારિત્ર્ય, સહજ છુદ્ધિ, સહજ નૈપુણ્ય, વિચાર, બનદાર, ભાવ અને ભગીમાં શ્રી, વગેરે અનેક ગુણો ભગેલા છે, પરંતુ એના મૂલ કેન્દ્રબલમાં આનંદ ગહેલો છે, જે પ્રકાશની જેમ સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાને સહા વેગતો ગહે છે, ફાન કરતો ગહે છે

ત્રેપસીફિશી નારીની આ આનંદશક્તિને પુરુષે લોભને વશ થઈને પોતાના વ્યક્તિગત લોભને માર્ગે જ આજ સુધી મોટે ભાગે વેડપી નાખી છે, વિકૃત કરી નાખી છે, અને તેને સ્વિચ્છ પતિની જેમ પોતાના ઇન્ધિવિદિત સકુમિત ઉપયોગમાં રૂંધી રાખી છે આને કીધે સ્ત્રી પણ પોતાના અંતરમાં વચાર્થ સંગિતનું પૂર્ણ ગૌરવ અનુભવી શક્તી નથી સામાન્ય મર્યાદામાં મનોગજનની ગમત કરવી પડતી હોવાને કારણે ક્યારે ને પગને તેના વ્યક્તિત્વનું ગૌરવ ધવાય છે. એ જ કારણે માનવસમાજમાં વિશાળજ્ઞેત્રમાં નારી પોતાનું સાચું

સ્થાન પામી શકી નથી એટલે જ આજે તે ગ્રામીણ માનવવાના પ્રવાસમાં પૌરુષ પ્રાપ્ત કરવાની દુશ્વરતા પાળી પડે છે. અત્યુચ્ચ દીવાલોમાંથી બાહ્ય આવી ગેરમા અની મુક્તિ ગેરલી નથી તેની મુક્તિ એવા એક સમાજમાં રહેલી છે જેમાં તેની સ્ત્રીશક્તિ, તેની આનંદશક્તિ પોતાનો ઉચ્ચતમ પ્રશસ્તતમ અધિભાર મર્મન પામી શકે પુરુષને જેમ પોતાના વ્યક્તિગત ધધાને અતિક્રમીને પશુ વિધ્ન ક્ષેત્રમાં પોતાને વ્યક્ત કરવાનો અવકાશ મળ્યો છે, તેમ ત્યારે ધનની બદાગ પશુ સમાજગ્રામીના કાર્મમાં અની પોતાની વિશેષ શક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં કમી અડચણ ગેરજો નહિ, ત્યારે માનવસમાજમાં સ્ત્રીપુરુષ સામુ મિલન ઘર્ષ શકેને પ્રાચીન કાળથી આજમુધી જે લગ્નપ્રથાઓ આતી આવેલી છે, તેમાં સ્ત્રીપુરુષના એવા પૂર્ણ મિલનના માર્ગમાં અને બાધાઓ ગેરજો છે, અને એવા માટે જ પુરુષ સમાજમાં સ્ત્રીશક્તિનો આટઆટનો અપવ્ય અને આટઆટની વિકૃતિ ઘર્ષ ગયા છે અને એવા માટે જ પુરુષ અની માધરા જતા સ્ત્રીને જ પોતાનું દલનમ બધન બનાવી મૂક્યું છે લગ્ન આજે પશુ બધા જ દેશમાં જોજારતા પ્રમાણમાં સ્ત્રીને કેદમાં રાખવાના પાત્રગ સમાન જ છે નેના પહેંગીરીની ઝાતીંગે પુરુષ-પ્રમુલની અપગશ બાધેલી છે આથી બધા જ સમાજમાં સ્ત્રી પોતાની પ્રકૃતિની પરિપૂર્ણતાદ્વારા સમાજને જે અશ્વર્થ આપી શકે તે આપી શકતી નથી, અને એ જોજુપના કૈન્યનો જોજો બધા સમાજને જ વહેરો પડે છે.

[આ માધુર્યની શક્તિ સમૃદ્ધિની પ્રાથમિક અભ્યાસમાં કાઝી નજરે ચડતી નથી, અને જોજુઆવે પોતાનું કાર્વ કરે છે તે વખતે સુદયિષદવગેરે ઘમસાજુના કાળમાં એ શક્તિની કિયા ગ્રહ અનુભવી શકાતી નથી. પરંતુ માનવસજ્જતા બધારે આધ્યાત્મિક અવસ્થાએ પહોંચે છે, એટલે કે ત્યારે માણસ માણસ વચ્ચેના વિચરેડ કરતા માણસ માણસ વચ્ચેનું મિલન જ મહત્વનું ગણવાનો વખત આવે છે, ત્યારે સ્ત્રીની માધુર્યશક્તિ જોજુઆવે નહિ પણ મુખ્યઆવે પોતાનું

કાર્ય કરવાનો અવકાશ પામે છે. ત્યારે પુરુષના શુદ્ધિતાનની સાથે નારીના હૃદય-ભાવનું સમાન મિલન થાય તો જ સંસાર ટકી શકે છે. ત્યારે બંને વચ્ચે જે પાર્થક્ય છે તે પાર્થક્ય દૂર જ બને જરૂર સંસ્કૃતિસર્જનના એક મહાન ગૌરવનાં સરખાં ભાગીદાર બની શકે છે. ત્યારે તે પાર્થક્ય પરસ્પરની વચ્ચે ઉચ્ચનીચનો ભેદ ઊભો કરતું નથી.] *

આજે પણ માનવ સંસ્કૃતિમાં એ આધ્યામિક પ્રયોજનનો ખરાબર સ્વીકાર થયો નથી. એટલા માટે, લગ્નમાં આજે પણ સ્ત્રી પુરુષનો સંબંધ સાચો થયો નથી. આજે પણ એ દ્વન્દ્વમાં કંઈને કંઈ વિશેષ અને કોઈને કોઈ પસંદ અપમાન રહેલું છે. એથી આજે પણ લગ્નમાં શરીરબળ પોતાનું સ્થાન ઊંડા તૈયાર નથી, સ્ત્રીપુરુષની વચ્ચે ઈર્ષ્યા અને વહેમના તરંગો સદા ઊઠ્યા જ રહે છે, એટલા માટે જ માણસની સૌથી મોટી કુખ કુર્ગતિ, મોટું અપમાન અને ઝાનિ સ્ત્રીપુરુષના આ લગ્નમાંથી પેદા થાય છે. પરંતુ જેઓ માનવ સમાજમાં આધ્યાત્મિકતાનો સ્વીકાર કરે છે, તેઓ લગ્ન સંબંધને સામાજિક પાશવબળના અત્યાચારમાંથી મુક્ત કરી સમાજમાં પ્રેમની શક્તિને સાચી રીતે ફેલાવવાનો ઉપાયો પામી શકશે, એમાં મત નથી. [લગ્નના અનુકૂળમાં હજારો બધી પ્રથામાં, તિવાળેમાં, અને કાચડાઓમાં આપણે જગતી યુગમાં જ છીએ, એટલે લગ્ન આજે પણ સ્ત્રીપુરુષના મિલનને ખૂણું કપાણુકે પ્રગટ કરવાને બદલે તેને ઢાકી રાખે છે, એટલા માટે જ આપણા દેશમાં કામિનીદાસ્યને દ્વન્દ્વ સમાસના સ્વમાં ગૃહીને સ્ત્રીનું હલકી ભાષામાં અપમાન કરતા પુરુષને શરમ આવતી નથી, કારણ પુરુષ અહીં હજી પણ એમ માને છે કે તે જ માણસ છે, તેની જ મુક્તિ માનવનું એક માત્ર ધ્યેય છે, સ્ત્રીને તે કાચનની માફક પોતાની ધરના અને જરૂરિયાત પ્રમાણે સ્વીકારી પણ શકે, ત્યાંથી પણ મફત. પણ ત્યાં કરવાથી પોતે આત્મહત્યા કરે છે, એ તે જાણતો સુદા નથી.

તે ઉપરાત સ્ત્રીનું માધુર્ય એ વિવાસની સામગ્રી નથી, તે તે।
માનવનો અંધી સાધનામાંજ પગલ સપદ્મ છે, એ વાત સમજવાની
કુશલ તેને આજ સુધી મળી નથી આપણી સર્વવ્યાપી શક્તિ
હીનતાનું એ એક પ્રધાન કારણ છે] +

સંસ્કૃતિનું સંકટ

આજે મને એવી વસ્તુ પૂગ થયા માત્ર વિશાળ જીવનક્ષેત્ર આજે મારી સામે વિસ્તરેલું છે કેક પૂર્વ દિગતમાં જે જીવનનો પ્રારંભ થયો હતો તેને આજે કેક બીજે છેડેથી અનાસક્ત દૃષ્ટિએ હું જોઈ શકું છું, અને અનુભવ છું કે મારી અને સમસ્ત દેશની મનોવૃત્તિમાં મોટું પરિવર્તન થઈ ગયું છે, જે પરિવર્તનમાં મનીષ દુ ખનું કાગ્યું ગઈું છે

જુદા જ માનવ-જગત સાથે આપણા પ્રત્યક્ષ પરિચયનો આરંભ તે વખતના અંગ્રેજ વ્યતિના ઇતિહાસથી થયો છે ભારતમાં આ નવાગતોના ચાલિતો પરિચય આપણને એક મહાન સાહિત્યના ઉચ્ચ શિખરદ્વાર થયો તે વખતે આપણા શિક્ષણમાં જે પથ પીઠસાલુ તેમાં પ્રાચીન કે વૈચિત્ર્ય નહોતું આજનું જે શિક્ષણ જ્ઞાનના જુદા જુદા કેન્દ્રમાંથી વિશ્વપ્રકૃતિને જે પરિચય કાઢે છે, અને તેની શક્તિનું ગદ્ય નહીં નહીં રીતે બતાવે છે, તેનો મોટો ભાગ તે વખતે નેપથ્યમાં અજોગ હતો પ્રૃતિમિદાનના નિષ્ણા-તોની સંખ્યા ઓછી જ હતી તે વખતે અંગ્રેજી ભાષા માર્ગતે અંગ્રેજી સાહિત્યને જાણવું અને તેનો ઉપયોગ કરવો એ સરમરી

પાડિત્યનું લક્ષ્ય મર્યાદા હેતુ મત અને દિવસ મર્કના વ નૃત્યથી અને મેકાલેના ભાષાપ્રસારના તરંગમગથી જાણી ગયેલા હતા, આજે વખત ગેઝમપિયગના નાગોકો, બાયગના મ મો અને તે વખતના પોરિટિસ્સમા થયેના સર્વ માનવના વિજયની યોજનાની જ ચર્ચા ચાલતી હતી. તે વખતે આપણે ચરેશની સ્વાધીનતાની સાધનાનો આગલ મ્યો હતો. પરંતુ અનુભવા ઊંડે ઊંડે અગ્રેજ જનિની ઉતાવળ ઉપર વિશ્વાસ ગેટનો ઊંડો હતો કે તે વખતે આપણા સાધકોએ નક્કી પૂરું હતું કે વિજયી પ્રજાનું દાક્ષિણ્ય જ આ વિજિત પ્રજાના સ્વાધીનતાનો માર્ગ મોખો હતી આપણે. એનું કારણ એ હતું કે તે વખતે અત્યાચાર-પ્રત્યેકિત પ્રજાનું આશ્રયસ્થાન હંગર હતું જેઓ પોતાની પ્રજાનું સ્વમાન જાળવવા માણુ હોયમા મૂકતા હતા, તેમને હંગર નિમ ક્રમપણે પોતાને ત્યાં સ્થાન આપતું હતું આમ નિશુદ્ધ માનવ-જનીના વક્ષણ અગ્રેજોના ચાગ્રિમા જોડાને લીધે આપણા આત્મિક શ્રદ્ધાપૂર્વક અગ્રેજોને હુમ્મના ઉચ્ચ આસન ઉપર બેસાડ્યા હતા તે વખતે હજી સામ્રાજ્યમંત્રના કૌશી તેમના ચ લાવતું દાક્ષિણ્ય હતુપિત થયું નહોતું.

નૂનાનો દનો ત્યારે હંગર ગયો હતો, તે વખતે પાલમિન્ટમા અને બહાર કોઈ કોઈ સમામા જાન પ્રાપ્તને મોડેને લાવણી સાબળ્યા હતા તેમા એ સનાતન અગ્રેજની વાણી સાબળી હતી તે લાવણીમા હાંધતી ઉતાવળાએ જાતિજન સર્વે સકુચિત સીમાઓને ઓળંગી જઈને જે પ્રભાવ ફેલાયો હતો, તે મને આજે પણ યાદ છે, અને આજના આ શ્રીમજ દિવસોમા પણ મારી પૂર્વસ્મૃતિને સાચવી ગયે કે અમારી આ પરાવરમિતા, બેશય વખાણવા લાયક વસ્તુ નહોતી હતા એમા એટલું વખાણવા લાયક હતું કે અમારી તે વખતની મિનઅનુભવી સ્થિતિમા પણ મનુષ્યવત્તું જે એક મહાન રૂપ વિદેશીમા પ્રગટ થયું હતું તેમ શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રદ્ધા કરાતી શક્તિ અમારામા હતી અને એમા અમો સ કાચ નહોતો થયો.

દારણ, મનુષ્યની અંદર જે કંઈ એક દોષ છે, તે મંદુચિત્ત માને કાંઈ પણ એક પ્રત્યક્ષ પ્રગર્ભ રહી શકતું નથી, તે કંઈ કૃપણતા દોષમાં બંધારની સંપત્તિ નથી. એજ કાળે, અગ્નિજ્વેના જે સાદિન્યમાંથી આપણ મને પોષણ મેળવ્યું હતું, તેનો વિજયસ્થાન આજરુધી મારા મનમાં યુગ્મતો ગ્લો છે.

‘મિવિસિમેગન’, જેનો આપણે સંસ્કૃતિ શબ્દ વડે તરજુમે કયો છે, તેનો પથાર્ય પ્રતિગબ્દ આપણી ભાષામાં મળવો મુશ્કેલ છે. એ મંદુચિત્ત જે રૂપ આપણા દેશમાં પ્રચલિત હતું, તેને મનુષ્યે ‘સદાચાર’ નામે ઓળખાવ્યું હતું. અર્થાત્ તે મંદુચિત્ત દેશમાં આમા-જિત્ત નિયમોના જાધનરૂપે હતી. તે નિયમો ગ્રંથધે પ્રાચીનકાળમાં જે ધારણા હતી તે પણ એક સકુચિત્ત ભીનોપિક પ્રેમમાં મર્યાદિત હતી. મરચવતી અને દસદસની નદીની વચમાં આવેલો જે દેશ બ્રહ્માવર્ત નામે પ્રસિદ્ધ હતો, તે દેશમાં જે આચાર પરપરાક્રમે આસનો આવ્યો હતો, તેનેજ સદાચાર કહેતા. એટલે કે એ આચારનો પાયો પ્રથા ઉપરજ હતો, પછી હવે એમાં શમે એટલી નિષ્કુરતા કે અન્યાય હોય. એ કાળે પ્રચલિત સંસ્કારે આપણા આચાર-વ્યવહારનેજ માધાન્ય આપી ચિત્તની સ્વાધીનતા વગર વિચારે લગી લીધી હતી. સદાચારના જે આદર્શને એક મમરે મનુષ્યે બ્રહ્માવર્તમાં પ્રતિદિત થયેલો જોયો હતો, તેજ આદર્શ કેમશઃ લોકાચારનું રૂપ લીધું. એ ન્યાયે જીવનની શરૂઆત કરી હતી ત્યારે અગ્નિજી સિદ્ધજ્વળના પ્રભાવથી દેશના શિક્ષિત માણસોના મનમાં આ બાલ આચારની ચિરુદ્ધ જગતે વ્યાપી ગયો હતો. રાજનાગયાણ બાલુએ દરેકુ તે જગાનાના શિક્ષિત વર્ગના વ્યવહારનું વર્ણન પાંચી જોતાં આ વાત સ્પષ્ટ સમજાઈ જશે. એ સદાચારને જાહેર મંદુચિત્તના આદર્શને અગે અગ્નિજ પ્રગ્નતા ચારિત્રની સાથે મેળવી સર્વ પ્રવલુ કયો હતો. અમારા કુટુંબમાં આ પરિવર્તન ધાર્મિક માન્યતામાં શું કે લોકવ્યવહારમાં શું, ન્યાયજીવિની આસાને

વચનનિ સંપૂર્ણપણે સ્વીકારાય હતુ મેં એ વાતાવરણમાં જન્મે
લીયો હતો, અને તેની સાથે અમારો અભિપ્રાય સાદિત્વાનુગમે
બળીને અગ્નિને ઉચ્ચ આસન ઉપર બેસાડ્યા હતા આ મારો
જીવનનો પહેલો ભાગ થયો ત્યારપછીથી ભારે વેવનાપૂર્વક પશ્ચિમન
શરૂ થયુ ઝેજ ઝેજ હું જોતો કે જેઓએ સમૃદ્ધિને ચારિત્રમાથી
ઉજલવેલી માની હતી, તેઓ પશ્ચિમથી ગ્રેગઈને તેનું કેટલી મહે-
લાઈથી ઉદ્ધવન કરતા હતા.

એકાદશી માસિયગસના સભોગની સામગ્રીના આગળમાંથી
એક દિવસ મારે બહાર આવવું પડ્યું હતુ તે દિવસે લાગતવર્ષની
આમજનતાનું જે દારુણ દાગિય મારી સામે પ્રગટ થયું, તે હૃદય-
વિદારક હતુ અન્ન, વસ્ત્ર, પાણી, શિશુ, આગમ વગેરે મનુષ્યના
શરીરને અને મનને જે કંઈ અત્યંત આવશ્યક છે, તેના આવે
અત્યંત અભાવ મને લાગે છે કે પૃથ્વીના આધુનિક ગત્યનત્રવાળા
કોઈ પણ દેશમાં નહિ હોય અને આમ છતાં એ દેશ અગ્નિને
લાગે સમયથી તેમનું અંશ પૂરું પાડતો આવ્યો છે ત્યારે હું
સભ્ય જગતના મદિમાનું એક ચિત્તે ખ્યાન ધરતો હતો ત્યારે કોઈ
દિવસ હું મધ્ય પશ્ચિમ નહોતો શક્યો કે સભ્ય નામધારી માનવ
આદર્શ આવું નિષ્કુર અને વિકૃત રૂપ ધારણ કરી રહ્યો છે, પરંતુ
આખરે એ દિવસે એ વિકૃતિ માર્ગે કંઈકેકની જનતા પ્રત્યે
સભ્ય જનિએ દાખવેલું અપરિમિત અવશાપૂર્ણ ઓદારીન્ય હું
જોઈ શક્યો.

જે યત્નશક્તિની મદદથી અગ્નિને પોતાનું વિશ્વસાધાન્ય
સામગ્રતા આપ્યા છે, તેના મધોગિન ઉપયોગથી આ નિઃસદાય દેશ
વસિત છે, આમ છતાં મેં મારી આખો સામે જોયું કે જાપાન
યત્નશક્તિ હારી જોતજોતામાં સર્વ પ્રગરે કેવું સપતિશાળી બની
ગયું છે એ જાપાનની સમૃદ્ધિ હું સમી આજે જોઈ આવ્યો છું
ત્યાં પોતાની પ્રજામાં તેના સભ્ય રાજાતને કેવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું

છે તે મેં જોયું છે, અને ગણિયાના મેઝાકા સહેજમાં આમળનતામાં શિક્ષણનો અને આશયનો ફેલાવો કરવા માટે છટે હાથે કેવા અસા- સાધારણ પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે, તે પણ મેં જોયા છે. એ પ્રયત્નોના પ્રભાવથી તે વિશાળ સામ્રાજ્યમાંથી શૂન્યતા, દીનતા, અને પોતાને વિશેનો હલકો અભિમાય દૂર ચર્ના જાય છે. એ સંસ્કૃ- તિએ જાતિનો વિચાર જ્યાં નથી, એણે નિશુદ્ધ માનવ મનુષ્યના પ્રભાવનો જ સર્વત્ર ફેલાવો કર્યો છે. તેના ઝડપી અને આશ્ચર્યજનક પરિણામ જોઈને મને એનો સાથે ઈર્ષ્યા અને આનંદનો અનુભવ થયો છે. મેઝાકા સહેજમાં ગયો ત્યારે ગણિયાના રાજ્યતંત્રની એક વિશેષતાએ મારા મન પર ખૂબ અસર કરી હતી. મેં જોયું હતું કે ત્યાંના મુસલમાનો સાથે ગજકીય અધિકારની વહેંચણી બાબત અમુસલમાનોનો કોઈપણ પ્રકારનો ઝડપો મતો નથી, તેમના બનેલા બેગા સ્વાર્થ—સમઘમા જ રાજન્યસ્થાની સાચી સરકારિતાનું મૂળ છે મોટી વસ્તીવાળી પરબ્રજાઓ ઉપર આણુ અધાવતી હોય એની ગજન્યતા આજે મુખ્યત્વે કરીને બે પ્રજાના હાથમાં છે—એક અંગ્રેજ અને બીજી સોવિયેટ ગણિયા. અંગ્રેજોએ આ પરબ્રજાનું પીરુષ કચડી નાખીને તેને સદાને માટે નિર્જીવ કરી મૂકી છે સોવિયેટ ગણિયાની સાથે મોટી વસ્તીવાળી મરુચ મુસલમાન પ્રજાઓને ગજકીય સમઘ છે હું જાતે સાક્ષી પૂરી શકું એમ છું કે એ પ્રજાને સર્વ રીતે શક્તિશાળી ધનાવધાને માટે તેઓ નિર્ગત પ્રયત્ન કર્યા કરે છે બધી બાબતમાં તેમને સાથે ગણવાના સોવિયેટ ચનર્મેન્ડના પ્રયત્નના મેં પ્રમાણુ જોયા છે, અને તે નિશી થોડું વાસ્તુ પણ છે. આવી ચનર્મેન્ડનો પ્રભાવ કોઈપણ રીતે સ્વમાન હજીનારો નથી હોતો, અને તેનાથી મનુષ્યત્વની હાનિ નથી થતી ત્યાંના શાસન નિષ્ણી શક્તિની દારુણ ચક્રીનું શાસન નથી હું ઈરાન દેશ પણ જોઈ આવ્યો છું. એક દિવસ તે દેશ બે યુરોપીય પ્રજાની ચક્રી વચ્ચે પીસાવો હતો. પરંતુ તે ધૂર આક્રમણના યુરોપીય જડનામાંથી પોતાનો છુટકારો કરીને

આજે તે નમનચત્ર પ્રગ્ન આત્મચમિતી પૂર્ણતાની માધનામાં પ્રગ્ન યર્ષ
 જે મેં જોયું કેવો સમયે ત્યાં જગ્યોનીઓની સાથે મુનમનોનો જે
 જાય રિરાધ દત્તો તે આજની નબ્બ મન્યવન-ચામા સપૂર્ણપણે
 સમી ગયાં જે એ પ્રગ્નના સંભાવનું મુખ્ય કાગ્નુ એ જે જે
 મુગેરિત પ્રગ્નના કાવાદાવાની જાગમાથી તે છૂગી નખી દત્તી એ
 ધીગત દેશનું આજે જે અમરત અતઃપૂર્વક મ્હાગ કમ્પુ પુ
 આપણા પાડેથી અધ્યાનિન્નાનમા જે જે દશ મિશ્રમુખા ત્રામારિક
 જામનોમા જાઈએ એવો અર્ધવ્યાપી ઉત્તર યેરો નથી, જના તેનો
 સજવ પૂરેપૂરો કાયમ છે, તેનું ગોપ માન મગ્ન ગે જે સમૃદ્ધિના
 ગર્વથી હાલી કાઈ પણ મુરોપીય પ્રગ્ન દશ સુધી તેને જાતે કમી
 સમી નથી એ સોદા જોતજોતામા ચોતરફ ઉત્તરને માગે, મુખિને
 માર્ગે આગમ કપી ગદા છે

૫ તુ દિદુન્નાન અગ્રેજોના સુધરેના મન્યવત્રની જગન-ગતી
 શિના પાતી ઉપર લઈને લાચાર નિમન દગામા તમિયે પડી ગયું
 જે ચીનની પ્રગ્ન જેની મદ્દાન પ્રાગ્નિન સબ્બ પ્રગ્નને અગ્રેજોએ
 પોતાના ન્યાર્થને ખાતર જગતમારે અરીધુના રિતથી જ રંગિત મગી
 નાખી અને તેના જગતમા ચીનનો ગોપ જાગ તેઓ લાઈયા મરી ગયા
 આ જુનમગની વાતો જ્યાં ધીમે ધીમે જુનવા લાગ્યા દત્તો ત્યાં તે
 જોઈએ જોએ તો અપાન ઉપર ચીનને મળી જગત તૈયાર મુકુદ્ધ
 હોવા ના મગ્નનીતિનોએ કેવલી અરનાપૂર્વ ઉદ્ધતાઈથી જે લટકા-
 વૃત્તિને તુરંત વગ્ન ગણી જાતી ત્યાં પછી એક અમરે પેનના
 પ્રગ્નનરાદી સગ્નના તમિયામા હોતરે જેની પ્રગ્નનાથી મણ
 પાડ્યું, તે પણ આપણે જોઈ જોયું તે વખતે જ આપણે એ પણ
 જોયું જે એ વિપત્તિમા આવી પડેના સોનને ખાતર કેવળ અગ્રેજોએ
 પોતાના પ્રાણ પશુ અર્પણ કરી દત્તો જે જે અગ્રેજોની આ ૥ ૧૨૦
 પૂર્વનું ચીન સમગ્રમા મપડાયુ ત્યારે જોઈએ એવી જાગમ યર્ષનદોતી
 જતા મુરોપિયન પ્રગ્નના સ્વાતંત્રના ગદ્યરૂને ખાતર જગતે તેઓ

માંના કોઈ કોઈ વીરને આબુર્ષબ કરના તોવા ત્યારે ફરી એકવાર મને યાદ આવ્યું કે અંગ્રેજોને એક વખતે હું માનવમનિના દિર્ઘો તરીકે લેતો હતો અને હટતા વિશ્વાસપૂર્વક તેમની લખિત કરતો હતો ! મુશ્કેલી પ્રગ્નની સ્વભાવમન સંસ્કારિતા પ્રત્યેનો વિશ્વાસ હું શી રીતે કમેકમે ખોઈ બેઠો તેનો આ શોચનીય દનિદાસ આજે મારે જળાવલો પડ્યો.

સભ્ય સાસનના પ્રતાપે ભારતવર્ષની સૌથી વધુ દુર્ગતિ જે થઈ છે તે એ નથી, કે અદો કેવળ અજ્ઞ, વસ્ત્ર, શિક્ષણ અને આરોગ્યનો શોષપ્રદ અભાવ છે; પણ તે દુર્ગતિ તો ભારતવાસીઓમાં પકાવેલો અતિ દુર વિચાર છે. ભારતવર્ષની બહાર સ્વનંત્ર રાજ્યસત્તા બોગવના કોઈ પણ મુસલમાન દેશમાં મેં એના બેટાની કોઈ વસ્તુ જોઈ નથી. આપણી મુશ્કેલી એ છે કે, આ દુર્ગતિને માટે આપણા સમાજને જ માત્ર જવાબદાર ગણવામાં આવશે. પરંતુ આ દુર્ગતિનું સ્વરૂપ શેજ શેજ કમર : ઉઠેલ બનતું જાય છે, તેને જિંદગી રાજ્ય-તાંત્રના ઉપતા ધરના કોઈ એક મુખ કેન્દ્રમાંથી મળતા ટેકાથી જે પોપણ ન મળતું હોય, તો ભારતવર્ષના દનિદાસનું આવું મોહું અપમાનજનક સંસ્કૃતિની પરિણામ કદી આવી શકત નહિ. ભારત-વાસી હુદિયક્ષિમાં અપાનીઓ કરતાં કોઈ પણ અંશે કમ છે, એ વાત માનવા જેવી નથી. પૂર્વના એ બંને દેશોમાં મુખ્યભેદ એ છે કે, હિંદુસ્તાન અંગ્રેજ રાજ્યસત્તા દ્વારા સર્વ પ્રકારે જિતાવણું અને દબાવણું છે : અને જાપાન એ રીતે કોઈ પણ પાશ્ચાત્ય પ્રગ્નની પાંખની ઊભાના આવરણથી મુક્ત છે. એ વિદેશી સંસ્કૃતિએ—જે એને સંસ્કૃતિ કહેતા હો તો—આપણું શું શું ઢરી લીધું છે, તે આપણે જાણીએ છીએ; તેના બદલામાં તેણે હાથમાં લાકી લઈને જોને એ લો એન્ડ એડર્સ—કાયદો અને વ્યવસ્થા—કહે છે, તેની સ્થાપના કરી છે, જે સંપૂર્ણતણ બહારની વસ્તુ છે, જે કેવળ દરવાજાનું જ દામ છે. પાશ્ચાત્ય પ્રગ્નના સંસ્કૃતિના અભિમાન પ્રત્યે અદા કાયમ રાખવી અશક્ય બની ગઈ છે. તેણે પોતાનું શક્તિરૂપ આપણને

બનાયું છે, પણ તે મનિષ્ય ગતારી રાખી નથી જોઈ અર્થ એ યોરે
 કે માગુમ માગુમ વચ્ચેનો જે મળવ મીથી દીમની છે, જેને નાચી
 સમૃદ્ધિ કદી થીજે, તેની કૃપાળુના જ આ ભાગનસમીઆની ઉત્તરિતો
 માર્ગ સપૂર્ણપણે રોદી ગતી છે અને હના માગ વ્યભિગત સૌઆ
 અંશે લીર ગાઈ કોઈ વાર ! મદાશય અંગે તેને મગસ પાન્યો છુ
 એરી મદતા મે ખીજી કોઈ પણ પ્રજના કોઈ પણ રામા જેઈ
 નથી એ વ્યભિગોગે માગ વિશ્વામને અંગેજ પ્રજન પ્રત્યે આંગે
 પણ દ, ગખ્યો છે દષ્ટાત તર્કિક ! એ રૂઝુ નામ દર્શક તેમ
 નામા સાચા ગાંગેજને સાચા પ્રિયનીતે માચા માનરને મિત્રભાવે
 અત્યન્ત નિમ્મથી જોવાનુ મને સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયુ હતું આંગે
 મૃત્યુના દુરત્યને મગ્ગે અર્થના લેણ પણ વિનાની તેમની નિર્મોક
 મદતા વધારે તેજસ્વી બનીતે દેખા દે છે તેમની પ્રતે કૃતરાગા મેવવાના
 મને અને આપણી આખી પ્રજને અનેક કાગ્ગો છે પરંતુ અભિગત
 રીતે તેમનો એક કાગ્ગુથી વિગેરભાવે કૃતરા છુ તરુણ વયમા
 અંગેજ સાહિસના પશ્ચિમનદાગ જે અંગેજ પ્રજને મે નિર્મલ
 શ્રદ્ધા એક સમયે સમગ્ર અત કાગ્ગુથી નિરોદિન કરી દતી તેને હર્ષ
 થતી અને મુગ્ધિત બનતી અટકાવવામા તેમને મને ચારી અતિમ
 વયમા મદા કરી દતી તેમની સમૃદ્ધિની માથે એ પ્રજના અતગમા
 ગહેલી મદતા માગ મનમા કાયમ ગહેશે મે એમને નિમ્મતમ મિત્ર
 ગણ્યા છે અને સમસ્ત માનસજનિના મિત્ર માનું છુ એમનો પરિચય
 મારા જીવનમા એક કોઈ સપત્તિરૂપે અચાઈ રહેશે અને લાગે છે કે
 એઓ અંગેજ પ્રજની મદતાની નીકાને કોઈ પણ રીતે પી જતી
 બચાવશે એમને જો મે ન જોયા હોત અને ન જોયાખ્યા હોત
 તો પાશ્ચાત્ય પ્રજ સમધી મારી નિરાશાનો ક્યાય આશ ન ગહેત

દુઃખિવાન આપને જોઈએ છીએ કે સમસ્ત યુરોપમા જગતી
 પછુ કેવુ નખ અને દાત બનાવ મદીને લખ દેનાવવા તત્પર થયુ છે
 આ માનસ પીડનના રોગચાળાએ પાશ્ચાત્ય સમૃદ્ધિની મદદીમાથી

જામન ઘઘને આજે માનવ આત્માના અપમાન વડે એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી વાનાવરણને કતુરિન કરી મૂક્યું છે. આપણી ભાવ્યદીપ્તી, લાચાર, બાદ કંગાલિયતમાં આપણને તેનો લગારે આભાસ મળ્યો નથી શું !

ભાવ્યચક્રના પરિવર્તનદ્વારા એક દિવસ તો અગ્નિજ્વળે આ ભારત-સામ્રાજ્ય ઝોડીને જલું જ પડ્યો. પરંતુ તેઓ પોતાની પાછળ કેવા શ્રીદીન કંગાલિયતના ઉકરડા સમા ભારતવર્ષને મૂકી જશે ! એક શતાબ્દીથી જે વધુ કાળનો એ શાસનપ્રવાહ ત્યારે સુકાઈ જશે, ત્યારે પોતાની પાછળ અમલ નિષ્ફળતાનો કેવો અફાટ કીચક મૂકતો જશે ! જીવનના પ્રારંભ કાળમાં મેં ગુરોપતી સપત્તિરૂપ અંતરની આ સરસ્વતિના ઘન ઉપર સમગ્ર અતરથી વિશ્વાસ રાખ્યો હતો. અને આજે માત્રી વિદાયને સમયે તે વિશ્વાસ ગિરકુલ ઊડી ગયો છે. આજે તો હું એવી આશા ગંभीર છું કે આપણી આ દાગિયજાહિત કુદિરમાં પરિત્રાણકનના જન્મ થવાનો દિવસ પાસે આવતો જાય છે, અને હું એવી અપેક્ષા રાખું છું કે તે સરસ્વતિનો દેવી સદૈશ ઘઘને આવશે અને મનુષ્યના ચરમ આશ્વાસનની વાણી માણસને આ પૂર્વ દિશામાંથી જ સંભળાવશે. આજે હું સામા કિનારાનો મુસાફર છું—પાછળના માટ ઉપર ચું જોતો આવ્યો, શું મૂકતો આવ્યો ? એક અભિમાની સરસ્વતિનાં ચારે કાર વેરાવલાં ખડિયેશ ! ઇતિહાસમાં એ કેટલું તુચ્છ ઉચ્છિષ્ટ લેખાગે ! પણ માણસ પ્રત્યે વિશ્વાસ ખોઈ બેસવો એ પાપ છે, એ વિશ્વાસ હું આખર સુધી જાળવી રાખીશ. હું એવી આશા રાખીશ કે પ્રયત્ન પછી વૈરાગ્યના મેઘમુક્ત આકાશમાં ઇતિહાસ કદાચ એક નિર્મલ સ્વરૂપે પ્રગટ થવા માંડશે—અને તે આ પૂર્વાચવની સુરોદ્યની દિશામાંથી. અને ફરી એકવાર અપરાજિત મનુષ્ય પોતાની વિજ્યયાત્રાના પ્રયાણમાં પોતાની મહત્તા ફરી પ્રાપ્ત કરવાને માર્ગે જઈ મુશ્કેલીઓને વટાવીને આગળ વધશે, મનુષ્યત્વના પરાજયને અંતહીન અને ઉપાયહીન યાત્રી

BHAVAN'S LIBRARY

This book should be returned within a fortnight from the date
last marked below